Alikhan Bokeikhan University

Абайдың 180 жылдығына арналған

"ҰЛЫ АБАЙДЫҢ ӨСИЕТТЕРІ - ӨСКЕЛЕҢ ҰРПАҚ ҮШІН АДАМГЕРШІЛІК БАҒДАР"

ғылыми-практикалық Дөңгелек үстел

24.02.2025

Круглый стол по теме:

«ЗАВЕТЫ ВЕЛИКОГО АБАЯ - НРАВСТВЕННЫЙ ОРИЕНТИР ДЛЯ ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ»,

посвященный 180-летию со дня рождения Абая

Семей 2025

УДК 821.512.122.0
ББК 83.3 (5Қаз)
Ұ46

Саяси ғылымдарының докторы **Құрманбаеваның Ш.А.** жалпы редакциялығымен,
Заң ғылымдарының докторы **Матаеваның М.Х.** шығарушы редакторлығымен

Рецензенттер:
Газизова Н.С. – педагогика ғылымдарының кандидаты, НАО «Шәкәрім атындағы университеті»
Сабитов С.М. - PhD докторы, Alikhan Bokeikhan University

"Ұлы Абайдың өсиеттері - өскелең ұрпақ үшін адамгершілік бағдар": Абайдың 180 жылдығына арналған республикалық ғылыми-практикалық дөңгелек үстел материалдары. 24 ақпан 2025 ж. Alikhan Bokeikhan University, Семей қаласы / Бас редакторы Ш.А. Құрманбаева – Семей: «Интеллект», 2025. – 257 бет.

ISBN 978-601-08-5018-7

Жинақта жастар арасында Абайдың адамгершілік бағдарларын насихаттаудың инновациялық нысандарын анықтау, өскелең ұрпақтың оқу, ғылыми-тәрбие процесінде ақын мұрасының мүмкіндіктерін тиімді пайдалану жолдарын іздеу, сыбайлас жемқорлық пен азғындықтың кез келген көріністеріне төзбеушілікті дамыту мақсатында өткізілген Абайдың 180 жылдығына арналған "Ұлы Абайдың өсиеттері - өскелең ұрпақ үшін адамгершілік бағдар" тақырыбы бойынша республикалық ғылыми–практикалық дөңгелек үстел жұмысының материалдары орыналасқан. Республикамыздың әр түрлі қалаларынан келіп түскен ғалымдардың баяндамалары ұсынылды.

Жинақ оқытушылар, студенттер, магистранттар мен докоранттар үшін қызықты.

Барлық материалдар авторлық редакцияда жарияланған.

Басылымға Alikhan Bokeikhan University Ғылыми Кенесінің 2025 жылғы 06 наурызында шешімімен (№ 8 хаттама) ұсынылды.

УДК 821.512.122.0
ББК 83.3 (5Қаз)

ISBN 978-601-08-5018-7

©Alikhan Bokeikhan University, 2025

Мазмұны:

Алғы сөз.....7

1. ***Ибрагимов Ж.И.***
ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ МӘДЕНИЕТТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ АБАЙ ДАНАЛЫҒЫНЫҢ РОЛІ.....9

2. А*юпова З.К., Кусаинов Д.У.*
МЕРЫ БОРЬБЫ С КОРРУПЦИОННЫМИ ПРЕСТУПЛЕНИЯМИ В СНГ: НОВЫЕ ГОРИЗОНТЫ ИХ ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ.....14

3. ***Матаева М.Х., Айтеке К.А.***
ЖАСТАРДЫҢ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ОТБАСЫНЫҢ РӨЛІ.....23

4. ***Туйебаев М.М., Ногаева Н.М.***
АБАЙДЫҢ ӘДІЛЕТ ТУРАЛЫ ОЙЛАРЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ ҚҰҚЫҒЫ... 31

5. ***Гайнуллина Ф.А.***
АБАЙ – ЧИТАТЕЛЬ (К ВОПРОСУ О КРУГЕ ЧТЕНИЯ ПОЭТА).....39

6. ***Рахметуллин А.К., Айымханова Г.Қ.***
АБАЙ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ АДАМИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР.....46

7. ***Султанова Н.К.***
АБАЙ МҰРАСЫНДАҒЫ РУХАНИ-ИМАНДЫЛЫҚ ТӘРБИЕ 51

8. ***Оразгалиева А.К.***
АБАЙДЫҢ "ТОЛЫҚ АДАМ" ІЛІМІ АРҚЫЛЫ ЖАС ҰРПАҚТЫҢ ТАНЫМ КӨКЖИЕГІН КЕҢЕЙТУ ЖӘНЕ АДАМГЕРШІЛІК ИДЕЯЛАРЫН НАСИХАТТАУ.....57

9. ***Байгундинов Е.Н.***
ПАРАҚОРЛЫҚ ПЕН БИЛІКТІҢ ТЕРІС ПАЙДАЛАНУЫ.....61

10. ***Магауянов Д.А.***
АБАЙДЫҢ «ҚАРАМОЛА ЕРЕЖЕСІ» ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҚ: ТАРИХИ САБАҚТАСТЫҚ.....65

11. ***Султанова Н.К., Адильбекова Л.А., Серикболова Н.К., Мухамадиева К.Т.***
АБАЙДЫҢ ӨСИЕТІ – ӨСКЕЛЕҢ ҰРПАҚТЫҢ АЙНЫМАС ТЕМІРҚАЗЫҒЫ.....73

12. ***Аюпова З.К., Рахметуллина С.***
К ВОПРОСУ О СОДЕРЖАНИИ ПОНЯТИЯ И ПРИНЦИПОВ МЕДИАЦИИ..78

13. ***Пашенцев А.П***.
НАСЛЕДИЕ АБАЯ В СОЦИОКУЛЬТУРНОМ И ПРАВОВОМ АСПЕКТАХ СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСТАНСКОГО ОБЩЕСТВА.....85

14. ***Рахимова А.***
ПРАВОВАЯ КУЛЬТУРА КАК ОСНОВА ПРАВОВОГО РАЗВИТИЯ.....90

15. ***Мухамедханова Д.Г.***
КАЮМ МУХАМЕДХАНОВ – ДУХОВНЫЙ ПОСЛЕДОВАТЕЛЬ И БОРЕЦ ЗА АБАЯ 96

16. ***Базенов А.Б.***
АБАЙ ӨСИЕТТЕРІ - ЖАС ҰРПАҚТЫҢ АДАМГЕРШІЛІК БАҒДАРЫ.....104

17. ***Мухамадиева К.Т., Құдайбергенова А.Қ.***
«АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАН-ЭПОПЕЯСЫНДАҒЫ ШЕШЕНДІК СӨЗДЕР 105

18. ***Сайдуллаев Е.А.***
МОРАЛЬНО-ЭТИЧЕСКАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА КОРРУПЦИОННЫЕ ДЕЯНИЯ В РАЗЛИЧНЫХ СФЕРАХ.....110

19. ***Айтказин Е.М.***
ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ КӨМЕГІМЕН ЖАСАЛЫНҒАН ПЛАГИАТ - АКАДЕМИЯЛЫҚ АДАЛДЫҚТЫ БҰЗУДЫҢ БІР ТҮРІ РЕТІНДЕ.....113

20. ***Акименко Н.К.***
РАЗВИТИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ ОБУЧАЮЩИХСЯ КАК ОСНОВЫ ПРЕОДОЛЕНИЯ ПРОБЛЕМНЫХ ОТНОШЕНИЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ.....119

21. ***Калияуов Ж.Т.***
СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ КҮРЕСУДІ ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ.....126

22. ***Атумбаева Г.С.***
РОЛЬ НАСЛЕДИЯ АБАЯ В ВОСПИТАНИИ СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЕЖИ.....129

23. ***Бекпосов А.Т.***
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЗАҢНАМАСЫНА СӘЙКЕС СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚПЕН КҮРЕС ТЕТІКТЕРІ.....133

24. ***Жолдыбалина Г.А.***
АБАЙДЫҢ АДАМЗАТҚА АМАНАТЫ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ НЕГІЗГІ ІЗГІЛІК БАҒДАРЫ РЕТІНДЕ.....138

25. ***Сыздыков А.Ж., Каражанов М.Д., Абенов А.Т.***
ӘЙЕЛ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ: КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТ.....141

26. ***Жаманкараева Г.С.***
ҰЛТТЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖҮЙЕНІҢ АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУДАҒЫ ОРНЫ: МӘСЕЛЕ МЕН ШЕШІМ ЖОЛДАРЫ.....149

27. ***Жуманова К.Т.***
ШЕТЕЛ АЗАМАТТАРЫНЫҢ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН МІНДЕТТЕРІ.....154

28. ***Аюпова З.К., Рыскулбекова Б.Р.***
К ВОПРОСУ О КОНСТИТУЦИОННЫХ РЕФОРМАХ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ ПРАВОВОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН.....158

29. ***Арипжанова У.К., Батырханова Ә.К.***
ҚОЛДАНБАЛЫ ӨНЕРДІҢ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ДҮНИЕТАНЫМЫНА ӘСЕРІ.....164

30. ***Сахариянов А. Б.***
ҚАЗАҚ КИНОСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ТАРИХ ПЕН МӘДЕНИЕТТІ БЕЙНЕЛЕУДЫ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....172

31. ***Темирова Г.С.***
ҰЛТТЫҢ ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІГІН БЕЙНЕЛЕУДЕГІ ТҮСТЕРДІ ҚОЛДАНУДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК МӘДЕНИ АСТАРЛАРЫ.....179

32. ***Манапбаев Н.Б.***
ҚАЗАҚТЫҢ ПОЭТИКАЛЫҚ МҰРАЛАРДЫҢ МӘДЕНИЕТТАНУЛЫҚ БАСТАУЛАРЫ.....185

33. ***Касымжанова Г.К.***
АБАЙДЫҢ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ –ТӘРБИЕ БАСТАУЫ РЕТІНДЕ.....192

34. ***Қадылбекұлы А.***
АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ПАТРИОТТЫҚ СЕЗІМДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ МАҢЫЗЫ.....199

35. ***Нурпеисова Е.Б.***
АБАЙ ҚАРАСӨЗДЕРІН ЖАЛПЫАДАМЗАТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР НЕГІЗІНДЕ ОҚЫТУ.....201

36. ***Ибрагимов Н.И.*****,** ***Корганбаева Е.А.***
ӘСКЕРИ САЛАДАҒЫ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚАУІПСІЗДІГІНЕ ӘСЕРІ.....208

37. Габбасова А.Е.
НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРАВА СОБСТВЕННОСТИ НА ЗЕМЛЮ.....212

38. ***Каким И.К.***
К ВОПРОСУ О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ИНСТИТУТА СУДЕБНОГО КОНТРОЛЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....220

39. ***Мадалиев Т.П., Пархатжан Исламбек.***
КОНЦЕПЦИЯ КИБЕРБЕЗОПАСНОСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН КАК ИНСТРУМЕНТ УСИЛЕНИЯ БОРЬБЫ С КИБЕРПРЕСТУПЛЕНИЯМИ.....231

40. ***Мадалиев Т.П., Пархатжан Исламбек.***
ОРГАНИЗАЦИЯ РОЗЫСКА БЕЗ ВЕСТИ ПРОПАВШИХ ЛИЦ, В ТОМ ЧИСЛЕ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ.....239

Соңғы сөз.....250

Абайдың 180 жылдығына арналған "Ұлы Абайдың өсиеттері - өскелең ұрпақ үшін адамгершілік бағдар" тақырыбы бойынша республикалық ғылыми–практикалық дөңгелек үстел жұмысының көріністері......253

Асыл сөзді іздесең,
Абайды оқы, ерінбе!
Адамдықты көздесең,
Жаттап тоқы көңілге.
С. Торайғыров

Алғы сөз

Қазақтың ұлы ақыны, ойшылы және ағартушысы Абай Құнанбаевтың өсиеттері — бүгінгі күннің өзінде аса маңызды рухани мұра болып табылады. Абайдың өлеңдері мен қара сөздері адамгершілік, мораль мен өмірге деген философиялық көзқарастардың терең мәнін ашып, адам жанының тазалығы мен жоғары адамгершілік құндылықтарына жетелеуді мақсат етеді. Оның шығармашылығы өз заманында да, қазіргі уақытта да өскелең ұрпақ үшін бағдар боларлық рухани қазына болып қала береді.

Абайдың өсиеттері өз кезеңіндегі әлеуметтік және рухани дағдарысқа жауап ретінде туған болса да, олардың тереңдігі мен маңыздылығы уақыт өткен сайын арта түсуде. Ұлы ақынның адамгершілік қағидалары, қайраттылық пен әділеттілік туралы ойлары, ұлттық сана мен мәдениеттің мәнін ұғындыруға бағытталған өсиеттері бүгінгі ұрпақ үшін де өзекті. Абайдың басты мақсаты — адам баласының бойында адалдықты, әділеттілікті, білім мен ғылымды қастерлеуді дамыту арқылы қоғамды өзгерту болатын.

Ұрпақ тәрбиелеудегі Абайдың ұстанымдары — тек қазақ халқы үшін ғана емес, жалпы адамзатқа ортақ құндылықтар. Абай әрқашан да ақыл мен ғылымды іздеуге, әділдік пен мейірімділікке шақырды. Ол өлеңдері мен қара сөздерінде адамзаттың басты қасиеттері — сүйіспеншілік, достық, патриотизм және ұлтжандылық мәселелерін кеңінен қозғап, өскелең ұрпаққа адами құндылықтарды жоғары қоюды ұсынды.

Ендеше, Ұлы Абайдың өсиеттері — бұл біздің болашағымыз, рухани дамуымыз бен адамгершілік тұрғысынан дұрыс бағыт алуымыз үшін маңызды бағдар. Әрбір адам, әсіресе жас буын, Абайдың ғибратты сөздерінен өзінің өмірлік жолын табуға және адам болудың асыл қасиеттерін бойына сіңіруге тиіс.

Жинақта Alikhan Bokeikhan University-індегі "Ұлы Абайдың өсиеттері - өскелең ұрпақ үшін адамгершілік бағдар" тақырыбы бойынша республикалық ғылыми–практикалық дөңгелек үстел жұмысына қатысушылардың жұмыстары орналастырылған. Дөңгелек үстелдің мақсаты – жастар арасында Абайдың адамгершілік бағдарларын насихаттаудың инновациялық нысандарын анықтау, өскелең ұрпақтың оқу, ғылыми-тәрбие процесінде ақын мұрасының мүмкіндіктерін тиімді пайдалану жолдарын іздеу, сыбайлас жемқорлық пен азғындықтың кез келген көріністеріне төзбеушілікті дамыту болып табылады.

Дөңгелек үстел жұмысы келесі бағыттар бойынша жүргізілді:

- Жастар және Абайдың рухани құндылықтары.
- Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мінез-құлықты ынталандыруға бағытталған Қазақстан халқының дәстүрлері.
- Надандық, жалқаулық және қатыгездік - ең зиянды болып саналатын жамандықтарды айыптау.
- Абай шығармаларының өз халқына, еліне және жеріне деген патриоттық сезімді қалыптастырудағы маңызы.
- Білім беру ортасындағы, жұмыстағы проблемалық қатынастарды еңсеру: білім алушылардың құқықтарын қорғау үшін харассментпен, абьюзментпен және буллингпен күресу жолдары.
- Білім алушылардың, лауазымды тұлғалардың сыбайлас жемқорлық көріністерінің психологиялық себептері.
- Білім беру мекемелеріндегі сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдағы шет елдердің тәжірибесі.
- Сыбайлас жемқорлықтың әлеуметтік-мәдени себептері және оларды еңсеру шаралары.

Дөңгелек үстел жұмысына Абай облысы Семей қаласының сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігінің, Семей қаласының құқық қорғау органдарының, Семей қаласының шығармашылық интеллигенциясы, Қазақстан қалаларының жоғары оқу орындары мен колледждерінің ғалымдары, оқытушылары, докторанттар мен магистранттар, Университетіміздің Парасаттылық мектебінің тыңдаушылары және т.б. қатысып, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл тәжірибесімен бөлісті. Дөңгелек үстелге қатысушылар халықтың болашағы үшін қалдыратын рухани-адамгершілік негіз мәселелерін талқылап, парасаттылық идеологиясын дамыту, сыбайлас жемқорлыққа мүлдем төзбеушілікті қалыптастыру қажеттілігі туралы барлық жерде және әрқашан айту керек деген қорытындыға келді.

Парасаттылық идеологиясын насихаттау мен ілгерілетудің маңыздылығын ескере отырып, дөңгелек үстелге қатысушылар еліміздің әрбір бей – жай емес азаматы қоғамда сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет пен парасаттылықты қалыптастыру - жалпыға ортақ іске өз үлесін, бір бөлігін енгізе алуы үшін тәжірибені еліміздің барлық өңірлеріне таратуға шешім қабылдады.

Сондықтан, ұлы ақынның өсиеттері өскелең ұрпақ үшін тек моральдық, адамгершілік және рухани бағытта болашағын қалыптастыруға көмектесетін бағдар болып табылады. Абайдың сөздері мен мұрасы біздің қоғамымыздың рухани негіздерін сақтап, оны келешек ұрпаққа дұрыс жолмен жеткізу үшін әрдайым жол көрсетуші болмақ.

МРНТИ 10.09
УДК 34(574)

Ибрагимов Ж.И.,
заң ғылымдарының докторы,
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті конституциялық және
азаматтық құқық кафедрасының
профессоры, Астана.

ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ МӘДЕНИЕТТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ АБАЙ ДАНАЛЫҒЫНЫҢ РОЛІ

Түйін. Қазақ қоғамында сыбайлас жемқорлықпен яғни ұрлықпен Абайдың күрескені жайлы атап отырып, автор қазіргі таңдағы мемлекеттік деңгейдегі құқықтық идеологияның басымдықтарын Абайдың құқықтық философиясының негіздері құрайды деп тұжырымдайды. Қазіргі кезде тәуелсіз елімізге шетелдік идеалдарды енгізіп бара жатқандаймыз, ал шынтуайтына келгенде, ол жауаптар біздің өткенімізде, біздің тарихымызда, біздің өзімізде жатыр деген қорытындыға келеді. Адамның ар тазалығына жету керектігін қазақ ойшылы Абай даналығынан үйренуге болады. Дана халқымыз құқықтық-заңнамалық жүйесінде шариғат заңдарын салт-дәстүрмен ұштастыра алғандығы көрсетілген.

Кілт сөздер. Жемқорлық, мәдениет, Абай, құқық, ар, намыс, адамгершілік.

THE ROLE OF ABAY'S WISDOM IN THE FORMATION OF AN ANTI-CORRUPTION CULTURE

Annotation. In the article, the author emphasizes that the priorities of legal ideology at the modern state level form the foundations of Abai's legal philosophy, which are applicable in the fight against corruption in Kazakh society. We are currently introducing foreign ideals into our independent country, and when it comes down to it, we come to the conclusion that the answers lie in our past, in our history, in our own origins. It is possible to achieve purity of human conscience from the wisdom of the Kazakh thinker Abai. It is noted that our wise people were able to combine Sharia laws with traditions and customs in the legal system.

Keywords: Corruption, culture, Abai, law, conscience, honor, morality.

НАСЛЕДИЕ АБАЯ В ФОРМИРОВАНИИ АНТИКОРРУПЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация. В статье автор подчеркивает, что приоритеты правовой идеологии на современном государственном уровне составляют основы правовой философии Абая, которые применимы в борьбе с коррупцией в казахстанском обществе. В настоящее время мы внедряем иностранные идеалы в нашу независимую страну, а когда дело доходит до этого, приходим к выводу,

что ответы лежат в нашем прошлом, в нашей истории, в наших собственных истоках. Достичь чистоты человеческой совести можно из мудрости казахского мыслителя Абая. Отмечается, что наш мудрый народ в правовой системе умел совмещать законы шариата с традициями и обычаями.

Ключевые слова. Коррупция, культура, Абай, право, совесть, честь, нравственность.

Құқық пен философия тоғысында құқық философиясы деген сала туындайды. Айырмашылығы сол, құқықта заң мен қоғам басты орында болса, философияда жалып дүниетаным, болмыс, метафизика, категориялар тұрады. Құқық философиясы болса, құқық пен философияның тоғысу нүктелерін іздестіріп қана қоймай, екі ғылым саласының өзекті сұрақтарын жауап беруге тырысады. Оның негізін қалап кеткен Джон Локк, Шарль Монтескье, Жан-Жак Руссо сынды ойшылдар. Жалпы,көп ұғымдар шетелде пайда болды деген жаңсақ пікір емес. Алғаш еңбектерінде қолданған,жазған,терминологияны енгізген батыс ойшылдары екеніне дау жоқ. Бірақ,олар жазбастан бұрын,айтқаннан бұрын бұл дүниелер болмаған деу жаңсақ пікір. Қазақ халқына құқық,заң,философия сынды ұғымдар жат емес. Оларды солай сол кезде атамағаннан,том-том еңбек жазбағаннан, қазақ даласында бұларды болмады деу, қара қылды қақ жарған даналығымен көзге түске ата-бабаларымыздың атына сын. Керісінше, дана халқымыз құқықтық-заңнамалық жүйесінде шариғат заңдарын салт-дәстүрмен ұштастыра алған. Одан артық, қоғамда орын алған дауларды, ел бірлігін сақтай отыра шеше білген дана биелеріміз болған.

Би деген ұғымға қазақтың кәсіби заң ғылымдарының негізін қалаушылардың бірі болып саналатын академик Салық Зиманов мынадай анықтама береді: «Биями назывались крупные представители родовой знати,занимавшие в обществе место ступенькой ниже правящего сословия султанов.Если могущество султанов было обусловлено их богатством и происхождением от ак-суйек,то сила и влияние бийской группы,выросшей из недр караши,кроме ее экономически господствующего положения в обществе, объяснялись и личными качествами ее членов, как-то: знанием адата,традиций,остроумием в словоприениях,умением защищать и отстаивать интересы общин и т.д. [1,321].

Билер қазақ қоғамындағы құқықтық жағдайды сараптай алып,ел ішінде тыныштық болуын қадағалаған. Құқықбұзушылық бар жерде жаза бар демекші,көп жағдайда билер бәрін келісім арқылы шешуге тырысса да,аса ауыр қылмыстарға көз жұмып қарай алмаған. «Жазаның ең көп қолданылатын түрі-ел алдында кінәлі адамды сол ауылдың үлкені,ағайынның біреуінің сабауы.Қазақ әдет-ғұрып заңдары бойынша өлім жазасына адам өлтірген,

ұрлық жасаған,ел тонаған,әйел зорлаған,ойнас қылғандар кесіледі» [2,280].

Қазіргі тәуелсіз Қазақстан Республикасының заңдарымен салыстырғанда бұлар тым қатты жаза түрлері болып көрінуі мүмкін. Дегенмен де, қазіргіге қарағанда аталған қылмыс түрлерінің сирек кездескеннің баса айтып өтуіміз қажет. Біз үшін қазір осы тізімнің ішінде «ұрлық жасаған,ел тонаған» адамдар маңыздырақ. Ел арасында құқықбұзушылықтармен күрескен тұлғаларың бірі-Абай Құнанбайұлы. Көпшілігі өкінішке орай, Абайды тек ақын, ойшыл ретінде танып, оның би болғаның біле бермейді. Ерекшелігі сол, Абай тегінен тегін адам болмаған, әкесі Құнанбай болыс болған, ел басқарға тұлға. «Құнанбай – Абай заманында, елдің, бүкіл ұлттың болашағы мен дағдыры таразыға түскенде өріс алып бара жатқан ұрлық үлкен-кіші үлыс көлемінде ауыр кеселге айналды. Абай өзінің беделін, Кеңгірбай – Құнанбай әулетінің беделін ұрлықпен күресуге салды. Сөздің кәдірі жүрген жерде шешендігін пайдаланды, жораға түскенде әдет-ғұрып, өнеге болып қалған ережелер жөніндегі білімділігіне сүйенді. Осындай батыл да қатал істерімен Абай ұрлық-зорлыққа біраз тыйым салды, шек қойды. Оның ұрлықпен, тағы басқа да қылмыстық істермен нәтижелі күресі аты мен беделін бұрынғыдан да асырды. Абай әділ, кеменгер би атанды» [3,137].

Ел тонау-қазіргі жалпақ тілмен айтсақ, қоғам ішінде пайда болып, біртіндеп жайылатын дерт-сыбайлас жемқорлық болып табылады.Оның төркіні, басты себептері негізінен қоғамдағы барлық дерлік салаларды қамтиды.Сыбайлас жемқорлық термині көп мағыналы. Көбінесе,бұл ұғымға «бұзылу, бүлдіру» сияқты анықтамалар беріледі.Тағы бір көп айтыла бермейтін анықтама: «Наряду с общеизвестными трактовками понятия коррупции, существует мнение, что латинский термин «corruptio» происходит от двух корневых слов «cor» (сердце, душа, дух, рассудок) и «ruptum» (портить, разрушать). Поэтому суть коррупции не в подкупе должностных лиц, не в их обогащении, а в нарушении единства (разложении, распаде) социальной системы, в том числе системы государственной власти, предательстве законных интересов государства, сограждан посредством корыстного использования своего положения в обществе в личных целях» [4,7].

Сыбайлас жемқорлық мемлекет пен қоғам ішінде іріткі салумен қатар, адамның жүрегі мен ниетін бұзатын қасиетке ие.Бұл құбылыс ғайыптан пайда болған жоқ,мемлекет пайда болғаннан бері,сыбайлас жемқорлық зиянды жасуша тәрізді мемлекетпен қатар өмір сүріп жатыр. Қазіргі кезде Сингапур, Қытай сияқты алпауыт мемлекеттер одан құтылуға барынша күш жұмсаса да, дүниежүзі бойынша осы дерттен толық арылған бірде-бір ел жоқ.

Сыбайлас жемқорлықтың мағынасын қалай талдасақта ол ауыр қылмыс. Қылмыскер/құқықбұзушы ешкімді өлтірмесе де, өз ұлтына, мемлекетіне

опасыздық жасап тұр. Адам баласы үшін одан артық қылмыс бола ма? Ал, кез келген қылмыстың бастауы адам бойындағы надандық, жалқаулық, қатыгездік. Адам табиғаты дуалистік тұрғыдан алып қарастырсақ, қарапайым тілмен айтсақ, екі түрлі: жақсылығы мен жамандығы қатар жүреді. Дегенмен де, адам баласына осы екеуінің арасында таңдау берілген. Сыбайлас жемқорлық адам табиғатының теріс жағын көрсетіп қоймай,адамның шың бет бейнесін ашып береді.

Қазақ қоғамында сыбайлас жемқорлықпен яғни ұрлықпен Абайдың күрескені жайлы жоғарыда атап өттік. Мұнда да бәрі ап-анық. Ұры деп қандай адамды атайды? Біреудің меншігіне, дүниесіне қол сұққан адам. Сыбайлас жемқорлықпен айналысқан адамдарда халықтың меншігіне, дүниесіне қол сұққандар. Сонда олардың ел тонаған ұрылардан айырмашылығы қандай? Философия тұрғысынан, басқа адамның мүлкіне көз тігу, сорақылық қана емес, адам табиғатының теріс жағы,адам баласының өзінің басқа адамдардан кем екенінің сезінуі.

Абайдың басқа философия өкілдерінен ерекшелігі сол, Батыс және Шығыс ойшылдарының көпшілігі, қоғамдағы жараны, дерті жасырып, оны әлтүрлі тәсілдермен ғылыми тұрғыдан ақтауға тырыса, Абай керісінше, қоғам барынша жасырып бағуға тырысқан жәйттердің, сұрақтардың басын ашып береді. Оның тағы бір ерекшелігі Абай сияқты сұрақ қоя білді. Оның қара сөздерін оқыған адам ешқашан дайын жауап ала алмайды. Абай оқырманға сұрақ қояды, қандай және қалай жауап беретіні адамның өзіне байланысты. Басқаша айтқанда, Абай тек жол нұсқаушы, бағыт бағдар беруші. Қоғамға қарсы шығу, әлсіздіктері мен надандықтарын бетке басы айту белгілі бір батылдықты қажет етеді.

Бір қызығы қазақ қоғамының мінің қанша айтса да, Абай өз жұртынан, елінен безген жоқ. «Дос жылатып айтады,дұшпан күлдіртіп айтады» демекші Абай елді сыңау үшін емес, керісінше, елді түзеу үшін еңбек етті. Жоғарыда, қылмыстың бастаулары туралы сөз қозғалды. Оның барлығының бастауы бұзылған ниет, надандық, адам табиғатының теріс тұсы. Қазір бұл ұғымдарды жастар басқаша түсіндіруі мүмкін. Бірақ, түп төркініне келгенде, кезінде Абай атамыздың берген түсіндірмесі неғұрлым жақынырақ. Надан адам деп қазіргі қоғам көбінесе, жоғары білім алмаған, қараңғы адам деп түсінеді. Абайдың қара сөздерін философиялық тұрғыдан талдасақ, аздап басқаша мағынаға тап боламыз.

Шетелде оқыған, небір мықты оқу орында оқыған адамның өзі шынтуайтына келгенде надан болып шығуы мүмкін. Надандық бұл бір жағынан білімнің таяздығынан шығатына дауым жоқ, бірақ бұл жерде рухани факторларды естен шығарып жібереміз. Қазіргі қоғамның материалистік болып

кеткені соншалық, барлығын тура мағынасында қабылдайтын дәрежеге жетіп отырмыз. Абай өзінің отыз сегізінші қара сөзінде былай жазады: «күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар. Сонан ашпақ керек: әуелі надандық, екіншісі еріншектік, үшінші залымдық деп білесің. Надандық білім ғылымның жоқтығы, дүниеде ешбір нәрсені оларсыз біліп болмайды»[5,121].

Ал, енді надан адам қандай болады? Ол адам оқыған, бірақ оқыған нәрсесін көңіліне тоқымаған адам. Ал,ол адам, оны көңіліне тоқымаса, ол білімінен, ғылымынан не пайда? Қазірдің өзінде қанша жас,өзінің қаламаған мамандықтарында білім алып жатыр? Оларды көбісі дерлік, алып жатқан білімі бойынша еңбек етейді, дамытпайды. Еліне қызмет етпесе, жаңашылдық әкелмесе, өзін ғалыммын деп жүрген адамдардан не қайыр? Қасына ілесіп, жалқаулық бірге жүреді. Сыбайлас жемқорлықтың түп төркіні сол кезінде Абай атамыз айтып кеткен адам баласының теріс тұстары. Әрине, одан басқа саяси, экономикалық, әлеуметтік факторлар бар екенің мойындауымыз қажет. Бірақ, осының бәрі адамның өзінен шығатынын естен шығармауымыз қажет. Қазақ даласында мүлдем қылмыс болмады деуге келмес, бірақ қоғамның, моральдік, рухани құндылықтары болды. Адам болса, сол қоғамның бірлігі. Қазір болсақ, сол ата-бабамыздан келе жатқан, құндылықтардан кері кетіп жатқандаймыз. Даму мен прогресс бұл жақсы, бірақ мүлдем өзіміздің ата-тегімізді ұмыт қалдыры, Батыс жүрген жолмен жүру тарихи қателік.

Көп ғалымдар қазақ халқының, дүниетанымының мағынасын ғылыми тұрғыдан талдаған кезде, Батыс ұстанған жолмен саралайды. Қазақ халқының, британдықтар емес, американдықтар да емес екенің, олар бола алмайтының түсінбейді. Құқықта дәл осылай. Кезінде қазақтың алғашқы ғалымы Ш.Уәлиханов өзінің «Сот реформалары туралы» еңбегінде, Ресей империясы өзінің дүниетанымын күштеп енгізіп бара жатқаны сияқты, қазір біз, тәуелсіз елімізге шетелдік идеалдарды енгізіп бара жатқандаймыз. Ал, шынтуайтына келгенде, жауап дайын. Ол жауаптар біздің өткенімізде, біздің тарихымызда, біздің өзімізде жатыр. Оған Джон Локктың келісім теориясы да, Томас Гоббстың теориялары да келінкіремейді.

Қазақ халқының ұстанған, ұстанып келген өз жолы бар. Сыбайлас жемқорлық мәселесінде шеше аламыз. Әрқайсысымыз өзімізден бастасақ. Бізге сіңірген жалған эгоизм мен құндылықтарды шетке ысырып, бір сәт Абай данышпан сияқты өзімізге сұрақ қойып көруіміз қажет. Қазақтың Абайы мен көне грек ойшылы Сократ арасында бір көргенде ешқандай байланыс болмауы мүмкін. Бірақ,ол байланыс оқыған,түсінген адамның ойына түседі. Антика дәуірінің көреген данасы оқушыларына сабақ берген кезде майевтика деген әдіс қолданған көрінеді.Бұл әдістің ерекшелігі сонда Сократ ешкімге ештеңе түсіндірмейді,тіпті кітап та жазып қалдырмайды,оқушыларына,жәй көшеде

кетіп бара жатқан адамдарға сұрақ қояды. Бір сұрақтан екінші сұрақ туады. Содан,адамның санасына түптеп келгенде өзіне ғана мәлім жауап ашылады. Абайда да дәл солай. Қара сөздерінде сұрақ қояды,оқыған адам ойланып,жауап береді.Сол жауап беру жан дүниесін ашып береді. Жалы, жан туралы сөз қозғауымыз тегін емес. Жемқорлық сөзінің түптеп келгенде мағынасы сол адам жанының бұзылуы. Біреудің мүлкіне, әсіресе халқының мүлкіне қол сұққан адамның жаны бүтін деп айтуға келе ме? Әлбетте жоқ,ол адамның жан тыныштығы да,ниетті де «пара аламын», «пара беремін» деген шешім шығарған кезде бұзылады. Ондай адамдар үкімді өздеріне өзі шығарып қойған. Бұл олардың таңдауы, олардың шешімі. Және сол шешімдері үшін дінтану ғылымы бойынша алдымен құдай сотынан, құқық ғылымы бойынша адам сотынан өтуі қажет. Ойшыл Абай, адамдарды сол екі сот азабынан құтқару мақсатымен артында өлмес өсиеттерін қалдырды. Материалды дүниеде адам сотынан өткен азап жоқ, бұл түрмеде өткізген уақыты, жылдары. Басқа көзқарас бойынша, сол кезендегі ар соты. Өзіңнің сотыңнан өтуің үшін, арың таза болуы қажет. Ал, ол тазалыққа қалай жету керектігін қазақ ойшылы Абай даналығынан үйренуге болады. Қазірге таңдағы мемлекеттік деңгейдегі құқықтық идеологияның басымдықтарын да Абайдың құқықтық философиясының негіздері құрайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Зиманов С.З. Древний мир права казахов,- Алматы,Жеті жарғы,2008, 560 с.
2. Ибрагимов Ж.И. Қазақ әдет-ғұрып құқығындағы дауларды шешудің өзекті мәселелері.-Алматы,2019 ж.-367 б.
3. Зиманов С.З.Казахский суд биев-уникальная система,-Алматы,2009; Жеті Жарғы, 298 с.
4. Основы антикоррупционной культуры.-Астана,2016 ж.-297 с.
5. Абай. Қара сөздер.-Астана,2024ж.-214 б.

МРНТИ 10.77.51

Аюпова З.К.,
заң ғылымдарының докторы,
Қазақ Ұлттық аграрлық зерттеу университеті
«Құқық» кафедрасының профессоры , Алматы.
zaure567@yandex.ru
Кусаинов Д.Ө,
философия ғылымдараның докторы,
Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық
университеті «Саясаттану және әлеуметтік-
философиялық пәндер» кафедрасының профессоры,
Алматы, Қазақстан Республикасы
daur958@mail.ru

МЕРЫ БОРЬБЫ С КОРРУПЦИОННЫМИ ПРЕСТУПЛЕНИЯМИ В СНГ: НОВЫЕ ГОРИЗОНТЫ ИХ ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ

Аннотация: Противодействие коррупционной преступности в настоящее время является одной из основных задач, стоящих перед всеми государствами-участниками СНГ. Коррупция осознается правительствами этих стран как серьезная проблема национальной безопасности и рассматривается как внешняя и внутренняя угроза. Законодательная практика стран ближнего зарубежья свидетельствует о непрекращающихся усилиях найти оптимальную линию борьбы с коррупционной преступностью в своих государствах. Выработка целостной государственной стратегии противодействия коррупции и осуществление последовательной политики в этой сфере на основе опыта и анализа антикоррупционного законодательства близлежащих стран являются одними из наиболее важных задач правовых преобразований на современном этапе.

Ключевые слова: уголовное законодательство, уголовное право, коррупция, законодательная практика, национальная безопасность, государственная стратегия, правовые преобразования.

ТМД-ДАҒЫ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ ҚЫЛМЫСТАРМЕН КҮРЕС ШАРАЛАРЫ: ОЛАРДЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ ЖАҢА КӨКЖИЕКТЕРІ

Аңдапта: Сыбайлас жемқорлық қылмысқа қарсы іс-қимыл қазіргі уақытта ТМД-ға қатысушы барлық мемлекеттердің алдында тұрған негізгі міндеттердің бірі болып табылады. Сыбайлас жемқорлықты осы елдердің үкіметтері ұлттық қауіпсіздіктің маңызды проблемасы ретінде түсінеді және сыртқы және ішкі қауіп ретінде қарастырылады. Таяу шет елдердің заңнамалық практикасы өз мемлекеттерінде сыбайлас жемқорлық қылмысқа қарсы күрестің оңтайлы желісін табудың үздіксіз күш-жігерін айғақтайды. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс қимылдың біртұтас мемлекеттік стратегиясын әзірлеу және жақын елдердің сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнамасының тәжірибесі мен талдауы негізінде осы салада дәйекті саясатты жүзеге асыру қазіргі кезеңдегі құқықтық өзгерістердің маңызды міндеттерінің бірі болып табылады.

Түйін сөздер: қылмыстық заңнама, қылмыстық құқық, сыбайлас жемқорлық, заңнамалық практика, Ұлттық қауіпсіздік, мемлекеттік стратегия, құқықтық Қайта құру.

MEASURES TO COMBAT CORRUPTION CRIMES IN THE CIS: NEW HORIZONS FOR THEIR IMPLEMENTATION

Abstract: Combating corruption-related crime is currently one of the main tasks facing all CIS member States. Corruption is recognized by the Governments of these countries as a serious national security problem and is considered an external and internal threat. The legislative practice of neighboring countries testifies to the ongoing efforts to find the optimal line of combating corruption in their countries. The development of a comprehensive state anti-corruption strategy and the implementation of a consistent policy in this area based on the experience and

analysis of the anti-corruption legislation of neighboring countries are among the most important tasks of legal reforms at the present stage.

Key words: criminal law, criminal justice, corruption, legislative practice, national security, state strategy, legal transformations.

Коррупция представляет собой одно из наиболее опасных социальных явлений, поразивших большинство государств, образовавшихся после распада СССР, в том числе Россию, Кыргызстан, Азербайджан, Казахстан и другие государства-участники СНГ. Согласно данным международной неправительственной организации Transparency International в 2022 г. Россия ухудшила своё положение в рейтинге Индекса восприятия коррупции на 9 позиций и заняла 136-е место, набрав 27 баллов. Такой же результат показал и Кыргызстан. Что касается бывших советских республик, то многие из них заметно перегнали Россию по Индексу. Лучшие результаты показали Грузия (50), Армения (94), Молдова (103), Беларусь (119), Азербайджан и Казахстан (делят 126 место). Ниже России в рейтинге оказались Украина (142, самая коррумпированная страна в Европе), Таджикистан (152), Узбекистан (166) и Туркменистан (169).

И.Ш. Борчашвили отмечает: «Согласно исследованиям Всемирного банка коррупция в большинстве стран СНГ в 1990-е годы имела следующие признаки: фактическое отсутствие институтов, проверяющих злоупотребление служебным положением; перераспределение государственного имущества и богатств частным лицам; потребность создавать новые институты и переписывать законы, указы и проводимый курс. Большинство проблем, связанных с коррупцией в странах СНГ, возникло не из-за экономических реформ 1990-х годов, а в большинстве случаев из-за отсутствия или неполной реализации рыночно ориентированных реформ. Переход от командной к рыночной экономике в странах СНГ оказался намного более трудным, чем планировалось первоначально, особенно в таких странах, как Молдова, Армения, Грузия, Киргизия и Таджикистан, ввиду нехватки природных ресурсов. Согласно исследованиям Всемирного банка, большинство стран-членов СНГ имеют низкие показатели по: контролю за коррупцией; ответственности; политической стабильности; эффективности правительств; развитию правового государства. Их сочетание и стало главной причиной развития коррупции в постсоветском пространстве» [1, с.7].

Итак, обратимся к действующему законодательству ближнего зарубежья. Вопрос об отнесении международных договоров к источникам российского уголовного права является сложным и дискуссионным в уголовно-правовой науке. Положения ст. 1 УК РФ не являются единственной аргументацией в

защиту данной позиции. Приводятся и дополнительные доводы. Так, А. Еремин пишет: «На самом деле, можно ли считать международные нормы о борьбе с преступностью составной частью российского законодательства? Ответ отрицательный. Нуждается в уточнении и положение о примате международного уголовного права над национальным. Во-первых, договоры о международном уголовном праве должны вступить в законную силу. Во-вторых, без имплементации их во внутреннее законодательство они непосредственно применяться не будут. На них можно ссылаться в судебном, доктринальном толковании УК, можно считать достаточным поводом для изменения последнего. Однако их прямое, непосредственное и преимущественное действие нереально. Для правоприменительного использования вступивших в силу международно-правовых актов, содержащих предписания уголовно-правового характера требуется обязательная имплементация их норм в УК России. А это весьма сложный и противоречивый процесс» [2, с.22].

Е. Канаданов полагает, что «исходя из того, что нормы международных конвенций не имеют санкций, они могут быть реализованы только в случае, если нормы о соответствующих преступлениях стали нормами внутригосударственного уголовного права. И если это не сделано, то никто не может быть осужден за деяние, даже если оно и предусмотрено нормами международного права. В этом случае следует говорить о приоритете внутригосударственных уголовно-правовых норм по отношению к нормам международного права» [3, с.5].

Определенного рода «компромиссный» вариант представлен в работах авторов, которые рассматривают предписания международных договоров в роли источников не всех норм уголовного права, а лишь относящихся к его Общей части.

По нашему мнению, третья, «компромиссная» позиция является правильной, по крайней мере, если говорить об источниках российского уголовного права в формальном, «узком» смысле. Нормы международных конвенций, как правило, формулируют составы преступлений лишь в самом общем виде, оставляя конкретизацию многих признаков состава на усмотрение национального законодателя. Также отсутствуют в данных нормах и санкции. Представляется нереальным в связи с этим привлечение к ответственности лиц исключительно на основе международных уголовно-правовых норм. Что же касается большинства положений, относящихся к Общей части уголовного права, в частности вопросов юрисдикции, экстрадиции и т.п., то препятствий для непосредственного действия международных норм не усматривается.

Нельзя не согласиться с Е. Алаухановым в том, что в ходе своего

развития международное право вносит изменения в содержание одного из основных принципов внутреннего уголовного права, согласно которому нет ни преступления, ни наказания без соответствующего закона (nullum crimen, nulla poena, sine lege). Теперь под законом понимается не только внутреннее, но и международное право [4, с.8].

Таким образом, при всех сохраняющихся теоретических разногласиях, очевидно, что международные нормы об ответственности за преступления международного характера, к коим относятся и коррупционные преступления, не действуют напрямую, а применяются посредством их закрепления (имплементации) в российском уголовном законодательстве.

С формальных позиций подписание требующих обязательной ратификации конвенций означает лишь согласие представителей государства с их текстом, означающее невозможность внесения в текст документа изменений. Подписание международного договора, в том числе в сфере борьбы с преступностью, означает начало пути к его ратификации и реализации путем имплементации в российском законодательстве. На наш взгляд, подписание договора в данном случае следует считать стадией выражения государственной воли на принятие обязательств по договору (естественно, данный процесс является оконченным только после ратификации международного документа).

Ратификация, являющаяся выражением согласия государства на обязательность положений международного договора, неизбежно должна сопровождаться внесением соответствующих изменений в национальное законодательство. В противном случае принятие на себя необеспеченных международных обязательств было бы проявлением государственной безответственности, нарушением основополагающих принципов международного права.

Законодательство другой страны-участника СНГ Республики Беларусь, посвященное противодействию коррупции, постоянно совершенствуется. В нем находят отражение не только нормы, устанавливающие уголовную ответственность за криминальные проявления коррупции, но и направленные на предотвращение данного явления.

Одним из наиболее важных законодательных актов в этой области является Закон Республики Беларусь «О борьбе с коррупцией» от 20 июля 2016 г. С учетом изменившихся условий и накопленного практического опыта противодействия коррупционным проявлениям данный Закон не направлен на борьбу с конкретными коррупционными проявлениями, а носит системообразующий «рамочный характер» и в большей степени регулирует вопросы предупреждения коррупции. Так, Законом определены основные принципы и система мер по борьбе с коррупцией, среди которых такие меры,

как:

- установление ограничений, а также специальных требований, направленных на обеспечение финансового контроля в отношении государственных должностных лиц;

- обеспечение правовой регламентации деятельности государственных органов и иных организаций, государственного и общественного контроля и надзора за этой деятельностью;

- совершенствование системы государственных органов, кадровой работы и процедуры решения вопросов, обеспечивающих защиту прав, свобод и законных интересов физических и юридических лиц, недопущения финансирования либо предоставления других форм материального обеспечения деятельности государственных органов и иных организаций из источников и в порядке, не предусмотренных законодательством, и другие.

Важным документом для всех государственных органов по противодействию коррупции, предусматривающим комплекс конкретных организационно-правовых, социально-экономических и организационно-практических мероприятий, является «Государственная программа по усилению борьбы с коррупцией на 2017-2023 гг.», утвержденная Указом Президента Республики Беларусь от 8 мая 2017 г. № 220.

В работе по противодействию коррупции, созданию в обществе атмосферы нетерпимости к правонарушениям, правовому нигилизму, формированию у граждан правовой культуры значительная роль отводится печатным и электронным СМИ. На телерадиоканалах, страницах информационных средств, в т.ч. и региональных, периодически готовятся передачи и размещаются материалы по вопросам укрепления законности, правопорядка, в т.ч. и о борьбе с коррупцией. Информация о наиболее значимых правонарушениях своевременно и всесторонне доводится до общественности республики.

Наиболее опасным среди этих преступлений считается получение взятки, выражающееся в получении должностным лицом материальной выгоды за совершение определенных действий, связанных с использованием своего служебного положения. Именно в связи с этим за совершение этого преступления предусмотрено весьма суровое наказание. Краткий обзор законодательства, регламентирующего борьбу с коррупцией, позволяет сделать вывод, что в целом необходимая правовая база в Республике Беларусь имеется.

Конвенцией об уголовной ответственности за коррупцию предусматривается согласование квалификации правонарушений в форме коррупции как уголовно наказуемых деяний, укрепление сотрудничества в целях преследования за совершение таких правонарушений, а также создание

эффективного механизма для принятия последующих мер, открытого для участия на равной базе государств-членов и государств, не являющихся членами Совета.

Наш южный сосед - Кыргызская Республика ратифицировала Конвенцию ООН против коррупции 6 августа 2005 г. В соответствии с законом о ратификации, главным органом, отвечающим за реализацию этой конвенции, является Генеральная прокуратура. В соответствии с Указом Президента Кыргызской Республики от 14 декабря 2021 г. №27 был создан новый орган по борьбе с коррупцией - Антикоррупционная служба в Государственном комитете национальной безопасности Кыргызской Республики. Согласно этому указу, задачей Антикоррупционной службы является предупреждение и борьба с коррупционными преступлениями, совершаемыми лицами, занимающими политические и высшие административные государственные должности. Серьезную озабоченность вызывает вопрос о координации деятельности и согласованности функций Антикоррупционной службы и Генеральной прокуратуры. Роль и задачи Антикоррупционной службы также четко не определены, поэтому Кыргызстану необходимо принять соответствующий документ, который регулировал бы все эти вопросы.

Д.К. Нурпеисов уверен: «При законодательном описании должностных преступлений в УК стран ближнего зарубежья сходство явно превалирует над различиями. В целом совпадает объем криминализации, используется единый концептуальный подход и тождественная либо синонимичная терминология при легальной обрисовке его элементов и признаков» [5, с.50].

Несмотря на единый подход к регулированию ряда вопросов ответственности за получение взятки, уголовное законодательство России и стран ближнего зарубежья во многом по-разному описывает признаки данного преступления.

Предметом получения взятки уголовное законодательство в большинстве постсоветских стран признает имущество и имущественные блага. Исключение составляет УК Украины, упоминающий о взятке «в любом виде».

Обращает на себя внимание специфика подходов, которая проявляется: в увеличении объема понятия должностного лица (УК Республики Беларусь, УК Республики Казахстан, УК Республики Узбекистан); включении исчерпывающего перечня должностных лиц и лиц, занимающих ответственное положение (УК Республики Беларусь); наличии специального состава превышения власти военным должностным лицом; признании повышенной общественной опасности деяния в зависимости от тех или иных обстоятельств его совершения. Так, в УК РФ, как и в уголовном праве большинства стран СНГ, достаточно полно определен перечень надлежащих функций

должностного лица.

Ярко выраженной особенностью по рассматриваемому вопросу отличается позиция белорусского и некоторых других законодателей стран СНГ. Так, понятие должностного лица формулируется не в Особенной, а в Общей части УК Республики Беларусь (ч. 4 ст. 4) и УК Республики Молдова (ст. 123), либо в заключительном разделе кодекса (см. раздел VIII «Правовое значение терминов» УК Республики Узбекистан). Тем самым подчеркивается, что данное понятие является универсальным: оно не замыкается рамками раздела (главы) о должностных (служебных) преступлениях, а простирается и на другие разделы (главы) УК, что является явным преимуществом в законодательном плане.

Уголовное законодательство большинства стран постсоветского пространства повышает уголовную ответственность за получение взятки должностными лицами, занимающими важное положение. При этом необходимо отметить законодательство Украины и Белоруссии, ужесточающее ответственность в случае получения взятки сотрудниками правоохранительных органов.

Нельзя не сказать и о положительном опыте противодействия коррупции в Грузии, которая близка России по менталитету. В 2014-2019 гг. в Грузии был принят ряд законодательных актов, упрощающих процедуру задержания чиновников, подозреваемых в коррупционных действиях, была введена конфискация их собственности, бремя доказывания законности приобретения легло на подозреваемого в коррупции. И спустя десятилетие положительный опыт Грузии в борьбе с коррупцией пытаются перенять уже многие страны.

Соглашение об образовании Межгосударственного совета по противодействию коррупции подписано 25 октября 2013 года Республикой Армения, Республикой Беларусь, Республикой Казахстан, Кыргызской Республикой, Российской Федерацией и Республикой Таджикистан. Ратифицировано Республикой Беларусь, Республикой Казахстан и Российской Федерацией.

Основные задачи Межгосударственного совета:

1. определение приоритетных направлений сотрудничества и принятие совместных эффективных мер противодействия коррупции;

2. оценка выполнения антикоррупционных обязательств государств-участников Соглашения;

3. координация программ технического содействия в сфере противодействия коррупции между государствами-участниками Соглашения.

Основные направления деятельности Межгосударственного совета:

4. содействие сближению и гармонизации национального

антикоррупционного законодательства государств-участников Соглашения;

5. разработка предложений по совершенствованию правовой базы сотрудничества государств-участников Соглашения в сфере противодействия коррупции;

6. координация взаимодействия компетентных органов государств-участников Соглашения, а также заинтересованных органов Содружества Независимых Государств по вопросам противодействия коррупции;

7. обеспечение реализации принятых в рамках Содружества Независимых Государств документов в сфере противодействия коррупции.

В новой Антикоррупционной Стратегии акцент смещен с карательных мер на превентивные. Серьезным изменениям подверглось и законодательство, в частности, впервые введено такое понятие, как конфликт интересов, установлен пожизненный запрет на занятие должностей на государственной службе для лиц, совершивших коррупционные правонарушения, предусмотрены штрафы, многократно превышающие сумму взятки. Двигателями предупредительных мер выступают мониторинг всех коррупциогенных сфер и аналитическая работа. Большое значение имеет и коренное реформирование системы государственной службе в соответствии с установками Президента на создание современного, чистого от коррупции государственного аппарата.

Возникает вопрос, как же можно предоставлять дискреционные полномочия нашим судьям, если даже при детальном юридическом регламентировании ими допускаются массовые нарушения законов, злоупотребления, неквалифицированные решения, процветают взяточничество и коррупция? Это означает, что детальное регламентирование судебной (любой правовой) деятельности не гарантирует от беззаконий и правонарушений, а предоставление дискреционных полномочий не означает автоматического повышения уровня судебных злоупотреблений. Наоборот, при широкой гласности и публичности судопроизводства, а значит, при постоянном контроле общества над деятельностью судов своеволия и мздоимства судей будет значительно меньше. Требуется повышение правовой культуры в ее системном функционировании - не только и не столько правового образования, сколько правового воспитания, не только неукоснительного соблюдения законов (нередко несовершенных), но и реализации естественного права с гуманистическим и справедливым содержанием.

К числу наших пассивов отнесено «недостаточно подготовленное и плохо организованное государственное управление. …Пока у нас крайне мало людей, способных на высокопрофессиональном уровне, патриотично и честно решать стратегические задачи. Привычки к вмешательству во все дела, ненужный и

вредный ореол таинственности, приводящий к укрытию информации от общества, ведомственность и местничество, кумовство и групповщина, коллективная безответственность, серость и безынициативность, неадекватное и многоступенчатое построение, коррупция - вот далеко не полный букет «качеств» нашей бюрократии, воспитанной прежним режимом, явно проявившихся в последние годы, перешедших из скрытой формы в открытую» [6].

В заключение отметим, что этому есть причины, лежащие на поверхности, прежде всего, степень актуальности для нашей страны. Коррупция, как раковые метастазы, поразила всю государственную систему от президентской администрации до сельского акима, всю правоохранительную систему от министерств и ведомств, Верховного Суда и Генеральной прокуратуры до патрульного полицейского, вымогающего деньги у выпившего человека под угрозой водворения в вытрезвитель.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Борчашвили И.Ш. Коррупционные преступления: закон, теория и практика: Монография. – Алматы: Жеті жарғы, 2019.

2. Еремин А. Коррупция: и по-мелкому, и по-крупному…// Мысль. – 2020. – № 1. – С.22-26.

3. Канаданов Е. Коррупция - угроза безопасности государства // Фемида. – 2022. – № 8. – С.5-9.

4. Алауханов Е. Проявления коррупции в экономике Казахстана // Фемида. – 2021. – № 12. – С.8-13.

5. Нурпеисов Д.К. Бюрократия и коррупционные преступления // Право и государство. – 2023. – № 1. – С.50-52.

6. Антикоррупционная политика // Региональный общественный фонд «ИНДЕМ» / Под ред. Г.А. Сатарова. – М.: ИНФРА, 2024.

МРНТИ 10.47.65

Матаева М.Х.
заң ғылымдарының докторы,
Alikhan Bokeikhan University,
Семей қаласы.
e-mail: maigulm@mail.ru
Айтеке К.А.
Alikhan Bokeikhan University
докторанты,
Қазақстан,Семей қаласы.
e-mail: kamshat.aiteke@gmail.com

ЖАСТАРДЫҢ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ОТБАСЫНЫҢ РӨЛІ

Аннотация: Бұл мақалада жастардың сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетін қалыптастырудағы отбасының рөлі қарастырылады. Отбасы-негізгі құндылықтар мен мінез-құлық нормалары қаланатын әлеуметтенудің бастапқы институты. Сыбайлас жемқорлықтың таралуы жағдайында ата-аналар мен басқа да отбасы мүшелерінің жастарға адалдық, жауапкершілік және әділдік қағидаттарын белсенді түрде сіңіруі маңызды. Отбасы сыбайлас жемқорлыққа қарсы сананың қалыптасуына әсер етуі мүмкін әдістер, соның ішінде ашық пікірталастар, жеке мінез-құлық мысалдары және қоғамдық бастамаларға қатысу зерттелуде. Отбасылық ортада жастар азаматтықтың алғашқы сабақтарын алады және қоғамдағы өз рөлін түсінеді, бұл болашақта сыбайлас жемқорлыққа қарсы тұрақты мәдениетті қалыптастыруға ықпал етеді.

Түйінді сөздер: сыбайлас жемқорлық, эмоционалды қолдау, моральдық дилеммалар, адамгершілік принциптер, әлеуметтік жауапкершілік, жауапкершілікті оқыту, әділдік норма.

РОЛЬ СЕМЬИ В ФОРМИРОВАНИИ У МОЛОДЕЖИ АНТИКОРРУПЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация: В данной статье рассматривается роль семьи в формировании антикоррупционной культуры молодежи. Семья-это первичный институт социализации, в котором закладываются основные ценности и нормы поведения. В условиях распространения коррупции важно, чтобы родители и другие члены семьи активно прививали молодым людям принципы честности, ответственности и справедливости. Изучаются методы, с помощью которых семья может повлиять на формирование антикоррупционного сознания, включая открытые дискуссии, примеры личного поведения и участие в общественных инициативах. В семейной среде молодые люди получают первые уроки гражданства и осознают свою роль в обществе, что в дальнейшем способствует формированию устойчивой антикоррупционной культуры.

Ключевые слова: коррупция, эмоциональная поддержка, моральные дилеммы, моральные принципы, социальная ответственность, обучение ответственности, справедливость норма.

THE ROLE OF THE FAMILY IN THE FORMATION OF AN ANTI-CORRUPTION CULTURE AMONG YOUNG PEOPLE

Annotation: This article examines the role of the family in shaping the anti-corruption culture of youth. The family is the primary institution of socialization, in which the basic values and norms of behavior are laid down. In the context of widespread corruption, it is important that parents and other family members actively instill in young people the principles of honesty, responsibility and fairness. The methods by which the family can influence the formation of anti-corruption awareness are being studied, including open discussions, examples of personal behavior and participation in public initiatives. In a family environment, young people receive their first citizenship lessons and realize their role in society, which further contributes to the formation of a sustainable anti-corruption culture.

Keywords: corruption, emotional support, moral dilemmas, moral principles, social responsibility, responsibility training, justice is the norm.

Сыбайлас жемқорлық қазіргі қоғамның экономикалық дамуға, әлеуметтік әділеттілікке және азаматтардың мемлекеттік институттарға деген сеніміне теріс әсер ететін аса маңызды проблемаларының бірі болып табылады. Жастар арасында сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыру-сыбайлас жемқорлық тәжірибесінен бос қоғам құруға жасалған маңызды қадам. Бұл тұрғыда отбасы сыбайлас жемқорлыққа қарсы сананы қалыптастыруға ықпал ететін құндылықтар мен мінез-құлық нормаларын тәрбиелеуде шешуші рөл атқарады.

Отбасы қоғамның негізі болып табылады және оның бала тәрбиесіндегі рөлін асыра бағалау мүмкін емес. Ол адамның жеке басын, оның құндылықтарын, сенімдері мен мінез-құлқын қалыптастыратын алғашқы және маңызды институт. Отбасындағы тәрбие баланың қандай адам болатынын анықтай отырып, кейінгі өмірдің негізін қалады. Отбасы қоғамның негізі болып табылады және оның бала тәрбиесіндегі рөлін асыра бағалау мүмкін емес. Ол адамның жеке басын, оның құндылықтарын, сенімдері мен мінез-құлқын қалыптастыратын алғашқы және маңызды институт. Отбасындағы тәрбие болашақ өмірдің негізін қалайды, баланың қандай адам болатынын анықтайды.

Біріншіден, отбасы-бұл баланың алғашқы өмір сабақтарын алатын орны. Бұл отбасылық атмосферада негізгі моральдық және этикалық нормалар қалыптасады. Ата-аналар негізгі тәрбиешілер ретінде өз білімдерін, тәжірибелері мен дәстүрлерін жеткізеді, бұл балаларға жақсылық пен жамандықтың, адалдық пен әділеттіліктің не екенін түсінуге көмектеседі. Бұл сабақтар өмір бойы олармен бірге болады және олардың қоғамдағы мінез-құлқына әсер етеді.

Екіншіден, отбасы эмоционалды қолдау мен қауіпсіздікті қамтамасыз етеді. Сүйіспеншілікке толы және қолдау көрсететін отбасында өсіп келе жатқан балалар өздерін қорғалған және сенімді сезінеді. Бұл өз кезегінде олардың психикалық және эмоционалдық дамуына ықпал етеді. Бала өзін жақсы көретінін және қабылдайтынын білгенде, ол айналасындағылармен ашық және сенімді қарым-қатынаста болады[1,95 б].

Сонымен қатар, отбасы әлеуметтенуде маңызды рөл атқарады. Отбасы мүшелерімен өзара әрекеттесу балаларға қарым-қатынас дағдыларын дамытуға, топ болып жұмыс істеуге және жанжалдарды шешуге көмектеседі. Бұл дағдылар басқа адамдармен қарым-қатынас күнделікті өмірдің ажырамас бөлігі болып табылатын қоғамда табысты өмір сүру үшін өте маңызды. Сондай-ақ, отбасы балалардың оқуға және еңбекке деген көзқарасын қалыптастыратынын

атап өткен жөн. Ата-аналар өз мысалын көрсете отырып, балаларды білім мен өзін-өзі жетілдіруге ұмтылуға шабыттандыруы мүмкін. Егер отбасында білім мен еңбекқорлық бағаланса, онда балалар да бұл қасиеттерді маңызды және табысқа жету үшін қажет деп қабылдайды.

Отбасы балаларды тәрбиелеуде, олардың жеке басын, құндылықтары мен әлеуметтік дағдыларын қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Бұл әр адамның болашағы құрылатын негіз. Сондықтан ата-аналардың өз жауапкершіліктерін сезінуі және отбасында сүйіспеншілік, қолдау және құрмет атмосферасын құруға ұмтылуы маңызды, бұл сайып келгенде үйлесімді және табысты тұлғаларды тәрбиелеуге әкеледі[2,134 б].

Моральдық дилеммалар-бұл адамға екі немесе одан да көп қарама-қайшы моральдық принциптер арасында таңдау жасау қажет жағдайлар. Бұл жағдайлар көбінесе ішкі қақтығыстарды тудырады және біздің этикалық сенімдерімізге күмән келтіреді. Моральдық дилеммаларды талқылау өте маңызды, өйткені бұл бізге сыни ойлауды дамытуға, жеке құндылықтарды қалыптастыруға және адамдар арасындағы қарым-қатынастың күрделілігін түсінуге көмектеседі. Моральдық дилемманың жарқын мысалдарының бірі-классикалық «Трамвай» жағдайы. Бұл дилеммада адам таңдау алдында тұр: бес адамды құтқару үшін трамвайды басқа жолға ауыстыру, бірақ сол жолда тұрған бір адамды өлтіру. Бұл мысал жалпы игілікті барынша арттыруды көздейтін утилитаризм мен моральдық нормалар мен тыйымдарды сақтауға баса назар аударатын деонтология арасындағы қақтығысты көрсетеді. Мұндай жағдайларды талқылау адамдарға моральдық шешімдер әрқашан бір мәнді емес және контекстке байланысты болуы мүмкін екенін түсінуге көмектеседі. Моральдық дилеммаларды талқылау эмпатияның дамуына ықпал етеді. Біздің іс-әрекеттеріміздің әртүрлі көзқарастары мен салдарын талдағанда, біз басқа адамдардың сезімдері мен тәжірибелерін түсінуге үйренеміз. Бұл әсіресе әлеуметтік және мәдени айырмашылықтар қақтығыстарға әкелуі мүмкін қазіргі әлемде өте маңызды. Жағдайды әртүрлі қырынан көре білу бізге компаға келуге және үйлесімді қарым-қатынас орнатуға көмектеседі[3,122 б].

Сонымен қатар, моральдық дилеммалар жеке құндылықтарды қалыптастыруға негіз бола алады. Мұндай жағдайларды талқылау барысында біз өзіміз үшін не маңызды екенін түсіне бастаймыз. Бұл адалдық, әділеттілік, басқаларға қамқорлық жасау немесе бостандыққа ұмтылу болуы мүмкін. Адамгершілік принциптерімізді түсіну күнделікті өмірде саналы шешім қабылдауға көмектеседі. Моральдық дилеммаларды талқылау біздің моральдық дамуымызда шешуші рөл атқарады. Бұл бізге сыни ойлауды дамытуға, жеке құндылықтарды қалыптастыруға және эмпатияны нығайтуға көмектеседі. Моральдық нормаларға жиі күмәнданатын қазіргі қоғам жағдайында

моральдық дилеммаларды талқылау және талдау қабілеті ерекше өзекті болады. Бұл жеке өсуге ықпал етіп қана қоймайды, сонымен қатар әділетті және гуманитарлық қоғам құруға көмектеседі.

Әр адамның жеке мінез-құлқы көптеген факторлардың, соның ішінде тәрбиенің, қоршаған ортаның, мәдени дәстүрлердің және жеке сенімдердің әсерінен қалыптасады. Бұл мақалада мен жеке мінез-құлық мысалдары қоғамға және моральдық құндылықтардың қалыптасуына қалай әсер ететінін қарастырғым келеді. Жеке мінез-құлықтың жарқын мысалдарының бірі-адалдыққа деген көзқарас. Адалдық-бұл тек моральдық құндылық емес, сонымен бірге қоғамдағы сенімнің негізі. Адам өз іс-әрекетінде адалдық танытқан кезде, ол өзінің жеке қарым-қатынасын нығайтып қана қоймай, айналасына сенім атмосферасын қалыптастырады. Мысалы, егер студент өз тапсырмаларын адал орындаса және есептен шығаруға жүгінбесе, ол өз білімін дамытып қана қоймай, құрдастарына үлгі көрсетеді. Бұл басқа студенттер де адалдықты бағалай бастағанда және өзін-өзі жетілдіруге ұмтылғанда оң әсер етуі мүмкін.

Жеке мінез-құлықтың тағы бір маңызды аспектісі-басқаларды құрметтеу. Сыйластық кішкентай нәрселерден көрінеді: сыпайы қарым-қатынаста, басқаларды тыңдау және түсіну қабілетінде. Мысалы, адам басқаның пікіріне төзімділік танытса, тіпті ол өз пікірінен өзгеше болса да, ол үйлесімді қоғам құруға ықпал етеді. Бұл мінез-құлық басқаларды осындай әрекеттерге шабыттандыруы мүмкін, бұл өз кезегінде өзара түсіністік пен ынтымақтастық мәдениетін қалыптастыруға ықпал етеді[4,105 б].

Сондай-ақ, жеке мінез-құлық әлеуметтік жауапкершілік контекстінде үлгі бола алатынын атап өткен жөн. Адамдар қайырымдылық акцияларына немесе еріктілер жобаларына белсенді қатысқан кезде, олар мұқтаж адамдарға көмектесіп қана қоймай, басқаларды осындай әрекеттерге шабыттандырады. Мысалы, егер біреу үйсіздерге көмектесу үшін қаражат жинауды ұйымдастырса, бұл басқа адамдарды қайырымдылыққа қатысуға итермелеп, игі істердің тізбекті реакциясын тудыруы мүмкін.

Жеке мінез-құлық мысалдары қоғамдағы моральдық құндылықтар мен мәдениетті қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Адалдық, сыйластық және әлеуметтік жауапкершілік - бұл жеке адамдардың іс-әрекеттерінде көрінетін қасиеттер жалпы қоғамға айтарлықтай әсер етуі мүмкін. Біздің әрқайсымыз басқаларға үлгі бола аламыз және бұл біздің қоғамның болашақта қандай болатынына байланысты біздің мінез-құлқымызға байланысты.

Отбасы қоғамның негізі болып табылады және оның бала тәрбиесіндегі рөлін асыра бағалау мүмкін емес. Ол адамның жеке басын, оның құндылықтарын, сенімдері мен мінез-құлқын қалыптастыратын алғашқы және

маңызды институт. Отбасындағы тәрбие болашақ өмірдің негізін қалайды, баланың қандай адам болатынын анықтайды.

Біріншіден, отбасы-бұл баланың алғашқы өмір сабақтарын алатын орны. Бұл отбасылық атмосферада негізгі моральдық және этикалық нормалар қалыптасады. Ата-аналар негізгі тәрбиешілер ретінде өз білімдерін, тәжірибелері мен дәстүрлерін жеткізеді, бұл балаларға жақсылық пен жамандықтың, адалдық пен әділеттіліктің не екенін түсінуге көмектеседі. Бұл сабақтар өмір бойы олармен бірге болады және олардың қоғамдағы мінез-құлқына әсер етеді.

Екіншіден, отбасы эмоционалды қолдау мен қауіпсіздікті қамтамасыз етеді. Сүйіспеншілікке толы және қолдау көрсететін отбасында өсіп келе жатқан балалар өздерін қорғалған және сенімді сезінеді. Бұл өз кезегінде олардың психикалық және эмоционалдық дамуына ықпал етеді. Бала өзін жақсы көретінін және қабылдайтынын білгенде, ол айналасындағылармен ашық және сенімді қарым-қатынаста болады.

Сонымен қатар, отбасы әлеуметтенуде маңызды рөл атқарады. Отбасы мүшелерімен өзара әрекеттесу балаларға қарым-қатынас дағдыларын дамытуға, топ болып жұмыс істеуге және жанжалдарды шешуге көмектеседі. Бұл дағдылар басқа адамдармен қарым-қатынас күнделікті өмірдің ажырамас бөлігі болып табылатын қоғамда табысты өмір сүру үшін өте маңызды. Сондай-ақ, отбасы балалардың оқуға және еңбекке деген көзқарасын қалыптастыратынын атап өткен жөн. Ата-аналар өз мысалын көрсете отырып, балаларды білім мен өзін-өзі жетілдіруге ұмтылуға шабыттандыруы мүмкін. Егер отбасында білім мен еңбекқорлық бағаланса, онда балалар да бұл қасиеттерді маңызды және табысқа жету үшін қажет деп қабылдайды.

Отбасы балаларды тәрбиелеуде, олардың жеке басын, құндылықтары мен әлеуметтік дағдыларын қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Бұл әр адамның болашағы құрылатын негіз. Сондықтан ата-аналардың өз жауапкершіліктерін сезінуі және отбасында сүйіспеншілік, қолдау және құрмет атмосферасын құруға ұмтылуы маңызды, бұл сайып келгенде үйлесімді және табысты тұлғаларды тәрбиелеуге әкеледі. Әр адамның жеке мінез-құлқы көптеген факторлардың, соның ішінде тәрбиенің, қоршаған ортаның, мәдени дәстүрлердің және жеке сенімдердің әсерінен қалыптасады. Бұл мақалада мен жеке мінез-құлық мысалдары қоғамға және моральдық құндылықтардың қалыптасуына қалай әсер ететінін қарастырғым келеді.

Жеке мінез-құлықтың жарқын мысалдарының бірі-адалдыққа деген көзқарас. Адалдық-бұл тек моральдық құндылық емес, сонымен бірге қоғамдағы сенімнің негізі. Адам өз іс-әрекетінде адалдық танытқан кезде, ол өзінің жеке қарым-қатынасын нығайтып қана қоймай, айналасына сенім

атмосферасын қалыптастырады. Мысалы, егер студент өз тапсырмаларын адал орындаса және есептен шығаруға жүгінбесе, ол өз білімін дамытып қана қоймай, құрдастарына үлгі көрсетеді. Бұл басқа студенттер де адалдықты бағалай бастағанда және өзін-өзі жетілдіруге ұмтылғанда оң әсер етуі мүмкін.

Жеке мінез-құлықтың тағы бір маңызды аспектісі-басқаларды құрметтеу. Сыйластық кішкентай нәрселерден көрінеді: сыпайы қарым-қатынаста, басқаларды тыңдау және түсіну қабілетінде. Мысалы, адам басқаның пікіріне төзімділік танытса, тіпті ол өз пікірінен өзгеше болса да, ол үйлесімді қоғам құруға ықпал етеді. Бұл мінез-құлық басқаларды осындай әрекеттерге шабыттандыруы мүмкін, бұл өз кезегінде өзара түсіністік пен ынтымақтастық мәдениетін қалыптастыруға ықпал етеді.

Сондай-ақ, жеке мінез-құлық әлеуметтік жауапкершілік контекстінде үлгі бола алатынын атап өткен жөн. Адамдар қайырымдылық акцияларына немесе еріктілер жобаларына белсенді қатысқан кезде, олар мұқтаж адамдарға көмектесіп қана қоймай, басқаларды осындай әрекеттерге шабыттандырады. Мысалы, егер біреу үйсіздерге көмектесу үшін қаражат жинауды ұйымдастырса, бұл басқа адамдарды қайырымдылыққа қатысуға итермелеп, игі істердің тізбекті реакциясын тудыруы мүмкін.

Жеке мінез-құлық мысалдары қоғамдағы моральдық құндылықтар мен мәдениетті қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Адалдық, сыйластық және әлеуметтік жауапкершілік — бұл жеке адамдардың іс-әрекеттерінде көрінетін қасиеттер жалпы қоғамға айтарлықтай әсер етуі мүмкін. Біздің әрқайсымыз басқаларға үлгі бола аламыз және бұл біздің қоғамның болашақта қандай болатынына байланысты біздің мінез-құлқымызға байланысты.

Жауапкершілік-бұл адамның жеке басын және оның қоғамдағы мінез-құлқын қалыптастыратын негізгі құндылықтардың бірі. Жауапкершілікті оқыту отбасында басталып, білім беру мекемелерінде, сондай-ақ достар мен таныстар арасында жалғасады. Отбасы-бұл бала өмір негіздерін үйренетін алғашқы институт. Отбасында адам өмір бойы бірге жүретін негізгі моральдық және этикалық нормалар қалыптасады. Ата-аналар, негізгі тәлімгерлер ретінде, жауапты мінез-құлықтың үлгісін көрсетуі керек. Бұл қарапайым нәрселерден көрінуі мүмкін: үй міндеттерін орындау, уәделерді орындау, жақындарына қамқорлық жасау. Бала ата-анасының өз әрекеттері үшін жауапкершілікті қабылдағанын көргенде, ол осы құндылықтың маңыздылығын түсіне бастайды.

Білім беру мекемелері жастардың жауапкершілігін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Оқытушылар оқу процесіне білім алушылардын дербестік пен жауапкершілікті талап ететін тапсырмаларды енгізе алады. Мысалы, топтық жұмысты қажет ететін жобалар ынтымақтастық дағдыларын және жалпы нәтиже үшін жауапкершілікті дамытуға көмектеседі. Сондай-ақ,

мектепте этика және азаматтық тәрбие бойынша сабақтар өткізілуі маңызды, онда қоғам алдындағы жауапкершілік мәселелері талқыланады. Достар мен әлеуметтік топтар жауапкершілік сезімін қалыптастыруға айтарлықтай әсер етеді. Құрдастарының қолдауы мен оң мысалы жас жігітті неғұрлым жауапты шешімдер қабылдауға ынталандыруы мүмкін. Жастардың өздерін жауапкершілік құндылықтарымен бөлісетін және өзін-өзі жетілдіруге ұмтылатын адамдармен қоршауы маңызды.

Жауапкершілікті оқыту-бұл отбасында басталып, мектепте және қоғамда жалғасатын көп қырлы процесс. Бұл құндылықты сіңіру уақыт пен күш-жігерді қажет етеді, бірақ нәтиже күш салуға тұрарлық. Жауапты адамдар саналы шешімдер қабылдауға, басқаларға қамқорлық жасауға және қоғамға оң үлес қосуға қабілетті. Әрқайсымыздың осы үдерістегі өз рөлімізді біліп, жауапты ұрпақты тәрбиелеуге ұмтылуымыз маңызды[5,135 б].

Отбасылық дәстүрлер мен құндылықтар сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыруда да маңызды рөл атқарады. Адалдықты, еңбекқорлықты және әділдікті бағалайтын отбасылар осы қасиеттер нормаға айналатын орта жасайды. Ата-аналардың бұл құндылықтарды балаларына дәстүрлер, мерекелер және бірлескен іс-шаралар арқылы белсенді түрде жеткізуі маңызды.

Отбасы білім беру және әлеуметтік іс-шараларға бірлесіп қатысу арқылы сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыруға ықпал ете алады. Бұл еріктілер жобаларына қатысу, сыбайлас жемқорлыққа қарсы тақырыптағы кітаптар мен фильмдерді талқылау, дәрістер мен семинарларға қатысу болуы мүмкін. Мұндай белсенділік отбасылық байланыстарды нығайтып қана қоймай, жастардың белсенді азаматтық ұстанымын қалыптастыруға ықпал етеді.

Отбасы жастардың сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетін қалыптастыруда таптырмас рөл атқарады. Ата-ана тәрбиесі, мінез-құлық мысалдары және құндылықтарды беру арқылы ата-аналар балаларының сыбайлас жемқорлыққа деген көзқарасына айтарлықтай әсер етуі мүмкін. Адалдық пен әділдік нормаға айналатын ортаны құру-сыбайлас жемқорлық тәжірибесінен Ада қоғамды қалыптастырудағы маңызды қадам. Сайып келгенде, сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте еліміздің болашағы қандай болатынына отбасылық тәрбиеге байланысты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мұқалдиева Г.Б. Қазақстан Республикасы отбасы құқығы: оқу құралы / Г.Б. Мұқалдиева. – Алматы: Казахский университет, 2016. – 120 б.

2. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет негіздері: оқу құралы / Жалпы редакциясын басқарған б.ғ.д., профессор Б. С. Абдрасилов. – Астана: Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, 2016. – 176 б

3. Смағұлов, А.А. Сыбайлас жемқорлық қылмысқа қарсы күрес проблемалары:оқу

құралы / А.А.Смағұлов. - Астана: АртPrint XXI, 2012. - 262 б.

4. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет және ІІО-дағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекет ету негіздері: Оқу құралы. – Қарағанды: ҚР ІІМ Б.Бейсенов атындағы Қарағанды академиясы, 2020. – 139 бет.

5. Комментарий к закону Республики Казахстан «О борьбе с коррупцией» [Текст]: [комментарий] / НИИ государства и права им. Г. Сапаргалиева, Казахстанский союз юристов. – Астана : АФП, 2015. – 193 с.

МРНТИ 02.41.51

Туйебаев М.М.,
философия ғылымдарының кандидаты,
«Alikhan Bokeikhan University» ББМ,
Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар
кафедрасының профессоры.
sgn.abu@mail.ru
Ногаева Н.М.,
«Alikhan Bokeikhan University» ББМ,
әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар
кафедрасының аға оқытушысы, құқықтану магистрі
nurbanu.makash@mail.ru

АБАЙДЫҢ ӘДІЛЕТ ТУРАЛЫ ОЙЛАРЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ ҚҰҚЫҒЫ

Аннотация. Бұл ғылыми мақалада Абай Құнанбайұлының әділет туралы ойлары мен қазақтың дәстүрлі құқық жүйесінің байланысы қарастырылған. Абайдың шығармашылығындағы әділеттілік ұғымы тек құқықтық нормалармен ғана шектелмей, адамның моральдық және рухани жауапкершіліктерімен тығыз байланысты. Мақалада қазақ халқының құқықтық жүйесі зерттелді.

Түйінді сөздер: Абай Құнанбайұлы, мораль, философия, әлеуметтік әділеттілік, құқықтық жүйе.

МЫСЛИ АБАЯ О СПРАВЕДЛИВОСТИ И ТРАДИЦИОННОЕ КАЗАХСКОЕ ПРАВО

Аннотация. В этой научной статье рассматриваются мысли Абая Кунанбайулы о справедливости и связи традиционной казахской системы права. Понятие справедливости в творчестве Абая тесно связано не только с правовыми нормами, но и с моральной и духовной ответственностью человека. В статье исследована правовая система казахского народа.

Ключевые слова: Абай Кунанбаевич, мораль, философия, социальная справедливость, правовая система.

ABAI'S THOUGHTS ON JUSTICE AND TRADITIONAL KAZAKH LAW

Annotation. This scientific article discusses the relationship between Abay Kunanbayev's ideas about justice and Kazakh system of law. The concept of justice

in Abai's work is not limited only to legal norms, but is inextricably linked with the moral and spiritual responsibilities of a person.

Key words: Abay Kunanbayuly, morality, philosophy, social justice, legal system.

Биыл ұлы ойшыл, ақын, философ Абай Құнанбайұлының туғанына 180 жыл толады. Елімізде артына өшпес рухани мұра қалдырған ұлы перзентінің мерейтойын лайықты атап өту шаралары басталып кетті.

Ақынның бүкіл болмысы жан-жақты зерттелседе біз үшін күні бүгінге дейін ашылмаған қырлары мол екендігі сөзсіз.

Абай Құнанбайұлының өлеңдері, қара сөздерінде ұлт болмысы, тұрмысы, дүниетанымы, діні, тілі, рухы, XIX ғасырдағы қазақ қоғамының бүкіл мазмұны әлеуметтік-экономикалық саяси ахуалы жан-жақты қамтылды, әсіресе сол дәуірдің мәнін ашатын әділеттілік мәселесі кең айтылды. Бұл пікіріміздің дәлелі Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясында, Камен Оразалиннің «Абайдан соң» атты романында, шежіресі қарт Бекен Исабаевтың «Ұлылар мекені» еңбегінде нақты деректермен жан-жақты көрсетілді. Бұл еңбектерде ұлы ақынның қазақ халқының сол кезеңнің мазмұнына сай қоғамдық қатынастарды реттейтін заңдары туралы айтылады. Оның негізін ғасырлар бойы бірлесіп өмір сүру нәтижесінде әдет-ғұрып, салт-дәстүрден бастау алған құндылықтар қалыптастырғандығы баяндалады.

Абай өлеңдерінде, адам баласының басына түскен әділетсіздікке қарсы күресте ұят пен намыс мәселесін қарсы қойды, әділетсіздік қайдан шығады, қалай қарсы күресу керек деген сұраққа жауап іздейді, оның бір-ақ жолы – заң арқылы күресу екендігін айтады.

Әсіресе, оның әділет туралы айтқан ойлары қазақтың дәстүрлі құқығының моральдық негіздерімен тығыз байланысты. Абай әділеттілік, мораль және қоғамның дамуы туралы терең философиялық ойларды білдіріп, осы құндылықтарды қазақ қоғамында қалай жүзеге асыру керектігін айқындауға тырысқан.

Қазақтың дәстүрлі құқығы ғасырлар бойы халықтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлерінен құралды. Бұл құқық жүйесі құқықтық қатынастарды тек қана заңдық тұрғыдан реттеп қана қоймай, қоғам мүшелерінің өзара қарым-қатынасында әділдік пен теңдікті сақтауды мақсат еткен. Қазақ қоғамында әділеттілік пен заңдылық түсінігі көбінесе моральдық және адамгершілік қағидаларымен ұштасып жатқан. Абайдың әділет туралы философиясы мен қазақтың дәстүрлі құқығының байланысын қарастыру, екі жүйенің де қоғамды түзету, теңдікті орнату жолындағы ортақ ұмтылысын көрсету үшін маңызды болып табылады.

Ұлы ойшыл халықты оянуға, үздіксіз білімге шақырды, сол кезеңдегі қазақ қоғамында болып жатқан кемшіліктерді батыл сынады, адам бойындағы кемшіліктерді жою керектігін айтты. Оның әділет, құқық және қоғам мәселелеріне қатысты пікірлері қазіргі заманғы құқықтық сананы қалыптастыру мен адамгершілік құндылықтарды дамыту үшін маңызды сабақтар береді.

Абай Құнанбайұлының шығармашылығында әділет мәселесі терең орын алады. Ол әділеттілікті тек әлеуметтік құбылыс ретінде ғана емес, сонымен қатар адамгершілік пен рухани құндылықтармен байланысты қарастырған. Абайдың әділет туралы ойларының негізгі бағыттары оның философиялық көзқарастары мен моральдық танымдарының өзегі болып табылады.

Абай үшін әділет тек қоғамдағы құқықтық тәртіпті қамтамасыз ететін құрал ғана емес, адамның ішкі әлемінде болатын негізгі рухани құндылық. Оның шығармаларында әрбір жеке тұлғаның қалыптасуындағы әділеттілік пен мораль арасындағы тығыз байланыс айқын көрінеді. Мәселен – Абай өзінің қара сөзіндегі философиялық пайымдауларында әрбір адам жеке тұлға болып қалыптасуы керек, сондықтан қоғамда болып жатқан құбылыстарға өзіндік «мені» бар адам тәрбиелеу керектігін айтады. Міне, бүгінгі күні барлық деңгейдегі оқу орындарында заман талабына сай маман даярлау үшін білім бағдарламасын жаттап алған студент емес, алған теориялық білімін өмірде пайдалана алатын, сұранысқа сай маман даярлау қажеттілігі уақыт талабы (2-ші қара сөз, 32-ші қара сөз).

Абай әділеттілікті адамның адамгершілікті, парасатты болуын қамтамасыз ететін рухани нормалар ретінде қарастырады. Оның түсінігінше, әділет – адамның өзіне де, өзгелерге де құрметпен қарауы, адамгершілік пен жауапкершілік сезіміне негізделеді. Абайдың «қараңғы халық» деген тіркесі, әсіресе, әділетсіздік пен теңсіздікті көрсететін метафора болып табылады. Ол қоғамдағы теңсіздік пен әділетсіздікті ашып, әділеттілікке жетудің жолын әрбір адамның өз бойындағы моральдық құндылықтарды жетілдіру арқылы іздеген. Бұл жағдайда әділеттілік – қоғамның жақсы жаққа өзгеруіне әсер ететін негізгі күш болып табылады [1, 120-130 б].

Абайдың әділет туралы пікірлерінде заңның рөлі маңызды орын алады. Ол өз шығармаларында заң мен құқықтық тәртіптің қоғамды жетілдіру үшін қаншалықты қажеттігін айтып, әділетті заңдар жүйесін құру қажеттілігіне тоқталады.

Әдет-ғұрып заңдарының басты ерекшелігі сөз өнеріне, шешендікке, билердің тапқырлығына тікелей байланысты болған. Соған лайық билердің сөзін халық жоғары бағалаған, сыйлаған, сондықтан билер халық арасында ерекше беделге ие болған. Соның бір айғағы Абай Құнанбайұлының Қарамола

съезіндегі төбе би болып сайланып 73 баптан тұратын заңды жазды.

Қазақ әдет-ғұрып заңдарының тарихында қазақ халқының алғашқы Ата заңы «Қасым ханның қасқа жолы - жарғы» деп аталған заң ережелерінің орны бөлек. Оның негізін қалаушы Қасым хан Жәнібекұлы (1445-1518 жж.). бұл заңда бұрыннан қолданылып келген әдет-ғұрып, салт, салт-дәстүр ережелерімен бірге ел билеу, мемлекет басқару заңдары жасалды. Мүлік заңы, қылмыс заңы, әскери заң, елшілік мәселесі қарастырылды. Халық мәселесін қарайтын 5 тараудан заң негізі болды (кісі өлімі, ұрлық, қарақшылық). Бұл заңдар әділдік, тәртіп орнатуда өте маңызды болды.

XVII ғасырда, Есім хан тұсында (1598-1645 жж.) бұл заң толықтырылып, халыққа кең таралды. Бұл заң халық арасына «Есім ханның ескі жолы» деп танылды. Осы заң ережелері Әз-Тәуке ханның тұсында (XVII ғ. аяғы XVIII ғ. басы) толықтырылып қазақ мемлекетінің заңдық нормаларының негізін салды, бұрынғы 5 тарауға жесір дауы, құн дауы қосылды, бұл заң ережесі халық арасында «Жеті жарғы» деген атпен танылды.

Бұл заңдардың негізін қалауға, мемлекеттік, құқықтық, азаматтық ережелерді жасауға Төле би, Әйтеке би, Қазыбек би, Әнет баба үлес қосты. Әз Тәуке хан хан кеңесі мен билер кеңесін құрып, жыл сайын құрылтай өткізіп отырды.

Абай заң мен әділеттілік арасында айырмашылықтар бар екенін де атап көрсетеді. Оның пікірінше, заң тек формалды түрде қолданылуы мүмкін, ал әділеттілік оны дұрыс және әділ қолдану арқылы жүзеге асады. Абайдың ойынша, заңды дұрыс түсініп, оны әділетті түрде іске асыру – қоғамдағы тәртіптің негізі. Ол заңның тек күш қолдану құралы ғана емес, қоғамның моральдық деңгейін көрсететін, адамдардың өзара қарым-қатынасында әділдікті орнататын құрал екенін білдірді. Осылайша, Абай әділеттіліктің тек әлеуметтік тұрғыдан ғана емес, адамгершілік тұрғысынан да жүзеге асырылуын ұсынған.

Абайдың әділет туралы ойларын талдай отырып, оның жазалау мен жаза туралы пікірлерін де қарастыру қажет. Абай жазаның мақсатын тек қана кінәлі адамды жазалау емес, оның жүрегіне әділеттілік пен адамгершілікті ұялату деп түсінеді. Ол жазаның өрескел болмауы керек екенін, оның мақсаты адамды түзеу екенін атап көрсетеді.

Халық арасында «Абай заңдары» деп танылған заңда қылмыс, оған берілетін жаза мәселесіне ерекше мән берілген. Жалпы ел ішіндегі қылмыстық істерді билер, шариғат, дін мәселелерін билер қарап, шешкен. Билер шығарған үкімге наразылық болса, оны хан қараған.

Абай жазған ереженің оннан астам бабы қылмыстық құқыққа байланысты қағидаларға арналған 1885 жылы ұлы ойшыл жазған қылмыстық құқық

жөніндегі идеялары бүгінгі күні де маңызын жойған жоқ.

Бұл заңдарда сол кездегі жазалау механизмінде өз заманына лайық ерекшеліктерде болды. «Абай жазған ережеде» бүгінгі күнде кездесетін ұйымдасқан қылмыс, қылмысты алдын-ала келісіп жасаушылардың жазасын ауырлату туралы айтылған (Оразбай бастаған шонжарлардың Абайға жасаған қастандығы т.б. мысалдарды көптеп келтіруге болады).

ҚР қылмыстық кодексінің «Қылмыстық жауаптылық пен жазаны ауырлататын мән-жайлар» деп аталатын 54 бап 1 тармағына сәйкес келеді. Ұрыс-төбелес шығаратындарға айып салынады.

Міне, Абай жазған ережелердің мазмұны бүгінгі күні де маңызын жойған жоқ. Бұл ережеде белгілі бір қылмыс түріне айып салу мәселесі қарастырылды, бұрынғы қолданысын жүрген ережелер ретке келтірілді.

Айыптың негізгі түрі тоғыз малдан тұратын айып төлеу болды. Тоғыздың бас тоғыз, орташа тоғыз, аяққы тоғыз, деген үш түрі болды (мысалы, 1 түйе, 2 құлын, 2 құнан, 2 бие, 2 ат).

«Абай жазған ережеде» қылмыстық және азаматтық процесуалдық нормалар бір жүйеге келтірілді. Алғаш рет сот шешімін орындау уақыты бекітілді, бұл қағида бүгінгі күні де маңызды.

Абай үшін жазалаудың әділетті болуы, сол жаза арқылы қоғамдағы моральдық және этикалық деңгейдің жоғарылауына бағытталған болуы қажет. Бұл тұрғыда оның әділет түсінігі қатаң заңдар мен ауыр жазадан гөрі, адамды әділдікке, дұрыс жолға бағыттауды көздейді. Абайдың әділеттілік туралы ойлары қазіргі құқықтық жүйеге де өз ықпалын тигізеді, өйткені ол қоғамдағы әділетсіздікті тек жазалау арқылы шешудің мүмкін еместігін ұғындырған.

Абайдың әділетке қатысты көзқарастары бүгінгі таңда да өзектілігін жоғалтқан жоқ. Оның әділеттілік пен мораль туралы айтқандары қазіргі құқықтық жүйелердің дамуына, қоғамдағы әділеттілікке жету жолындағы әрбір адам мен мемлекетке ұсынар идеялар ретінде қызмет етеді. Абай өзінің шығармаларында әділетті қоғамды құру үшін әр адамның өз-өзіне әділ болуы, ішкі рухани тазалығы мен жауапкершілігін сезінуі керек екенін айтып өткен. Осылайша, Абайдың әділет туралы ойлары тек қазақ қоғамына ғана емес, жалпы адамзаттық құндылықтарды сақтап, әділеттілік қағидаттарын түсінуге көмектесетін маңызды философиялық тұжырымдамалар болып табылады [2, 45-55 б].

Қазақтың дәстүрлі құқық жүйесі ғасырлар бойы халықтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлеріне негізделіп, қоғамның әлеуметтік қатынастарын реттейтін маңызды құрал ретінде қызмет етті. Бұл құқықтық жүйе халықтың өмірлік тәжірибесі мен моральдық-этикалық нормаларын бейнелеп, әділеттілік, адамгершілік және әлеуметтік теңдік принциптеріне

негізделген. Қазақ қоғамында құқық пен әділеттілік ұғымдары бір-бірімен тығыз байланысты болды. Сонымен қатар, Абай Құнанбайұлының философиялық және моральдық көзқарастары қазақтың дәстүрлі құқықтық жүйесімен өзара үйлесімді, бірақ кейбір жерлерде оны тереңдетіп, жаңа деңгейге көтерді.

Абай Құнанбайұлының әділет туралы ойлары қазақтың дәстүрлі құқығының моральдық аспектілерін тереңдетіп, оларды философиялық деңгейде қарастыруды талап етеді. Абай қазақтың дәстүрлі құқықтық жүйесінің негізін сақтай отырып, оны жаңа әлеуметтік-экономикалық және мәдени шарттарға бейімдеуге ұмтылды. Абай әділеттің маңыздылығын тек қоғамдағы құқықтық қатынастар тұрғысынан ғана емес, адамдардың рухани дүниесі мен ішкі әлемі тұрғысынан да түсіндірді. Оның ойынша, қазақ қоғамында әділеттілік тек сыртқы заңдармен немесе билердің шешімдерімен шектеліп қоймауы тиіс, ол адамның жүрегінде, ойында, ісінде орын алуы керек. Сондықтан Абай дәстүрлі құқықтық жүйе мен қоғамдағы моральдық құндылықтарды үйлестіре отырып, құқықтық пен адамгершіліктің бірлігін алға тартты [3, 204-210 б].

Абай дәстүрлі құқықтық жүйенің адамгершілік пен әділетке негізделген түпкі мақсатын қорғады, бірақ оған терең философиялық көзқарас пен жаңа идеялар енгізді. Абайдың көзқарастары қазақтың дәстүрлі құқығының кейбір салаларын қайта қарауға және оны жетілдіруге мүмкіндік берді. Оның шығармаларындағы әділеттілік, теңдік және адамгершілік принциптері қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымын жақсартуға бағытталған. Сонымен қатар, Абай құқықтық сананың дамуына ықпал етіп, әділетті қоғам құру үшін адамдардың тек құқықтарын ғана емес, моральдық жауапкершіліктерін де ескеру қажеттігін көрсетті.

Абайдың қазақтың дәстүрлі құқығымен үйлесімді көзқарастары қазіргі заманда да өзекті болып табылады. Оның әділет, құқық және адамгершілік туралы пікірлері бүгінгі құқықтық жүйелерде моральдық және этикалық қағидалардың маңыздылығын ескеруге ықпал етеді. Абайдың әділеттілік пен адамгершілікке қатысты ойлары қазіргі заңдардың қоғамның моральдық болмысына сәйкестенуін қамтамасыз ету үшін маңызды бағыт болып табылады. Осылайша, Абай қазақтың дәстүрлі құқық жүйесін моральдық және рухани тұрғыдан байытып, оның қоғамдағы әділеттілік пен теңдік принциптеріне негізделген жаңа деңгейге көтерді [4, 112-118 б].

Абай Құнанбайұлының әділеттілік туралы философиясы мен құқықтық санаға қосқан үлесі тек қазақ халқының дәстүрлі құқықтық жүйесіне ғана емес, сонымен қатар оның заманауи құқықтық санасын қалыптастыруға да әсер етті. Абайдың әділет туралы терең ойлары мен адамгершілікке бағытталған

құқықтық көзқарастары қазіргі кезеңдегі құқықтық түсініктердің негізін құрауға мүмкіндік берді. Оның шығармашылығындағы әділеттілік пен моральдық ұстанымдар қазақ халқының құқықтық санасын жоғары деңгейге көтеруге, сондай-ақ әділдік пен құқықтық нормаларды қоғамның өміріне енгізуге ықпал етті.

Абайдың әділеттілік түсінігі және құқықтық санаға әсері. Абай әділеттілікті қоғамдағы ең маңызды құндылықтардың бірі ретінде көрсетеді. Оның пікірінше, әділеттілік тек құқықтық нормаларды орындау емес, бұл адамның ішкі рухани дүниесінің нәтижесі болуы тиіс. Абай әділеттілікті ішкі ерік-жігер мен жоғары адамгершілік қасиеттер арқылы түсіндіреді, ол қоғамда әділеттілік тек заңдарды сақтаудан ғана емес, адамның рухани, моральдық деңгейінен де туындайды деп санайды. Осы тұрғыда Абайдың әділеттілік туралы көзқарастары қазақ қоғамының құқықтық санасын қалыптастыруға маңызды ықпал етті. Ол құқықтық жүйенің тек сыртқы күштер мен қатаң заңдарға негізделген емес, сонымен бірге әділеттілік, адамгершілік, моральдық жауапкершілік қағидаларына сүйенуі керек екенін ұғындырды. Абайдың әділеттілікке қатысты айтқан сөздері халықтың құқықтық танымын тереңдетіп, оның қоғамдағы әлеуметтік қатынастардағы әділеттілікке деген көзқарасын өзгертуге көмектесті [5,97-105 б].

Абайдың құқықтық санаға қосқан үлесі. Абайдың құқықтық санаға қосқан үлесі оның шығармаларындағы әділеттілік, құқық, мораль және адамгершілік мәселелерін жан-жақты қозғағанында жатыр. Ол тек құқықтық нормаларды емес, қоғамдағы әділеттілік пен теңдікті қамтамасыз ету үшін адамдардың рухани деңгейін де ескеруді ұсынды. Абайдың философиялық ойлары қоғамды өзгерту үшін тек сыртқы реформаларды ғана емес, ішкі рухани және моральдық реформаларды да қажет етеді деп көрсетті. Абай қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқықтық сананы ғана емес, сондай-ақ сол қоғамның моральдық және этикалық түсініктерін өзгертуге де ықпал етті. Оның шығармалары адамдардың құқықтық санасының қалыптасуына және құқықтың әділетті, теңдікті қамтамасыз ететін жүйе ретінде қабылдануына ықпал етті. Абайдың ойлары құқықтың тек сыртқы күшке негізделген емес, адамның ішкі жауапкершілігіне негізделуі керек екенін көрсетеді [6, 34-41 б].

Абайдың әділеттілік пен құқық мәселелері туралы ойлары қазіргі заманғы құқықтық жүйенің адамгершілік негіздерін, қоғамда әділеттілік пен теңдік орнату жолдарын іздестіретін көптеген заңгерлер мен саясаткерлер үшін маңызды бағдаршам болып табылады. Оның идеялары құқықтың тек қана заңдылық пен реттеу емес, сонымен қатар адамгершілікке, моральдық жауапкершілікке негізделетін құндылықтар жүйесі ретінде қарастырылуы керек деген пікірді насихаттайды. Абайдың әділеттілік туралы ойлары қазіргі

заманның құқықтық реформаларын гуманизациялауға ықпал етіп, заңдардың әлеуметтік мақсаттары мен гуманитарлық мақсаттарын жүзеге асыруға бағытталған заңдарды дамытуға әсер етті. Құқықтық сана мен заңдарды моральдық тұрғыдан қайта қарау арқылы Абай адам құқықтарының қорғалуы, әлеуметтік теңдіктің сақталуы және қоғамдағы әділеттілікті орнықтыру мәселелерінде өзінің ұстанымдарын ұсынды. Осылайша, Абайдың әділеттілік пен құқық туралы ойлары қазіргі құқықтық жүйеге көптеген моральдық және гуманитарлық негіздер қосып, қазақ қоғамындағы құқықтық және әлеуметтік қатынастарды дамытуға өз ықпалын тигізді [7, 15-22 б].

Абай Құнанбайұлының әділеттілік туралы ойлары қазақ халқының құқықтық санасының дамуына үлкен әсер етті. Оның шығармашылығында әділет, мораль және құқықтың өзара байланысы айқын көрініс тапқан. Абай әділеттілікті тек құқықтық тәртіптің негізі емес, адамның ішкі рухани және моральдық жауапкершіліктерімен байланыстырды. Ол құқықтық жүйенің адамгершілікке, адамзаттық құндылықтарға негізделген болуын ұсынды. Бұл көзқарас қазіргі заманғы құқықтық жүйелер мен заңдарды гуманизациялауға ықпал етіп, әлеуметтік әділеттілік пен теңдік орнату жолдарын іздеуге бағыттады.

Абай ілімін оқу арқылы ұрпақ тәрбиелеуге мән беру керек. Ұлттық сананы сақтау және оны заман талабына сай бейімдеу мемлекеттік маңызы бар мәселе, сананы жаңғырту арқылы XXI ғасырда еліміздің серпінді дамуына жол ашамыз, осы орайда Абай мұрасының маңызы өте зор.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Абай Құнанбайұлы. «Қара сөздер». – Алматы: «Жазушы» баспасы, 1977. – 120-130 беттер.

2. Абай Құнанбайұлы. «Шығармаларының толық жинағы». – Алматы: «Ғылым» баспасы, 2003. – 45-55 беттер.

3. Мұхтар Әуезов. «Абай жолы». – Алматы: «Жазушы» баспасы, 1997. – 204-210 беттер.

4. Б. Исабаев «Ұлылар мекені» 2015 ж. 112-118 беттер.

5. К. Оразалин «Абайдан соң»: Роман.-Алматы: Жазушы, 2-кітап.1987, 3-кітап. 1989, 4-кітап.1995

6. «Әділет және құқықтық сана: теория және практика». – Алматы: «Құқық» баспасы, 2012. – 34-41 беттер.

7. Мұхамбетқали Құттымұратов. «Қазақтың құқықтық тарихы және дәстүрлі құқық жүйесі". – Алматы: «Қазақстан» баспасы, 2015. – 15-22 беттер.

МРНТИ 17.82.10

Гайнуллина Ф.А.,
филология ғылымдарының кандидаты,
Alikhan Bokeikhan University,
Қазақстан, Семей қаласы.
akhmetovna@mail.ru

АБАЙ – ПОСТОЯННЫЙ ЧИТАТЕЛЬ БИБЛИОТЕКИ Г. СЕМИПАЛАТИНСКА

Аннотация. В данной работе исследуются значимые для изучения литературного наследия Абая вопросы - о воздействии произведений мировой классики на формирование его личности как поэта, посещении им открытой в 1883 году Семипалатинской городской библиотеки и дружбе с русскими ссыльными, круге чтения, сыгравшем огромную роль в дальнейшем развитии мировоззрения художника.

Пристальное внимание автора статьи приковано к рассмотрению характера взаимоотношений поэта с политическими ссыльными, вопросам двухстороннего духовного взаимообмена, вопросам появившегося у Абая интереса к переводческой деятельности.

Ключевые слова: Абай Кунанбаев, мировая литература, библиотека, круг чтения, переводы

АБАЙ - СЕМЕЙ ҚАЛАСЫ КІТАПХАНАСЫНЫҢ ТҰРАҚТЫ ОҚЫРМАНЫ

Аңдатпа. Мақалада Абай мұрасын зерттеуге арналған өзекті мәселелер және ақынның әлемдік әдебиет туындыларының қалыптасуы, 1883 жылы ашылған қалалық кітапханаға баруы және суретшінің дүниетанымын қалыптастыруда үлкен рөл атқарған жер аудару арқылы келген орыс ғалымдарының өмір тарихтарымен танысуы қарастырылады.

Мақала авторы жер аудару арқылы келген орыс ғалымдарымен қарым-қатынасының сипатын, екі жақты рухани өзара байыту мәселелерін, Абайдың аударма қызметіне деген қызығушылығының біртіндеп артуына ерекше назар аударады.

Кілт сөздер: Абай Құнанбаев, әлем әдебиеті, кітапхана, оқу шеңбері, аудармалар.

ABAI IS A READER OF SEMEY'S LIBRARY (ON THE QUESTION OF THE POET'S READING SURROUNDING)

Annotation. The article examines relevant issues for studying the legacy of Abai—specifically, the influence of works of world literature on the formation of his personality as a poet, his visit to the city library opened in 1883, his acquaintance with Russian exiles, and the reading circle that played a significant role in shaping the artist's worldview.

The author pays particular attention to the character of the poet's relationships with political exiles, the problems of mutual spiritual enrichment, and the gradual growth of Abai's interest in translation activities.
Keywords: Abai Kunanbayev, world literature, library, reading circle, translations

Введение. В истории каждого народа есть особо дорогие, памятные места, которые являются свидетелями рождения великих имен, начала их творческого пути, расцвета таланта. Таким местом для Абая Кунанбаева стала открытая в последней четверти 19 века библиотека, открытая в Семее в 1883 году. Мухтар Ауэзов неоднократно отмечал в своем романе, что Абай очень любил посещать ее, где поэт знакомился с художественными произведениями, созданными представителями мировой классики. [1, с. 203] Круг чтения Абая был весьма обширен для его времени.

Изучение круга чтения Абая, исследование эстетических запросов и вкусов степного самородка уже само по себе представляет особую актуальность для отечественного литературоведения, позволит понять и по иному осмыслить процесс становления его как личности и поэта, определить сферу его интересов. Значимым также представляется не только выявить упоминания о книгах, которые читал Абай, но и проследить эволюцию его суждений об авторах, к наследию которых он обращался в течение всей своей жизни.

Прежде чем мы обратимся к книгам, которые запоем читал Абай, рассмотрим историю библиотеки города Семей, которая осенью 2023 года торжественно отметила свое 100 –летие со дня своего образования.

Библиотека, с декабря 1992 года носящая имя великого поэта, действительно имеет свою долгую историю.[2, с. 1] Библиотека была открыта в 1883 году благодаря большим усилиям местных меценатов – любителей книги, а также революционеров, политических ссыльных, волею судьбы оказавшихся в провинциальном Семипалатинске. Абай, как свидетельствуют современники, стал самым активным читателем из числа казахов, посещавших в то время библиотеку. Из фондов библиотеки он получал не только лучшие образцы художественной литературы, но и книги по философии, естествознанию, истории, энциклопедии, словари, справочники по разным областям науки. Коллекции энциклопедий и справочных изданий были для просветителя первыми университетами, через них он открывает новый мир, знакомится с новыми словами и понятиями. Так, среди этих изданий «Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона», изданный в Санкт-Петербурге в 1890-1907 гг. Не остались без внимания «Азбука» и другие учебники, необходимые для обучения грамоте как своих детей, так и детей аульчан.

Именно в библиотеке произошло знакомство Абая с политическим ссыльным Евгением Петровичем Михаэлисом (1841-1913), дружба с которым продлилась на долгие годы. Известно, что Михаэлис был одним из лидеров московских студенческих волнений, за что и был арестован, а затем отправлен в ссылку. В 1869 г. ему разрешили отбывать срок в Семипалатинске.[3] Здесь Михаэлис был принят делопроизводителем городского правления. Руководство заметило способности юноши, и вскоре он стал работать чиновником особых поручений. Будучи человеком высоких моральных принципов, Михаэлис считал долгом способствовать укреплению дружеских отношений между народами. Когда в 1878 году появился статистический комитет, Евгений Петрович был назначен его секретарем. В 1886 году по рекомендации Е.П.Михаэлиса членом этого комитета становится его друг А. Кунанбаев. Дружба поэта и Михаэлиса явилась большим событием в жизни как самого Абая, так и его русского товарища. В течение многих лет поэт виделся с ним едва ли не ежедневно, когда в зимние месяцы приезжал по разным делам в город. До конца своей жизни художник с огромной благодарностью и пиететом будет говорить о своем наставнике. Именно Михаэлис не раз советовал молодому Абаю ознакомиться с той или иной появившейся в библиотке новой книгой. М. О. Ауэзов в своей монографии «Абай Кунанбаев» справедливо отмечал: «Если до встречи с Михаэлисом Абай читал много и без разбору, то после замечаний и рекомендаций своего друга стал более дисциплинирован в чтении художественной, исторической, критической литературы, книг по философии, естествознанию…» [4, с.60].

Заметим, что в фонде редких изданий областной библиотеки имеются книги с личной подписью их владельцев - экслибрисами, свидетельствующие о том, что они были подарены из частных библиотек горожан. В частности, в анналах библиотеки хранится исследование известного путешественника и ученого-географа Н.М. Пржевальского о его трехлетнем путешествии в Монголию «Монголия и страна тангутов» (1875). Книга положила начало изучению Средней Азии во второй половине XIX века и обогатила науку новыми историко – культурными открытиями. Знакомясь в библиотеке с подобными книгами, Абай, безусловно, испытывал непреодолимое желание узнавать все новое. В свою очередь, Евгений Петрович Михаэлис, Нифонт Иванович Долгополов (1857 -1922) и другие молодые друзья поэта, получив разрешение от Семипалатинского военного губернатора, были нередкими гостями в ауле Абая, лечились кумысом, вели долгие беседы с поэтом. Из воспоминаний сына поэта Турагула Кунанбаева и Какитая Искакова мы узнаем, что Абай в один из приездов русских товарищей познакомил Н.И. Долгополова с необычным созданием природы - пещерой «Коныр Аулие», которая и по сей

день вызывает глубокий интерес как отечественных, так и зарубежных исследователей.

Известно, что Н. И. Долгополов, также как и Михаэлис, за участие в политических волнениях был сослан в Тобольскую губернию, затем – в Семипалатинск. Тут Абай и познакомился с этим необычным человеком. Как и Михаэлис, Долгополов, сыграл в жизни Абая большую роль, породил у поэта непреходящий интерес к европейской литературе, философии, культуре, Так, например, именно от Нифонта Ивановича Абай получил перевод интересного труда американского врача и ученого Джона Дрэпера «История умственного развития Европы». От этого же человека Абай впервые узнал о творчестве Г. Лонгфелло. Заметим, что Н. И. Долгополов, обладавший большими знаниями в области медицины, стал прототипом врача Фёдора Ивановича Павлова, с большой симпатией изображенного в романе «Путь Абая». [5, с.60].

Обогащению знаний Абая в области истории и юриспруденции, во многом содействовали и другие «политически неблагонадежные» – С.С. Гросс и А. В. Леонтьев. С. С. Гросс работал во время ссылки над книгой «Юридические обычаи киргиз» и, как считают абаеведы, согласовывал многие трудные вопросы с Абаем.[6]

А. Букейханов в некрологе «Абай (Ибрагим) Кунанбаев», написанным по случаю преждевременной смерти поэта, особо подчеркивает, что «…Абай, быть может, умер бы, не проявив выдающегося поэтического дарования, если бы в 80-ых годах он не пережил переворот в своих взглядах на деятельность певца. В это время Абай познакомился с политическими ссыльными г.г. Гроссом, собиравшим в степи материалы для брошюры «Юридические обычаи киргиз», изданной под редакцией г. Маковецкого, и Михаэлисом, оказавшим огромное влияние на просвещение и образование Абая. Оба, как г. Гросс, так и г. Михаэлис, гостили у Абая в степи, знакомили его с русской литературой. Благодаря им Абай познакомился с Пушкиным, Лермонтовым, Некрасовым, Толстым, Тургеневым, Салтыковым, Достоевским, Белинским, Добролюбовым, Писаревым. Абай до последней минуты своей жизни с трогательной благодарностью вспоминал г. Михаэлиса, приписывая ему свое образование, и говаривал: «открыл мои глаза Михаэлис...» Впоследствии Абай прочел «Опыты» Спенсера, «Позитивную философию» Льюиса, «Умственное развитие Европы» Дрепера, статьи из старых книг «Современника» Н.Г. Чернышевского, знал об его судьбе…»[7, с.47]

Что касается Александра Викторовича Леонтьева, то известно, в Семипалатинск был выслан за «сношение с лицами, содержащимися в Петропавловской крепости». [8]

Первые встречи Абая с Леонтьевым, как и со своими ближайшими наставниками, в том числе Е. П. Михаэлисом, могли произойти в городской библиотеке. А. Леонтьев, не без влияния Абая, собирался заняться историей казахов, хотя в условиях надзора над «политическими преступниками» это было затруднительно. Всех их, как видим, объединял повышенный интерес к проблемам права. Известно, что Абай долгие годы являлся бием и был непревзойденным знатоком степного права. Проблемы реформы судебного права приводили друзей к беседам и долгим дискуссиям. С уверенностью можно констатировать, что труд «Матеріалы для изученія юридическихъ обычаевъ киргизовъ» (1886) стал своеобразным итогом их творческого общения. И хотя официальными авторами книги были Гросс и Леонтьев, авторитетным консультантом и активным соавтором данного труда, несомненно, можно назвать Абая. [9]

Отношения с ссыльными друзьями, надо заметить, базировались на духовном и высоко - интеллектуальном взаимообогащении. Надо отметить, что не только русские друзья расширяли круг знаний Абая, но и поэт всячески содействовал тому, чтобы они стали яснее понимать тюркскую историю, мусульманскую культуру, местные обычаи, мировоззрение, верования. Вызывают интерес и воспоминания американского журналиста Джодржа Кеннана, который в 1880-ые годы оказался в Семее. А. В. Леонтьев, сопровождавший Кеннана в то время, рассказал ему об Абае, активном посетителе городской библиотеки, знакомого с исследованиями Милля, Бокля, Дрэпера.

В книге «Сибирь и ссылка», увидевшей свет в 1906 году Дж. Кеннан с большим восхищением пишет об Ибрагиме Кононбае (Ибрагиме Кунанбаеве), глубоко изучавшем Дарвина и Бокля. Ученый очень удивился, услышав от Леонтьева: «…Могу Вас уверить, что когда я разговаривал с ним дважды, то узнал, что он хорошо освоил работу Дрэпера «Умственное развитие Европы…» [10, с.75]

Несмотря на то, что Абай с упоением читал книги европейских философов, его стала больше интересовать русская литература в лице таких художников, как Пушкин, Лермонтов, Салтыков-Щедрин и другие. В том же некрологе А.Н. Букейханов отмечает: «…Особенно полюбил Абай сочинения Лермонтова, из которых любил делать переводы; между прочим, Абай перевел превосходными киргизскими стихами «Думу», «Кинжал», «Парус», «Молитву» и др. Абай перевел много басен Крылова, находя, что для киргиза наиболее понятны басни и полезны нравоучения. Абаем переведен на киргизский язык «Евгений Онегин»; особенной в степи популярностью пользуется «Письмо Татьяны», для которого тот же переводчик сочинил мотив… Абай был

поклонником Толстого и Салтыкова. Учащимся в русских школах киргизским детям посвятил особое стихотворение, в котором, бичуя злой сатирой стремление киргизских детей быть взяточником – писарем, подпольным адвокатом, полицейским чиновником, предлагает им почитать Л.Н. Толстого, Щедрина и стремиться быть такими, какими были они…» [7, с.48]

Так, в стихотворении «В интернате» Абай с горечью пишет:

В наших детях правды нет, -
Сами тяготеют к злу….
Для немногих только есть
И Толстой и Салтыков…

(перевод К. Липскерова) [11, с.37]

О большом влиянии произведений русской классики на Абая говорит и тот факт, что, начиная с 1886 года, поэт принялся интенсивно переводить басни Крылова, сочинения Пушкина, Лермонтова, впервые делая их доступными для соотечественников. Его поистине непревзойденный перевод письма Татьяны из «Евгения Онегина» Пушкина в короткое время стал широко распространенной песней. Понимание народом основной идеи, осмысление внутренних переживаний героев – доказательство безусловной и самобытной гениальности художника, продемонстрировавшего мастерство очень тонко и достоверно передать богатый духовный мир и разнообразный спектр чувств персонажей.

Не менее интересны и в то же время сложны для перевода оказались широко популярные басни И.А. Крылова, ибо они несли в себе нравственно – назидательное начало, с одной стороны, и неповторимый колорит народной мысли, с другой. Важно было хорошо знать не только язык и реалии русской действительности, но и суметь отыскать в родном языке подходящее слово. Его переводы крыловских басен и сейчас считаются образцом передачи крыловских нравоучений.

Абаеведы отмечают также его связь с поэтическим наследием М.Ю. Лермонтова. Через его переводы степной поэт познакомил народ с сочинениями Гете, Байрона, Шиллера, Мицкевича. И если в переводе Лермонтова (1829) стихотворение Шиллера «Дитя в люльке» звучало так:

Счастлив ребенок!
и в люльке просторно ему, но
Дай время сделаться мужем –
и тесен покажется мир… [12],

то в переводе казахского поэта оно наполнилось тягостными эмоциями и тяжелыми переживаниями:

Кең жайлау – жалғыз бесік жас балаға,
Алла асыраған пендесі аш бола ма?

Ержеткен соң сыймайсың кең дүниеге,
Тыныштық пен зар боларсың баспанаға…

В переводе К. Липскерова, стремившегося, как видим, быть более близким к абаевскому варианту, стихотворение приобрело совершенно иную тональность:

Находит просторы и в люльке дитя.
Нас бог насыщает, наш путь осветя.
А в старости в тесном захочешь миру
В лачуге укрыться, покой обретя … [11, с. 6]

А стихотворение Гете «Ночная песнь странника» в русском переводе М.Ю. Лермонтова известно как стихотворение «Горные вершины». Казахским читателям же оно известно под названием «Караңғы түнде тау қалғып…» и широко распространено в народе как песня.

Сочинения, прочитанные и пересказанные Абаем, также были широко распространены: роман «Хромой бес» французского писателя Алена-Рене Лесажа, повествующий об особенностях европейских нравов 17-18 века, и даже романы «Три мушкетера» и «Генрих Наваррский» Дюма (которые Абай читал, конечно, в русском переводе), поэмы средневековых восточных поэтов «Шах-наме», «Лейли и Меджнун», «Кер-Оглы» и другие.

Несмотря на заметный интерес к русской и зарубежной литературе, Абай оставался при этом, как считают абаеведы, глубоко национальным поэтом, так как не терял связей с культурой своего народа.

Благодаря стремлению узнать искусство других народов и стран, поэт проделал путь постепенного самообразования. Друзья, ученики и дети поэта неоднократно утверждали, что он знал несколько языков, изучил русскую и западноевропейскую литературу, был осведомлен об арабо-персидском эпосе и духовном наследии классиков средневекового Востока. Абай сам подчеркивал роль произведений восточных классиков в его становлении. Так, в одном из ранних стихотворений поэт с восторгом упоминает их именно:

Шамси, Саади, Физули
Хафиз, Навои, Сайхали,
Фирдоуси, -молодому поэту,
Великие, вы помогли!..
(перевод А. Гатова) [11,с.4]

Именно эти классики восточной литературы, с творчеством которых он познакомился в ранний период своей жизни, сыграли большую роль в его становлении как будущего поэта. Не расставался Абай с их книгами даже тогда, когда оставил учебу и занялся общественной деятельностью. Часто цитировал из их произведений. Книги этих и других восточных поэтов были в

его нехитром багаже, когда он приезжал на лето домой в аул. И именно их он читал, находясь дома…

Помимо этого, Абай внимательнейшим образом ознакомился с трудами древних философов. Неслучайно в двадцать седьмом слове «Книги назиданий» Абай называет Сократа, Ксенофонта, Гомера, Софокла и других ученых и поэтов, внесших большой вклад в мировую науку и культуру.[11, с. 288]

Таким образом, одним из значимых университетов «жизни» для Абая стала библиотека, фонд которой и составлял то, что мы называем кругом чтения поэта. Современная библиотека, конечно же, отличается от библиотеки 19-го столетия. Но и сегодня она остается нитью, связующей поколения.

Использованная литература:

1. Абай энциклопедиясы. - Алматы: Атамұра, 1993. - б. 457
2. Абай кітапханасы сирек басылымдарда. Бірінші кітап / Құраст. *Манжибаева Ж.А., Гайнуллина Ф.А*. – Астана: Фолиант, 2023
3. https://esimder.pushkinlibrary.kz/ru/issledovateli-kraya/972-.html
4. Ауэзов М.О.Абай Кунанбаев [Текст] : Статьи и исследования / М. О. Ауэзов ; Под общ. ред. дра филол. наук И. Т. Дюсенбаева ; АН Каз. ССР. Ин-т литературы и искусства им. М. О. Ауэзова. - Алма-Ата : Наука, 1967. - 389 с.;
5. https://esimder.pushkinlibrary.kz/ru/issledovateli-kraya/1695-.html
6. https://esimder.pushkinlibrary.kz/ru/issledovateli-kraya/1693-.html
7. Букейханов А. Абай (Ибрагим) Кунанбаев. Некролог. В кн.: Краеведы 19-20 веков о Восточном Казахстане. Сборник исследований / Сост. Перебеева М.И., Манжибаева Ж.А.. – Нур- Султан: Фолиант, 2019. -528 с.
8. https://kazpravda.kz/n/svyazana-s-abaem-ne-tolko-imenem/
9. Матеріалы для изученія юридическихъ обычаевъ киргизовъ [Электронный ресурс]. Вып. 1. Матеріальное право / Семипалатинскій областной статистическій комитетъ ; сост. П. Е. Маковецкий. - Омскъ: Типография окружного штаба, 1886. - 88 с.
10. Кеннан Дж. Сибирь и ссылка: В двух частях / пер. с англ. И.Н. Кашинцева, - С.-Петербург, 1906, С.26
11. Абай Кунанбаев Избранное (перевод с казахского) Под общей редакцией Л. Соболева.- С предисловием Мухтара Ауэзова ОГИЗ ГИХЛ, М., 1945, - С.319
12. Лермонтов М. Ю. Полное собрание стихотворений в 2 томах. - Л.: Советский писатель. Ленинградское отделение, 1989. - Т. 1. Стихотворения и драмы. 1828-1836. - С. 95.

МРНТИ 02.41.51

РахметуллинА.К.,
тарих ғылымдарының кандидаты,
Alikhan Bokeikhan University ББМ
Әлеуметтік гуманитарлық ғылымдар
кафедрасының меңгерушісі
aman150176@mail.ru
Аймханова Г.Қ.,
Alikhan Bokeikhan University ББМ
Әлеуметтік гуманитарлық ғылымдар
кафедрасының магистрі

sgn.abu@mail.ru

АБАЙ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ АДАМИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР

Аннотация. Мақалада қазақтың ұлы ойшылы, ағартушысы Абай Құнанбайұлының шығармаларында көрініс тапқан адами құндылықтар талданады. Абайдың шығармаларындағы адамгершілік, әділдік, білімге ұмтылу, еңбекқорлық, махаббат және достық секілді құндылықтар сараланып, олардың қазіргі қоғам үшін маңыздылығы қарастырылады. Сонымен қатар, мақалада Абайдың ойларының бүгінгі күндегі тәрбиелік мәні мен рухани жаңғыруға қосатын үлесі айқындалады.

Түйін сөздер: Адамгершілік, Абай, Мораль, Қоғам, Әділдік, Насихат.

ЧЕЛОВЕЧЕСКИЕ ЦЕННОСТИ В ТВОРЧЕСТВЕ АБАЯ

Аннотация. В статье анализируются человеческие ценности, отраженные в произведениях великого казахского мыслителя, просветителя Абая Кунанбайулы. В произведениях Абая выделяются такие ценности, как нравственность, справедливость, стремление к знаниям, трудолюбие, любовь и дружба, рассматривается их значимость для современного общества.

Ключевые слова: человечность, Абай, мораль, общество, справедливость, пропаганда.

HUMAN VALUES IN THE WORK OF ABAI

Annotation. The article analyzes the human values reflected in the works of the great Kazakh thinker, educator Abay Kunanbayuly. In Abay's works, such values as morality, justice, striving for knowledge, hard work, love and friendship are analyzed and their significance for modern society is considered.

Түйін сөздер: Morality, Abay, Morality, Society, Justice, Propaganda.

Абай Құнанбайұлы – қазақ әдебиеті мен мәдениетінің кемеңгер тұлғасы. Оның шығармалары тек поэзиялық ғана емес, сонымен бірге терең философиялық, педагогикалық және этикалық мазмұнға ие. Абай өз өлеңдері мен қара сөздері арқылы адамгершілік қағидаттарын насихаттап, қоғамды рухани жаңғыртуға ұмтылды. Оның шығармаларында адам өмірінің мәні, кемелдікке жету жолдары, білім мен еңбектің маңызы секілді тақырыптар ерекше орын алады.

Абай шығармаларында әділдік пен адамгершілік ерекше маңызға ие. Ол «Әкесінің баласы – адамның дұшпаны, адамның баласы – бауырың» деген сөздерімен жеке бас мүддесінен гөрі қоғамға пайдалы болудың қажеттігін айтады. Оның «Кімге достығың болса, дұшпандығыңды аяма» деген жолдары шынайы достық пен әділдіктің маңызын көрсетеді. Сонымен қатар, ол адам бойындағы ар-намыс, адалдық және қайырымдылық қасиеттерін ерекше бағалаған.

Абай әділдікті тек заңнамалық немесе саяси категория ретінде емес, адамның ішкі моральдық қағидасы ретінде қарастырады. Оның ойынша, әділ адам – бұл тек шындықты жақтайтын тұлға ғана емес, сонымен қатар өзгелерге қамқорлық танытатын, олармен әділетті қарым-қатынас жасайтын адам. Оның «Он тоғызыншы қара сөзінде» айтылғандай, әділетсіздік қоғамды аздырады, ал шынайылық пен турашылдық адамзаттық дамудың негізгі көрсеткіші болып табылады [1, 240 б,].

Ақын адамгершілік қағидаларын жастарға өнеге ретінде ұсынады. Ол адамның өз ортасына, қоғамына адал болуы, әділеттілік пен шыншылдықты ұстануы керек екенін баса айтады. Абайдың «Бес нәрседен қашық бол» деген өлең жолдары осы тұжырымға дәлел болады. Бұл өлеңінде өсек, өтірік, мақтаншақтық, еріншектік пен бекер мал шашпақ сияқты қасиеттерден сақтануға шақырады. Бұл қасиеттердің барлығы әділеттілік пен адамгершіліктің антиподы болып табылады.

Абай шығармалары бізге тек теориялық қағидаларды емес, өмірлік ұстанымдарды да береді. Ол әділдіктің өмірдің барлық салаларында көрініс табуын талап етеді: отбасында, достықта, білім мен еңбекте. Қазіргі заманда Абайдың адамгершілік туралы ойлары өзекті болып қала береді, өйткені олар қоғамның тұрақты дамуына және рухани жаңғыруына ықпал етеді.

Абай білім мен ғылымды қоғам дамуының негізі деп есептеді. Ол «Ғылым таппай мақтанба» өлеңінде ақыл, қайрат және жүрек үшеуінің үйлесімділігі туралы айта келіп, білімсіздік пен жалқаулықтың зиянды екенін түсіндіреді. Сондай-ақ, Абайдың «Он жетінші қара сөзінде» адам баласын жетілдіретін басты нәрсе – білім мен еңбексүйгіштік екені баяндалады. Сонымен қатар, Абай адамды дамытатын бес асыл істі – талап, еңбек, терең ой, қанағат, рақым – ерекше атап өтеді. Ақын білім алудың адам өміріндегі маңызды рөлін айқындай отырып, надандықтың адамзат дамуына үлкен кедергі екенін баса көрсетеді. Ол «Интернатта оқып жүр» өлеңінде жастарды білім алуға, ғылымды игеруге шақырады. Сонымен бірге, Абай білімнің тек теориялық емес, практикалық маңызын да ерекше атап өтеді. Ол білімді тек жинақтау емес, оны дұрыс қолдану қажеттігін айтады. Ақын «Қара сөздерінде» де ғылымды тек пайда табудың құралы емес, рухани жетілу жолы ретінде қарастыру керектігін насихаттайды. Абай Құнанбайұлының ойынша, білім – тек жеке бастың жетістігі ғана емес, бүкіл халықтың өркендеуіне ықпал ететін негізгі күш. Сондықтан ол халықты оқу-білімге баулып, жаңа заманның талаптарына сай болуға үндеген. Оның шығармаларында ғылымға деген сүйіспеншілік, ізденімпаздық пен жаңашылдық ерекше орын алады. Бұл идеялар бүгінгі таңда да өзектілігін жойған жоқ, себебі білім – прогрестің кепілі [2, 350 б,].

Қазіргі заман тұрғысынан қарағанда, Абайдың білім мен ғылым туралы ойлары Қазақстанның интеллектуалды дамуына, жастардың шығармашылық әлеуетін арттыруға, ғылыми жаңалықтарға ұмтылуға үлкен бағдар береді. Абай «Қара сөздерінде» еңбектің адам өміріндегі рөлін ерекше атап өтеді. Ол «Еңбек етсең ерінбей, тояды қарның тіленбей» деген нақыл сөзі арқылы жалқаулықтың қоғамға зиянды екенін ескертеді. Оның ойынша, еңбек – адамды жетілдіретін, өмірінің сапасын арттыратын негізгі құндылық. Сонымен қатар, ақын адал еңбектің ғана нағыз игілік әкелетінін айтып, арам жолмен табылған дүниенің баянсыз екенін ескертеді. Ерінбей еңбек етудің жеке тұлғаның ғана емес, бүкіл қоғамның дамуына ықпал ететінін айтады. Ол еңбекқорлықты адамның ішкі мәдениетінің бір бөлігі ретінде қарастырып, еңбексүйгіштік пен адалдық арқылы ғана кемелдікке жетуге болатынын насихаттайды. Ақын «Қара сөздерінде» адам бойындағы жағымсыз әдеттердің көбі еңбексіздіктен туындайтынын атап көрсетеді. Оның ойынша, жалқаулық – адамды рухани және материалдық кедейлікке ұшыратын ең қауіпті қасиеттердің бірі.

Сонымен қатар, Абай еңбектің қоғамдағы әлеуметтік әділеттілікті қалыптастырудағы маңызын да атап өтеді. Ол еңбексүйгіш адамның әрқашан өз ісіне адал болатынын, қоғам үшін пайдалы еңбек атқаратынын айтады. Ақын еңбекті тек байлық пен материалдық игіліктерге жетудің құралы ретінде емес, адамның өзін-өзі жетілдіруінің және қоғамға пайда тигізуінің негізгі жолы ретінде сипаттайды [3, 500 б,].

Қазіргі заман тұрғысынан қарағанда, Абайдың еңбек пен адалдық туралы ойлары еңбек нарығының, кәсіпкерліктің және ұлттық экономиканың дамуына да тікелей әсер ететін маңызды факторлар болып табылады. Адал еңбекке деген құрмет – өркениетті қоғамның басты көрсеткіштерінің бірі. Сондықтан Абайдың бұл идеялары бүгінгі күнде де өзектілігін жоғалтпай, еңбек мәдениетін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Адами құндылық рухан ішкі мәдениеттің жемісі ретінде қарастырылып оны – Абай сүйіспеншілік, махаббат, достық, адалдық арқылы халыққа насихаттайды.

Махаббат, достық және адамаралық қарым-қатынастар. Ақын махаббат пен достықты шынайы адами сезімдер ретінде жырлайды. «Көзімнің қарасы», «Айттым сәлем, Қаламқас» секілді өлеңдерінде махаббаттың адам өміріндегі рөлін сипаттайды. Ол тек романтикалық сүйіспеншілікті ғана емес, жалпы адамзаттық махаббатты, бауырмалдық пен қайырымдылықты да жоғары бағалайды. Абай адамдық қарым-қатынастардың беріктігін сақтауда сенім, мейірімділік және адалдықтың маңыздылығын ерекше атап өтеді. Ақын достықты адам өміріндегі асыл құндылық ретінде қарастырып, оның тек уақытша емес, өмірлік маңызға ие болуын қалайды. «Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат» өлеңінде адам қарым-қатынасының тереңдігін, достықтың

қадірін түсінуді насихаттайды [4, 215 б,].

Сонымен қатар, Абай адамзат арасындағы мейірімділік пен жанашырлықтың қоғамдағы үйлесімділікті сақтаудағы рөлін айрықша атап көрсетеді. Оның шығармаларында достық тек жеке адамдар арасындағы қарым-қатынас емес, бүкіл қоғамның тұтастығын қалыптастыратын негізгі құндылық ретінде көрініс табады. Абайдың «Сегіз аяқ» өлеңінде адамдардың бір-біріне деген құрметі мен шынайы көңілінің маңыздылығы айтылады. Ол адамдардың бір-біріне адал болып, шынайы қарым-қатынасты сақтауы арқылы қоғамның берік болатынын жеткізеді.

Жаһандану дәуірінде адамдар арасындағы байланыстар әлсіреп, шынайылықтың орнына материалдық мүдде бірінші орынға шығып барады. Осы тұрғыдан алғанда, Абайдың достық, махаббат және бауырмалдық туралы идеялары қазіргі қоғам үшін маңызды бағыт-бағдар береді.. Оның ойлары мен тұжырымдары қазіргі Қазақстан қоғамының рухани жаңғыруы үшін маңызды бағдар болып табылады. Білімге құштарлық, еңбекқорлық, әділдік пен адамгершілік сияқты қасиеттер кез келген дәуірде өз құндылығын сақтап қалады. Сонымен қатар, Абайдың шығармалары ұлттық бірегейлікті нығайтуда және жастарды патриотизмге тәрбиелеуде маңызды рөл атқарады. Абайдың еңбектерінде көтерілген адамгершілік пен әділеттілік туралы ойлары қоғамдағы әлеуметтік мәселелерді шешуге, жастардың сана-сезімін тәрбиелеуге, ұлттық құндылықтарды нығайтуға бағытталған [5, 150 б,].

Қорытынды. Абай Құнанбайұлының шығармаларындағы адами құндылықтар – ұрпақтан-ұрпаққа мирас болып келе жатқан рухани қазына. Оның әділдікке, білімге, еңбекке, махаббат пен достыққа шақырған өсиеттері бүгінгі таңда да өзекті болып қала береді. Абай мұрасына сүйене отырып, қазіргі қоғамның рухани-адамгершілік тұрғыда дамуына үлес қосуға болады. Сондықтан да оның еңбектерін жан-жақты зерттеп, насихаттау – әрбір саналы азаматтың міндеті.

Ұлы Абайды өмір, қоршаған дүние, табиғат, болмыс сыры, олардың заңдылықтары көп ойландырған, ол дүние сырына бойлап, өзін мазалаған сауалдарға жауап табуға тырысқан. Мен осы кіммін? Жан иелері өмірінің түпкі мәні неде? Барлық адам баласы, жан-жануарлар да тамақтанады, ұйықтайды, қорғанады, артына ұрпақ қалдырады. Сонда адам баласының басқа жан иелерінен айырмашылығы неде? Міне, Абай әркімді де толғандыратын терең сырлы сұрақтарға жауап іздейді. Ол өзінің ілімінде, фәлсафалық шығармаларында адам баласының өмір сүру мақсатын, сол мұратына жету жолын, әлемдегі болмыстың мәні мен өзіндік ішкі байланысты, жалпы заңдылықтарын ашып көрсетеді.

Кемелдену, жетілу – адам өмірінің мақсаты екенін айтады Абай. Жетілу

дегеніміз не? Түрлі жетілулер бар. Мысалы, спортпен шұғылданып өзіміздің денемізді, күш-қуатымызды жетілдірсек, ал ғылым-білім, өнерге үйрену арқылы ой-өрісімізді жетілдіреміз. Абай осыларды айта отырып, бұлардан гөрі маңыздырақ жетілу барын, ол – рухани жетілу, яғни адами құндылықтарды жетілдіру деп көрсетеді. Абайдың пікірі бойынша адамгершілік нормалары мен принциптерін күнделікті өмір сүру тәсіліне айналдырған адамды ғана нағыз адам деп есептеуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Абай Құнанбайұлы. «Қара сөздер». – Алматы: Жазушы, 2013. – 240 б.
2. Абай Құнанбайұлы. «Өлеңдер мен поэмалар». – Алматы: Атамұра, 2017. – 350 б.
3. Әуезов М. «Абай жолы». – Алматы: ҚазАқпарат, 2019. – Т.1. – 500 б.
4. Қасымов А. «Абай және адамгершілік философиясы». – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2020. – 215 б.
5. Қазақстан Республикасының «Рухани жаңғыру» бағдарламасы материалдары. – Астана: 2018. – 150 б.

МРНТИ 17.82.10

Султанова Н.К.,
педагогика ғылымдарының кандидаты,
Alikhan Bokeikhan University,
«Педагогика және психология»
кафедрасының меңгерушісі, доцент.

АБАЙ МҰРАСЫНДАҒЫ РУХАНИ-ИМАНДЫЛЫҚ ТӘРБИЕ

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ халқының ұлы ойшылы, Абай Құнанбайұлының өскелең ұрпаққа арналған рухани-имандылық ой-пікірлерінің қалпытасуы, бағыттары, кезеңдерін қара сөздері арқылы ұдайы ой салды, оның көкірегін оятып, оны надандықтан, жаман қылықтардан сақтандырды, мәдениетті, болуға құнды мұра жайлы баяндалады.

Түйінді сөздер: «иман», «имандылық», «имандылық тәрбиесі»

SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION IN THE LEGACY OF ABAI

Annotation. This article describes the formation, directions, and stages of the spiritual and religious thoughts of the great thinker of the Kazakh people, Abai Kunanbayuly, who, through his wise sayings, constantly inspired the younger generation, awakened its spirit, protected it from ignorance and bad deeds, and created a valuable cultural heritage.

Keywords: "faith", "faithfulness", "faith upbringing"

ДУХОВНО-НРАВСТВЕННОЕ ВОСПИТАНИЕ В НАСЛЕДИИ АБАЯ

Аннотация. В данной статье рассматриваются становление, направления и этапы духовно-религиозной мысли великого мыслителя казахского народа Абая Кунанбайулы, который своими мудрыми изречениями постоянно

вдохновлял молодое поколение, пробуждал его дух, оберегал от невежества и вредных привычек, оставил ценное культурное наследие.

Ключевые слова: «вера», «верность», «образование в вере».

Қазақстанның егеменді ел болудың бастауларында небір қиын күндерді бастан кешіп, бүгінде әлем назарына іліне бастаған еліміздің әлеуметтік-экономикалық жаңаруы мен саяси демократияланған кезеңінің тағы да бір жаңа бағыттары ұсынылып отыр. Ол жаңа бағыт Қазақстанның алға басуы барысында әлемдік тәжірибеге сәйкестікті көздеу болып табылады. Осы көздеу, біріншіден, оқу-ағарту ісінде әлемдік ықпалдастыққа ену болса, екіншіден, бәсекелестігі биік мемлекеттер қатарына ену. Бұл екеуі де бүкіл оқу-ағарту жұмысын түбегейлі тексеруді қажетсінеді. Өйткені бүгінгі жаңадан құрылып, жаңа жетіліп келе жатқан егеменді Қазақстан Республикасы ұзақ мерзімге арналған білім беру саясатында оны дамытудың жаңа негізін қалағалы отыр. Яғни, білім берудің мазмұнына, білім беру жүйесінің құрылымына, білім беруді басқару жүйесіне, кадрлық және әлеуметтік саясатқа көптеген өзгерістер мен толықтырулар жасауды көздеп отыр. Осы айтылғандар негізінде жеке тұлғаны қалыптастыру, оған білім беру үстінде оның бойына жаңа тұлғалық қасиеттерді сіңіру өте қажет. Жаңа Қазақстанның жаңа адамы республиканың тарихи, ұлттық, демографиялық, географиялық, экономикалық және мәдени ерекшеліктерінің негізінде тәрбиеленіп, қалыптасуы тиіс.

Бұл міндет, өз кезегіндегі жас ұрпаққа тәлім-тәрбие беру жүйесін біршама толықтырып, жетілдіре түсуді қажет етеді. Осыған орай, өткен кезеңдердегі ірі рухани тұлғалар мұрасындағы тәлім-тәрбиелік озық-ой пікірлерді саясаттың ықпалынан тыс кешенді түрде тұтас қарастырудың маңызы артып отыр. Мұның өзі төл педагогикамыздың тарихын жаңа айқындамалармен толықтыра түсетін аса күрделі педагогикалық проблема болып табылады.

Тәуелсіздік алынғанға дейінгі педагогиканың дамуы кеңестік дәуір идеологиясы үстемдік етумен тығыз байланысты екені баршаға аян. Бұл оң өзгерістер педагогтардың алдында ұлттық ерекшеліктер мен жалпы адамгершілік құндылықтарды бойына сіңірген, рухани дүниесі бай, жан-жақты мәдениетті тұлғаны тәрбиелеу міндетін қойып отыр. Мұның өзі, бұған дейін қалыптасқан халықтық бай рухани тәжірбиеге сүйенуді қажет етеді. Оның маңызды бөлігінің ірі тұлғалардың бай мұрасы құрайтыны белгілі. Осындай тұлғалардың бірегейі – Абай Құнанбайұлының есімі бүгінде тек қазақ жұртыны ғана емес, барша әлемге кең танымал екендігін оның 180 жылдық мерейтойы тағы бір дәлел болып отыр. Алайда, оның рухани мол мұрасының танылып болмаған қырларын жас ұрпаққа таныту ісі ешқешен тоқтамақ емес. Соның бірі- Абай мұрасындағы рухани-имандылық тәрбие идеялары.

Соңғы онжылдықтарда Абай шығармаларындағы рухани-имандылық ой-пікірлерінің қалпытасуна әсер еткен қайнар көздер мен бастауларға объективті тұрғыдан баға беруде Абайды рухани ұстаз ретінде алғаш танытушылар 20-шы жылдардағы қазақ зиялыларының Ж.Аймауытов., Ә.Бөкейханов., А.Байтұрсынов., М.Дулатов., М.Жұмабаев., Ш.Құдайбердиев және абайтанушылар мен педагог ғалымдар М.Әуезов., М.Әлімбаев., С.Байжанов., С.Ғаббас., Д.Досжан., Ғ.Есім., Қ.Жарықбаев., А.Көбесов., С.Қалиев., М.Мырзахметұлы., Б.Сапаралы., І.Халитова., Б.Ердембеков және т.б. еңбектерінің маңызы зор. Аталған ғалымдарда Абай тұлғасының қалыптасуының педагогикалық үш факторы: тұқым қуалаушылық, қоршаған орта мен тәрбие және М.Әуезов атап көрсеткен үш қайнар көзі халық ауыз әдебиеті, шығыс поэзиясы, орыс және Европа мәдениеті туралы жан-жақты қарастырылған. Мұның өзі қазақстан педагогтарының алдына жас ұрпаққа Абай мұрасын оқыту, оны тәрбие ісіне пайдалануды жетілдіру талабын туындап отыр. Біз, Абайдың рухани-имандылық тәрбие идеяларының маңызын төмендегі 1 кесте арқылы байқаймыз.

1-кесте. А. Құнанбайұлының рухани имандылық тәрбиенің қалыптасуы

Тәрбие көздері	Тәрбие бағыттары	Абай бойында қалыптасқан имандылық қасиеттер
Отбасы тәрбиесі 1. ата-әже 2. әке-шеше	Ұлттық мұсылман ық, шығыстық	Ар-ұят, әдеп-инабат, кісілік, естілік, адалдық, ізгілік, қайырымдылық, әділеттік, парасаттылық,, имандылық, адамгершілік және т.б.
Мектеп тәрбиесі 1. ауыл молдасы 2. медресе ұстаздары 3. приходская школа ұстаздары	Діни-мұсылмандық, мұсылмандық-шығыстық (діни, шығыс ғұламаларының адами қағидаттар) Батыстық (ағартушы-демократтық қағидаттары)	
Өзіндік тәрбие Абайдың өзі	Ұлттық мұсылмандық, шығыстық, батыстық, жалпыадамзаттық	

Абайдың дүниеге көзқарастарының жоғарыда аталған үш қайнар көзі, оның ағартушылық ой-пікірлерінің де негізі болып табылады. Сондықтан біз «иман», «имандылық», «имандылық тәрбиесі» ұғымдарын талдауға олардың төл педагогикамызда алатын орнын анықтауға арнадық.

Ғылыми сөздіктерге тоқталғанымызда, мәселен, «Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі» (1966) мен «Философиялық сөздікке» (1996) «иман» термині енбеген. Ал, Е.Бекмұхаметовтың «Қазақ тіліндегі араб-парсы сөздері»

(1977) атты еңбегі мен Н. Оңдасыновтың «Арабша-қазақша түсіндірме сөздігінде» (1984) «иман» сөзінің бірнеше мағынасы берілген: сену, нану, діни, ауыспалы мағынасында ұят, адалдық. Бұдан байқағанымыз «иман» сөзінің қазақ тіліндегі баламасы – сенім. Біздіңше, «иман» түсінігіне берілген бұл анықтамалар мазмұны қазақ халқының иманды ұрпақ тәрбиелеудегі ұстанған негізгі қағидаттарының аясының кеңдігін, оларға қойылатын талап-тілектер қатарының кешенді бағыттарын анық байқатады. Хакім ұстаздың ойынша, иман келтіру - өзіңе пайда келтіру, сол жолда өз мүмкіндігіңді жетілдіруге ұмтылу, сонда ғана ол нағыз иман болмақ. Ұл ығұлама Абайдың бұл ойы материалистік көқарас негізіндегі ғылыми сеніммен ұштасып жатыр. Оның мәні: табиғат пен қоғам заңдылықтарына сүйенген, өмір тәжірбиесін басшылыққа алған, саналы да бекем сенім екендігінде. өйткені, өзіне дейінгі шығыс ғұлама-ойшылдары әл-Фараби, Ж.Баласағұни, М.Қайқабус, Ж.Қарабағи, Ә.Науай, Ғ.Дауани және т.б. еңбектерде иман мазмұнын жалпы адамзаттық тәлім-тәрбие қағидаттарымен ұштастыра қарау дәстүрі ұлы ақынға да зор ықпалын тигізді. Абай пайымдауындағы бұл «сенім»-«иман» мазмұнының педагогикалық «сенім» ұғымымен мазмұндас екендігін көрсеткен [1].

«Иман» ұғымын кең қолданудың сара жолын қалыптастырушысы ұлы Абай десек, «имандылық» ұғымының да негізін қалаушы деп білеміз. Себебі, Абай шығармаларында «иман», «имансыздық», «иманигүл», «иманижүрек», «иман білмес», «иман тазалығы», «иман келтіруші», «иманы жоқ» және т.б. ұғымдарына терең тоқталуы дәлел. Сонымен қоса, этнопедагогика ғылымында «имандылық тәрбиесі» туралы сөз еткенде ірі педагог-ғалымдарымыз Шоқан, Ыбырай, Абай еңбектерін аталуы да кездейсоқ емес деп ойлаймыз.

«Имандылық» сөзін педагогикалық тұрғыда ең алғаш ресми түрде қолданушы Өзбекәлі Жәнібеков. Ол «Социалистік қазақстан» газетіндегі 20.12.1990 жылы «жалпыадамзаттық игі қасиеттер және адамды имандылыққа тәрбиелеу мәселелері» атты мақаласында: «...жалпыадамзаттық игі қасиеттер деп отырғанымыз зорлық-зомбылық атаулыны жоққа шығарып, шыдымдылыққа, мейірмандылыққа, өзгенің өмір салтына құрметпен қарауға т.б. жоғарғы ізгілік, имандылық нұсқалары» - деп көрсеткен. 1995 жылғы 30 тамызда қабылданған ҚР-ның Конституциянында «имандылық» ұғымы орыс сөзімен «нравственность» ұғымының баламасы ретінде қолданылады: «...конституциялық құрылыс пн қоғамдық имандылыққ нұқсан келтірмеуге тиіс» (12-бап) және «... халықтың денсаулығы мен имандылғын сақтау мақсатына қажетті шамада ғана және тек заңмен шектелуі мүмкін» (39-бап) деп көрсетілген [2].

Ал, «имандылық тәрбиесі» деп, біз жеке тұлғаны жоғарыда атап өткен тар және кең мағынадағы руханилыққа тәрбиелейтін құнды қасиетер мен

талаптардың жиынтығын айтамыз.

Енді ғұламаның педагогикалық ой-пікірлеріне тоқталса, ең алдымен кемеңгер ойшыл ақын, ағартушының өлеңдері мен қара сөздерінің тәрбиелік-тәлімдік мәні зор, идеялық деңгейі жоғары болып келеді.

«Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін,
Жоқты-барды, ертегіні термек үшін»,

- [3] деп ақынның өзі айтқандай оның өлеңдерінің әлеуметтік, этикалық мәні мейлінше терең. Ең алдымен ол өз халқына өлеңдері, қара сөздері арқылы ұдайы ой салды, оның көкірегін оятып, оны надандықтан, жаман қылықтардан сақтандырды, мәдениетті болуға, прогреске шақырды.

Абай өзінің өлеңдерінің бәрінде:

«Қалың елім қазағым, қайран жұртым,
Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың,
Жақсы мен жаманды айырмадың
Бірі қан, бірі май боп енді еккі ұртың»

– [4] деген сөздері дәлел бола алады. Бұл өлеңде Абай ашынып, халықтың жанына тие айтады. Сондай-ақ, Абай бос даурығуға, бекер сал шашуға, өтірік, өсек айтуға, жалқаулыққа қарсы шықты.

«Бес нәрседен қашық бол,
Бес нәрсеге асық бол, адам болам десеңіз»,

- дей келіп, Абай:

«Өсек, өтірік, мақтаншақ, еріншек, бекер мал шашпақ,
Бес дұшпаның білсеңіз,
Талап, еңбек, терең ой, қанағат, рақым ойлап қой,
Бес асыл іс, көнсеңіз», - деген өсиет айтты.

Абай өнер-білім алуға шақырды, өмірде өз орныңды тап, пайдалы әрекет жаса, дейді. «Сен де – бір кірпіш дүниеге, тетігін тап та, бар қалан!» деген сөздер соның айғағы. Қазақ елінде ойын-сауыққа көп әуестеніп, бір үйден бір үйге, бір ауылдан бір ауылға селтеңдеп, қыдырып жүретін келеңсіз әдет селтеңдеп, қыдырып жүретін келеңсіз әдет барын ашына ескертіп, одан аулақ болуды арман етті.

Ұлы ағартушы өзінің көптеген шығармаларында қазақ халқының ауыр тұрмысын және надандығын мінеп-шенеді. Қара басының қамын ғана ойлайтын, яғни тән қажеттігін өтеуді ғана ескеріп, рухани қажеттілікті ойламайтын, біреуді алдап, біреуді арбап күн көрушілерге, өзінен күшті әкімдер алдында жағымпаздықпен көзге түсіп қалуға тырысушыларға Абай мейлінше қарсы болды. Ондағы мақсат халыққа адал қызмет ету деп ұқты:

Пайда ойлама, ар ойла
Талап қыл артық білуге.

Артық білім кітапта
Ерінбей оқып көруге,

- деп жастарды білім-ғылымды меңгеруге шақырды. Тіршіліктің тұтқасы еңбек пен білімде деп ұққан Абай:

Түбінде баянды еңбек егін салған,
Жасынан оқу оқып, білім алған.
Би болған, болыс болған мақсат емес,
Өнердің бұдан өзге бәрі жалған.

Ел болу үшін қала салып, отырықшылықта болу керек, мектеп салып, оқу оқып, білім алу қажет, тіршіліктің тұтқасы еңбек пен білімде ғана тұр [5] деп жар салды.

Сонымен, Абай көксеген имандылық тәрбиенің нәтижесі - өзіндік тәрбие арқылы жүзеге асуы тиіс. Сол себепті, хакім ұстаз оған кедергі болатын нәрселердің имандылықтың қас жауы немесе ең жаман қасиеттерге балап, «күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе: әуелі – надандық, екінші – еріншектік,, үшінші - залымдықты» атап көрсетеді. Абай надандықтан құтылмайынша, іздеген мұратын, ізгі арманың бәрі бекер дегенді уағыздайды. Абай түсінігендегі педагогикалық мәні зор ұғымдар: Алла. Қоғам. Адам. Тәрбие. Осы ұғымдар арқылы Абай қалдырған парасат-пайымдылық, өсиет-нақылдық, өнеге-тағылымдық, рухани имандылық, педагогикалық идеялары мен биік мұраттары тек бүгінгі күннің ғана өзекті мәселесі болып табылмайды, сондай-ақ ол, келешекке де мол бағышталған.

Қорыта айтқанда, әлемдік деңгейдегі хакім ұстаз – Абай есімі тәуелсіз еліміздің рухын биікке көтеретін, соған лайық есім. өйткені, Абай көздеген ұлы мұраттың ұлттық шеңберде ғана емес, дүниежүзілік ұлы мұраттармен ұштасуы, бүгінгідей ұлтты Қазақстан ұландарын тәрбиелеуге зор ықпал етері сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Елемесова А.С. Абай және рухани-имандылық тәрбие. – Алматы: Білім, 2000. (А.Құдияровамен авторлық бірлекстікте).
2. Жәнібеков Ө. Социалистік қазақстан // 20.12.1990
3. Әуезов М. Абай Құнанбаев. – Алматы, 1995.
4. Абай Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы: Жазушы. – Т.1: Өлеңдер мен аудармалар. – 2005 – 336 б.
5. Халитова И.Р. Абай Құнанбаев мұрасын оқу-тәрбие процесіне ендірудің педагогикалық негіздері. – Алматы, 1997. – 200 б.

МРНТИ 17.82.10

Оразгалиева А.К.,
PhD докторы, қауымдастырылған профессор,
Шәкәрім университетінің
Жастарды әлеуметтік қолдау және
дамыту орталығының басшысы

ШӘКӘРІМ УНИВЕРСИТЕТІНДЕ АБАЙДЫҢ «ТОЛЫҚ АДАМ» ІЛІМІ АРҚЫЛЫ ЖАС ҰРПАҚТЫҢ ТАНЫМ КӨКЖИЕГІН КЕҢЕЙТУ ЖӘНЕ АДАМГЕРШІЛІК ИДЕЯЛАРЫН НАСИХАТТАУ

Аңдатпа. Абайдың әдеби мұрасы арқылы жас ұрпақтың таным көкжиегін кеңейту, адамгершілік, ғылым, өнер және мәдениет саласындағы идеяларын насихаттау, XXI ғасыр жастары көзімен Абай шығармашылығын талдау, баға беру, күнделікті өмірде кәделеріне жаратуға жол сілтеу арқылы жастарды адами қасиеттерге тәрбиелеу – университеттің басты мақсаты болып келеді деп отырып, автор мақалада жас буынға Абай атамызды әлеуметтік реформатор ретіне таныту, адами құндылықтарын дәріптеу қажеттілігін дәріптейді.

Кілт сөздер: Тәрбие жұмысы, жастар, адамгершілік, ғылым, өнер, мәдениет.

TO EXPAND THE HORIZONS OF KNOWLEDGE AND PROMOTE MORAL IDEAS OF THE YOUNGER GENERATION THROUGH THE TEACHINGS OF ABAI "FULL MAN" AT SHAKARIM UNIVERSITY

Annotation. The main goal of the university is to broaden the horizons of knowledge of the younger generation through Abai's literary heritage, promote ideas in the field of morality, science, art and culture, analyze and evaluate Abai's work through the eyes of the youth of the 21st century, and educate young people about human qualities through the path to creativity in everyday life, the author of the article believes. educational work, youth, morality, Science, Art, Culture.

Keywords: educational work, youth, morality, Science, Art, Culture.

РАСШИРЕНИЕ КРУГА ПОЗНАНИЯ И ПРОПАГАНДА НРАВСТВЕННЫХ ИДЕЙ ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ ЧЕРЕЗ УЧЕНИЕ АБАЯ "ПОЛНЫЙ ЧЕЛОВЕК" В УНИВЕРСИТЕТЕ ШАКАРИМА

Аннотация. Главной целью университета является расширение кругозора познания подрастающего поколения через литературное наследие Абая, пропаганда идей в области нравственности, науки, искусства и культуры, анализ, оценка творчества Абая глазами молодежи XXI века, воспитание у молодежи человеческих качеств через путь к творчеству в повседневной жизни, считает автор статьи.

Ключевые слова: воспитательная работа, молодежь, нравственность, наука, искусство, культура.

Shakarim University-нде қазақтың бас ақыны, ғұлама, ойшыл, ағартушы Абай Құнанбайұлының 180 жылдығы ақпанның 5 күні бастау алды. Абай жылының ашылуына орай «Abaistream» фестивалі ұйымдастырылып өткізілді.

Мақсатымыз – Абайдың әдеби мұрасы арқылы жас ұрпақтың таным көкжиегін кеңейту, адамгершілік, ғылым, өнер және мәдениет саласындағы идеяларын насихаттау, XXI ғасыр жастары көзімен Абай шығармашылығын талдау, баға беру, күнделікті өмірде кәделеріне жаратуға жол сілтеу. Фестиваль аясында болашақ жастарымызға арналған жиырмаға жуық іс-шаралар жоспарланып өткізілгенін мақтанышпен айта аламыз.

Жас буынға Абай атамызды әлеуметтік реформатор ретіне таныту, адами құндылықтарын дәріптеу «Абай және жастар!» ұғымын қалыптастырып отырғаны белгілі. Біз неге Ұлы Абайды бүгінгі жас ұрпақпен байланыстырамыз? деген сауал үнемі мазалайтыны рас.

Өйткені, хәкім Абай өз шығармашылық мұрасында, өлеңдері мен қара сөздерінде жастар мәселесіне терең назар аударғанын барлығымыз жақсы білеміз! Жастардың білім мен ғылымға ұмтылуы, еңбек етуі, рухани тұрғыдан кемелденуіне байланысты ой-тұжырымдары өте көп. Егер есімізге түсіретін болсақ, «Жастықтың оты жалындап», «Балы тамған жас қамыс ормасаңшы көктейін», «Жас уақытта көңіл гүл», «Жастықтың оты қайдасың?», «Жасымда ғылым бар деп ескермедім» деген өлең жолдары өмірдің жастық кезеңдеріне деген ғұлама ойшылдың көзқарасын, пайымын жеткізетінін түсінуге болады.Жалпы, Абай атамыздың шығармашылық қызметінің негізгі мұраты – адам тәрбиесі.

Жастарды тәрбиелеуде Шәкәрім университетінде жастарды әлеуметтік қолдау және дамыту бағыты Тәрбие жұмысы және жастар саясаты тұжырымдамасына сәйкес жүзеге асырылады.

Университеттегі тәрбие жұмысы студенттің жеке тұлғасын дамыту үдерісіндегі оқу орнының белсенді қатысуына бағытталған. Жастарға тәрбие беру оқудан тыс педагогикалық іс-әрекеттің жеке элементі емес, оқу мен дамытудың жалпы процесіне кіріктірілген педагогикалық іс-әрекеттің қажетті органикалық құрамдас бөлігі болуы керек деп санаймыз.

Осыған байланысты университеттегі тәрбие жұмысы – үнемі өзгеріп отыратын қоғамда жас тұлғаның әлеуметтенуі мен бейімделуінің ең маңызды бағыты. Тәрбие – тұлғаның әлеуметтену процесін басқару, ол тұлғаның интеллектуалдық, рухани, физикалық және мәдени дамуына мақсатты әсер ету процесінен тұратыны белгілі.

Шәкәрім университетіндегі тәрбие жұмысы 10 басым бағыттарды қамтиды: патриоттық, азаматтық-құқықтық, діни, көшбасшылықты дамыту, интеллектуалдық, еңбек және экологиялық, салауатты өмір салтын

қалыптастыру, көпмәдениетті, отбасылық, рухани-адамгершілік. Бұл бағытта 300-дей маңызды шаралар ұйымдастырылып өкізілді.

Студенттердің университеттегі өмірін, уақытын ұтымды ұйымдастыру, басқа білім ұйымдарымен қарым-қатынасты жақсарту, студенттердің креативті дамуына ықпал ету және т.б. қатысты негізгі мәселелерді шешу бойынша студенттік өзін-өзі басқару қызмет етеді.

Шәкәрім университетіндегі студенттік өзін-өзі басқару жүйесі білім алушылардың жан-жақты дамуына мүмкіндік беретін студенттік ұйымдар арқылы жүзеге асырылып отыр.

Шәкәрім университетінде азаматтық, жауапкершілік пен еңбекқорлыққа тәрбиелеуде «Интегралды GPA», «Үздік студент» (ТОР -100), «Shakarim awards» үздіктер жобалары жүзеге асырылып келеді.

Университетімізде енгізілген жастар белсенділігінің KPI диагностикалау жүйесіне сәйкес білім алушылардың жетістіктерін 4 бағыт: білім беру, спорт, қоғамдық және ғылыми-зерттеу қызметі бойынша бағалап отырмыз. Дарынды әрі талантты студенттерді анықтау мақсатында «Үздік студент» жобасы дәстүрлі түрде жүзеге асырылуда. Оқу жылының соңында ТОП-100 қатарына енген студенттер «Үздік студент» медалімен, ақшалай сыйлықтармен марапатталды. Сондай-ақ, «Халық банкі» АҚ демеушілігімен 26 студентке шәкіртақы тағайындалды.

Үкімет волонтерлікті одан әрі дамыту үшін 2024-2026 жылдарға арналған волонтерлікті дамыту мен қолдаудың Жол картасын бекіткен болатын. Бұл бағытта Шәкәрім университетінің студенттері де өз үлестерін қосуда. Волонтерлік және әлеуметтік бастамалардың нәтижелеріне келетін болсақ, Шәкәрім университетінің барлық ұйымдары әрқашан әлеуметтік пайдалы мақсаттарға бағытталған волонтерлік қызметпен белсенді түрде айналысады.

«Шәкәрім шуағы» еріктілер ұйымының энергиясы сенім, үміт, шабыт және мотивация сыйлай отырып, «Шуақ», «Мейірім», «Қайырымды Жұма», «Ыстық шәй», «Жақыныңа жанашыр бол!» акцияларын ұйымдастыру аясында тұрмыстық жағдайы төмен отбасыларға азық-түлік таратылса, қаламыздағы денсаулығында қиындығы бар баланың еміне көмек ретінде «Жылу» акциясын ұйымдастырған. «Қарттар күні» мерекесінде қаламыздың жалғыз басты қарт ата-апаларына көмек жасау жыл сайынғы дәстүрге айналған.

Міне, осы бағыттардың барлығы Шәкәрім университетінің негізгі миссиясына сәйкес жүзеге асырылуда. Біздің миссиямыз – ұлттық құндылықтарды бойына сіңірген білікті маман мен кемел тұлғаны қалыптастыру.

Ал кемел тұлға дегеніміз ойшыл ақынның ағартушылық түрғыдағы

педагогикалық тұжырымдары негізінен жастарды халқына адал қызмет ететін нағыз азамат – «Толық адам» етіп тәрбиелеу мақсатынан туындағаны белгілі.

Шәкәрім университетінің жастар адами құндылықтарға тәрбиелеуде негізгі үш дүниені негізге аламыз:

Нұрлы ақыл – дарынды жастарға қолдау көрсету, студенттердің мәдени-шығармашылық, эстетикалық және рухани құндылықтарын дамытуға арналған.

Ыстық қайрат – шығармашылық студиялар мен ұжымдардың қызметін ұйымдастыру; студенттерге университеттің мәдени-көпшілік іс-шараларын жоғары деңгейде ұйымдастырып, облыс, қала көлеміндегі іс-шараларға креативтік, жаңаша тәсілдемелер қолданып, белсене қатысып, университеттің ішкі және сыртқы имиджін нығайту; көркемөнерпаздық ұжымдарды қалыптастыру; шығармашыл студенттерді университеттің қоғамдық өміріне, мәдени-көпшілік іс-шараларына белсене қатысуын қамтамасыз ету; республикалық, облыстық және қалалық байқауларға қатысуына мүмкіндік жасау; студенттердің эстетикалық талғамын, рухани-адамгершілік қасиеттерін дамыту, патриоттық сезімдерін қалыптастыруға ықпал ететін мәдени, шығармашылық іс-шараларды ұйымдастырумен тығыз байланысты.

Жылы жүрек – жетім балаларды, ата-анасының қамқорлығынсыз қалған және қамқорлыққа алынған балаларға әлеуметтік, моральдық және психологиялық қолдау көрсету, еріктілер қозғалысының санын, жұмысын арттыруға бағытталған.

Ақын жастар тәрбиесінің сан қырына, оның өзекті салаларына баса назар аударды, жас ұрпаққа үміт артты, олардың жүрек сезімін оятып, өзінің көкейкесті мақсат-мұраттарына жұмылдыруға ұмтылды. Жастардың еңбек етіп, ғылым мен білімге ден қоюы, алда тұрған мақсаттарына жету жолында табандылық көрсетуі қажеттігі сияқты асыл қасиеттерді уағыздау – Абай дананың бүкіл ақындық қызметінің негізгі де үзілмейтін идеялық-тақырыптық желілерінің бірі болды.

«Адамның білімі, өнері – адамшылықтың таразысы» деп санаған Абай атамыз білімді барлық атақ, құрмет пен бедел, байлықтан жоғары қояды. Ақын адамның ең қымбат кезі — жастық шақты оқуға, ғылымға жұмсауды еске салады.

Абай Құнанбайұлының шығармалары жастардың елінің және жерінің патриоттық сезімін қалыптастыруда үлкен рөл атқарды. Оның поэзиясы мен қара сөздерінде ұлттық сана-сезім, адамгершілік, білім, ұлттық бірлік және табиғаттың қадірі жайында терең ойлар мен идеялар көрініс тапқан. Абайдың шығармалары арқылы халықты рухани байлыққа, мәдениетке, білімге және өз халқының тарихына деген құрметке тәрбиелеу көзделген.

Ұлттық бірлік пен біртұтастықтың қасиетін жастарға түсіндіруде де хакім

Абай өзінің өлеңдерінде қазақ халқының бірлігін сақтап, оны жоғары адамгершілік құндылықтарға тәрбиелеуге шақырды. Ол халықтың бірігуі арқылы елдің дамуына үлес қосу қажеттігін атап өтті.

Отанға деген сүйіспеншілікті жастардың саналарында сіңіруде Абай өз шығармаларында туған жерді, оның табиғатын сүйіп, оған құрметпен қарауды үнемі насихаттады. Ол өз халқына туған жерін қадірлеуді, сол жердің байлығын сақтау мен қорғауды тапсырды.

Бүгінгі таңда біздер студенттерімізге Абай үшін патриотизм – білім алу, әділетті болу, халқына адал қызмет ету екендігін түсіндіре келе, Абайдың өз шығармаларында білім мен ғылымға деген құрметті арттыратындығы, ұлттық патриотизм тек халықтың өзара бірлігі мен сүйіспеншілігі ғана емес, сонымен қатар оның білімділігі мен дүниетанымының кеңдігіне байланысты екенін түсіндіруді дұрыс деп санаймыз.

МРНТИ 10.77.35

Байгундинов Е.Н.,
PhD докторы, Alikhan Bokeikhan University Қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасының меңгерушісі
e.baygundinov@abu.edu.kz

ПАРАҚОРЛЫҚ ПЕН БИЛІКТІҢ ТЕРІС ПАЙДАЛАНЫЛУЫ

Түйін: Бұл ғылыми мақалада парақорлық және билікті асыра пайдалану мәселелері қарастырылған. Автор парақорлықтың экономикалық, әлеуметтік және саяси салдарын зерттеп, оның қоғамға әсерін және қоғамның билікке деген сенімінен туындайтын қауіптерді талдайды. Мақалада парақорлықтың пайда болуына әсер ететін факторлар, оның себептері мен салдары терең қарастырылады. Сонымен қатар, билікті асыра пайдалану және оның мемлекеттік басқарудың тиімділігіне кері әсері талданады. Парақорлықпен күресудің тиімді әдістері ретінде құқықтық реформалар, қоғамдық бақылауды күшейту және халықаралық ынтымақтастықты дамыту ұсынылады.

Түйін сөздер: парақорлық, биліктің теріс пайдаланылуы, экономикалық салдар, әлеуметтік теңсіздік, саяси тұрақсыздық, мемлекеттік басқару, құқықтық реформа, қоғамдық бақылау, халықаралық ынтымақтастық, әділеттілік, мемлекеттік қызмет, заңсыздық, сенім дағдарысы.

BRIBERY AND ABUSE OF POWER

Аннотация: This scientific article deals with the problem of bribery and abuse of power. The authors examine the economic, social and political consequences of bribery and analyze its impact on society and the threats posed by society's trust in power. The article discusses in depth the factors affecting the occurrence of bribery,

its causes and consequences. In addition, the abuse of power and its negative impact on the effectiveness of Public Administration are analyzed. Legal reforms, strengthening public control and developing international cooperation are proposed as effective ways to combat bribery.

Key words: bribery, abuse of power, economic consequences, social inequality, political instability, public administration, legal reform, public control, international cooperation, Justice, Public Service, lawlessness, crisis of trust.

ВЗЯТОЧНИЧЕСТВО И ЗЛОУПОТРЕБЛЕНИЕ ВЛАСТЬЮ

Резюме: в этой научной статье рассматриваются вопросы взяточничества и злоупотребления властью. Автор исследует экономические, социальные и политические последствия взяточничества и анализирует его влияние на общество и риски, связанные с доверием общества к власти. В статье подробно рассматриваются факторы, влияющие на возникновение взяточничества, его причины и последствия. Кроме того, анализируется злоупотребление властью и ее негативное влияние на эффективность государственного управления. В качестве эффективных методов борьбы со взяточничеством предлагаются правовые реформы, усиление общественного контроля и развитие международного сотрудничества.

Ключевые слова: взяточничество, злоупотребление властью, экономические последствия, социальное неравенство, политическая нестабильность, государственное управление, правовая реформа, общественный контроль, международное сотрудничество, справедливость, Государственная служба, беззаконие, кризис доверия.

Кіріспе. Қазіргі қоғамда парақорлық пен биліктің теріс пайдаланылуы – мемлекеттердің саяси тұрақтылығы мен экономикалық дамуына қауіп төндіретін, әлеуметтік әділетсіздікті туғызатын аса маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Әсіресе мемлекеттік қызметкерлердің, жоғары лауазымды тұлғалардың парақорлыққа тартылуы билік құрылымдарына деген сенімнің жоғалуына әкеліп, қоғамдағы әлеуметтік теңсіздікті арттырады. Парақорлықты жою және биліктің теріс пайдаланылуын болдырмау – бұл тек қана заңды емес, сондай-ақ мәдени және этикалық мәселелерді де қамтитын күрделі процесс.

Зерттеу мақсаты – парақорлықтың себептері мен салдарын, сондай-ақ биліктің теріс пайдаланылуының қоғамға тигізетін әсерін зерттеу. Сонымен қатар, парақорлықпен күресудің тиімді жолдарын анықтау.

Парақорлық дегеніміз – өз қызметтік міндеттерін орындау кезінде заңсыз пайда табу мақсатында ақшалай немесе материалдық құндылықтар алу немесе беру іс-әрекеті. Парақорлық мемлекеттік аппараттың барлық деңгейінде орын алуы мүмкін, бірақ оның ең қауіпті түрлері – жоғары лауазымды тұлғалардың теріс пайдаланылуы [1].

Парақорлықтың себептері көп факторларға байланысты. Олардың ең

маңыздысы әлеуметтік, экономикалық және саяси жағдайларға байланысты:

1. Әлеуметтік факторлар: Қоғамдағы әлеуметтік теңсіздік, білім беру жүйесінің кемшіліктері, тұрғындардың құқықтық сауаттылығының төмендігі парақорлықтың таралуына әкеледі. Әлеуметтік әділетсіздік пен табыстың теңсіздігі адамдардың парақорлыққа бейім болуына ықпал етеді. Сондай-ақ, әлеуметтік беделдің төмендігі мен жұмыссыздықтың жоғары деңгейі де азаматтарды заңсыз әрекеттерге баруға мәжбүрлейді.
2. Экономикалық факторлар: Экономиканың дамуындағы дисбаланс, әсіресе мемлекет деңгейінде қаржы тапшылығы мен бюджеттің жетіспеушілігі, мемлекеттік қызметкерлердің заңсыз пайда табуына мүмкіндік береді. Халықтың әл-ауқатының төмендігі, экономикалық дағдарыс кезеңдерінде парақорлықтың деңгейі күрт өседі.
3. Саяси факторлар: Саяси жүйенің тұрақсыздығы, саяси биліктің бір орталықта шоғырлануы, бақылау жүйелерінің әлсіздігі билік өкілдерінің өз қызметін жеке мүдделеріне пайдалануының негізгі себептері болып табылады. Сонымен қатар, саяси жүйенің демократикалық негіздердің болмауы да парақорлықтың таралуына ықпал етеді [2].

Парақорлықтың салдары тек экономикалық ғана емес, сонымен қатар саяси және әлеуметтік аспектілерде де айтарлықтай көрінеді. Парақорлықтың ең басты теріс әсері – ол қоғамның сенім дағдарысын туғызады. Билік органдарына деген сенімнің төмендеуі, адамдардың заңға қарсы әрекеттерге бейімділігінің артуы, құқық қорғау органдарының жұмыс істеу тиімділігінің төмендеуі сияқты салдарларға әкеледі.

1. Экономикалық салдарлары: Парақорлық экономиканың тұрақсыздығын тудырады. Мемлекеттік қаражаттың ұрлануы, жоба тендерлерінің дұрыс емес үлестірілуі елдің экономикалық дамуына кері әсер етеді. Әсіресе, парақорлық мұндай мемлекеттерде инвестициялар мен жаңа технологияларды енгізу деңгейін төмендетеді. Тұрақсыз экономикалық жағдай мен төменгі табыс деңгейі парақорлықтың ауқымын кеңейтеді.
2. Саяси салдарлары: Парақорлық саяси жүйені әлсіретіп, қоғамдағы саяси тұрақсыздықты тудырады. Мемлекеттік органдардың өз қызметін дұрыс орындамауы, заңның сақталмауы, биліктің заңсыз әдістермен пайдалану саяси дағдарысқа әкеледі. Сонымен қатар, мұндай жағдайлар ұлттық қауіпсіздікке де зиян келтіреді.
3. Әлеуметтік салдарлары: Парақорлық қоғамда үлкен әлеуметтік теңсіздікті туындатады. Халықтың көпшілігі әділетсіздікке қарсы шығады, заңға деген сенімі жоғалады, құқық қорғау органдарының қызметі күмән тудырады. Қоғамдағы мұндай дағдарыс әлеуметтік шиеленістерді ұлғайтып, жалпы қоғамдық моральдық құндылықтардың төмендеуіне әкеледі.

Билік өкілдерінің теріс пайдалануын қарастыру кезінде екі негізгі бағытты атап өту керек:

1. Саяси билікті теріс пайдалану: Саяси билікті жеке мүдделер үшін пайдалану – бұл парақорлықтың ең қауіпті түрі. Бұл жағдайда, жоғары лауазымды тұлғалар өз мүдделерін жүзеге асыру үшін заңдарды бұзып, билікті жеке пайда табу мақсатында қолданады. Мұндай жағдайлар демократиялық принциптерді бұзады, заң үстемдігін әлсіретеді және саяси жүйенің тұрақтылығын бұзады.
2. Құқық қорғау органдарының теріс пайдаланылуы: Заңды орындататын органдардың қызметі де парақорлыққа ұшырауы мүмкін. Бұл құқық қорғаушылардың өздерінің өкілеттіктерін заңсыз пайдаланып, қылмыстарды жасыруы, кінәлілерге жеңіл жаза қолдануы немесе керісінше, жазалау арқылы жеке мүдделерін қанағаттандыруы жағдайлары [3].

Парақорлықпен күресу үшін кешенді әдістер қолдану қажет:

1. Құқықтық реформалар: Парақорлықпен күресу үшін құқықтық негізді күшейту қажет. Заңдарды жетілдіру, оларды орындау механизмдерін нақтылау және қатаң бақылау жүйелерін енгізу маңызды.
2. Қоғамдық бақылауды күшейту: Қоғамдық ұйымдар мен бұқаралық ақпарат құралдарының белсенділігі парақорлыққа қарсы күресте маңызды рөл атқарады. Бұл үшін қоғамда парақорлыққа қарсы мәдениет қалыптастыру қажет. Халықтың құқықтық сауаттылығын арттыру және парақорлықтың зияны туралы түсінік беру маңызды.
3. Халықаралық ынтымақтастық: Халықаралық деңгейде парақорлықпен күресудің тиімді жолдарын табу маңызды. Әлемнің әртүрлі елдерінде парақорлықпен күресу әдістерін қолдану, оларды өз елдеріне енгізу тиімді нәтижелер береді [4].

Қорытынды. Парақорлық пен биліктің теріс пайдаланылуы қоғамның барлық салаларына теріс әсер етеді. Бұл мәселені шешу үшін заңнамалық реформалар, қоғамдық бақылауды күшейту және халықтың құқықтық мәдениетін арттыру қажет. Парақорлықпен күрес – көпжоспарлы және ұзақмерзімді процесс болып табылады, оның шешімі барлық қоғамдық күштердің бірігуін талап етеді. Тек сол кезде ғана әділетті қоғам қалыптасып, мемлекеттің тұрақтылығы мен экономикалық дамуы қамтамасыз етіледі.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Смит, А. (1776). *Ұлттардың байлығы*. — Экономикалық және саяси теориялар, парақорлық мәселесін талдау.

2. Вебер, М. (1904). *Саяси қызмет және билік*. — Билік пен оның теріс пайдаланылуы туралы.

3. Бенш, Н., Смит, С. (2002). *Парақорлық және биліктің теріс пайдаланылуы*. — Қазақстандағы парақорлық мәселесі.

4. Hunt, J. (2008). *Corruption and Governance in the Global Economy*. — Парақорлық пен саяси жүйелердің байланысты мәселелері.

ХҒТАР 10.17.01.

Мағауянов Д.Ә.
PhD докторы,
Alikhan Bokeikhan University,
daurxxvek@bk.ru

«ҚАРАМОЛА ЕРЕЖЕСІ» ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҚ: ТАРИХИ САБАҚТАСТЫҚ

Аннотация: Бұл мақалада 1885 жылы қабылданған «Карамола ережесі» мен қазіргі әкімшілік құқық арасындағы сабақтастық қарастырылады. Карамоланың ұстанымы қазақстандық судьялар палатасының маңызды құқықтық құжаты ретінде әділдік, адалдық және Заң Үстемдігі қағидаттарын бекітті. Онда сот билігінің тәуелсіздігі, парақорлыққа қарсы күрес, көрінеу жалған айғақтар беру жауапкершілігі, отбасы мен қоғамдық тәртіпті құрметтеу сияқты нормалар бар. Бұл ереженің көптеген қағидаттары Қазақстанның қазіргі әкімшілік заңнамасында сақталған және заңдылық пен әділеттілік қағидаттарын нығайтуға ықпал етеді. «Карамола ережесін» зерттеу құқықтық мәдениетті дамыту және әкімшілік құқық нормаларын жетілдіру үшін маңызды.

Сөздіктер: «Қарамола ережесі», әдет-ғұрып, билер соты, әкімлік құқық бұзушылық.

"CARAMOLA RULES" AND MODERN ADMINISTRATIVE LAW: HISTORICAL CONTINUITY

Аннотация: This article examines the continuity between the Caramola rule, adopted in 1885, and modern administrative law. The position of Caramola has consolidated the principles of justice, honesty and the rule of law as the most important legal document of the court of Kazakh judges. It contains norms such as the independence of the judiciary, the fight against bribery, responsibility for knowingly giving false testimony, and respect for family and public order. Many of the principles of this provision are preserved in the modern administrative legislation of Kazakhstan and contribute to strengthening the principles of legality and justice. The study of the Caramola rule is important for the development of legal culture and improvement of the norms of administrative law.

Keywords: "Caramola rules", customs, biy court, administrative offense.

«ПРАВИЛА КАРАМОЛЫ» И СОВРЕМЕННОЕ АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО: ИСТОРИЧЕСКАЯ ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ

Аннотация: В этой статье рассматривается преемственность между «Правилами Карамолы», принятыми в 1885 году, и современным административным правом. Позиция Карамолы закрепила принципы

справедливости, честности и верховенства закона в качестве важнейшего правового документа палаты казахстанских судей. В нем содержатся такие нормы, как независимость судебной власти, борьба со взяточничеством, ответственность за дачу заведомо ложных показаний, уважение семьи и общественного порядка. Многие принципы этого положения сохранены в современном административном законодательстве Казахстана и способствуют укреплению принципов законности и справедливости. Изучение «Правил Карамолы» важно для развития правовой культуры и совершенствования норм административного права.

Ключевые слова: «Правила Карамолы», обычаи, суд биев, административное правонарушение.

Қоғамдағы әділдік, адалдық және парасаттылық кез келген құқықтық жүйенің іргетасы болып табылады. Қазақ билер сотының ең маңызды заңнамалық құжаты саналатын Қарамола ережесі (1885 ж.) – сол дәуірдегі құқықтық нормалардың әділдік пен адамгершілік қағидаларына негізделгенін айқын көрсетеді. Бұл ереже тек дауларды шешудің құралы ғана емес, сонымен қатар билік пен сот төрелігінің тазалығын сақтауға бағытталған жүйе болды. «Тура биде – туған жоқ» деген қағиданы ұстанған билер сот әділдігін қамтамасыз етіп, қоғамда парақорлық пен әділетсіздікті болдырмау үшін арнайы нормалар енгізді.

«Қарамола ережесі» заңдылықтың негізгі қағидаларын – бейтараптық, адалдық және адамгершілікті бекітті. Онда сот билігінің тәуелсіздігі, жалған айғақтар бергені үшін жауапкершілік, парақорлықпен күрес, отбасы мен қоғамдық тәртіпті сақтау, сондай-ақ заң нормаларын бұзғандарға қатаң жаза қолдану тәрізді ережелер көрсетілген. Бұл құжат қазақ қоғамында құқықтық мәдениеттің жоғары деңгейде болғанын, азаматтардың ар-намысын қорғау үшін арнайы заңнамалық тетіктер әзірленгенін дәлелдейді.

Бүгінгі таңда да «Қарамола ережесінің» моральдық-этикалық қағидалары өзектілігін жоғалтқан жоқ. Қоғамда парақорлықпен күресу, билік өкілдерінің әділдігі мен жауапкершілігін күшейту, адал еңбек пен заңдылықты сақтау мәселелері құқықтық жүйенің басты міндеттерінің бірі болып отыр. Сондықтан бұл тарихи заңнамалық актіні зерттеу – қазіргі заңнаманы жетілдіруге және қоғамда әділеттілік принциптерін нығайтуға ықпал ете алады.

Қазақ халқының ұлы ақыны, әрі тек Орта жүздің ғана емес, бүкіл қазақтың «Төбе биі» атанған Абайдың әкесі – Құнанбай да дәстүрлі жолдан ауытқымаған. Құнанбай ұлын алты жасынан бастап Қазақ даласындағы әйгілі Қоянды жәрмеңкесіне апарып жүрді. Бұл жәрмеңкенің әкімшілік орталығы Қарқаралы қаласы болып, онда билер, ақсақалдар мен шешендердің қатысуымен сот процесстері мен жиындар өткізілетін. Тобықты руында да

тәжірибелі ақсақалдар көп болған, Абай солардан тағылым алған. Зерттеушілердің айтуынша, Абай 13 жасында-ақ сот істеріне араласып, шешімдер шығара бастаған. Абайдың өмірі мен шығармашылығын зерттеген М. Әуезов бұл туралы былай деп жазады: «Руаралық тартыстардың ортасында жүріп, табиғатынан алғыр Абай өз қаруы ретінде шешендік пен терең ақыл-парасатты пайдаланып, сөз жарыстарын жүргізудің түрлі әдістерін жетік меңгерді. Өйткені даулар патша сотында емес, ғасырлар бойы қалыптасқан қазақтың әдет-ғұрып құқығы негізінде шешілетін, сондықтан Абай халықтың сөз өнерін терең меңгеруге міндетті болды» [1].

1885 жылы Шар өзенінің бойында орналасқан Қарамола жерінде Семей облысына қарасты бес уездің (Павлодар, Қарқаралы, Семей, Өскемен, Зайсан) 100-ден астам би-болыстарының қатысуымен өткен төтенше съезде Қарамола ережесі қабылданды. Бұл ережеде патша үкіметі енгізген нормалар ескеріліп, сонымен қатар қазақтың дәстүрлі әдет-ғұрып құқығының негізгі бағыттары да көрініс тапты.

Ұлы ақын әрі ойшыл Абай Құнанбаев заң шығармашылығына белсене қатысып, тарихта өзін «Қарамола ережесінің» авторы әрі білгір заңгер ретінде қалдырды. Мемлекеттік билік заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарына бөлінетін болса, Абай осы үш салаға да тікелей атсалысқан. Бұл оның даналығы мен құқықтық ойының тереңдігін тағы бір мәрте айқындайды.

Қазақтың дәстүрлі әдет-ғұрып құқығын, соның ішінде жетпіс төрт баптан тұратын «Қарамола ережесін» қазіргі заманғы әкімшілік құқықпен салыстыра отырып, олардың көптеген нормаларының бүгінгі құқықтық жүйеде көрініс тапқанын байқауға болады.

1) Судьяның бейтараптығы, лауазымды адамның өз еркімен іс қараудан бас тартуы және оларға қарсылық білдіру негіздері.

«Тура биде – туған жоқ» деген қағидаға сәйкес, сот процесінің әділ әрі объективті жүргізілуін қамтамасыз ететін маңызды шарттардың бірі – судьяның бейтараптылығы. Бұл қағида Қарамола ережесінің 5-бабында нақты көрсетілген. Ережеге сай, егер би дауласушылардың бірімен туыстық қатынаста болса немесе олармен бұрыннан араздықта болса, онда ол істі қараудан бас тартуға міндетті [2].

Осы қағида қазіргі Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекстің 814-бабында да бекітілген [3]. Онда судья немесе лауазымды тұлға әкімшілік құқық бұзушылық ісін қарау кезінде келесі жағдайларда істі жүргізе алмайды: 1) жауаптылыққа тартылып отырған тұлғаның немесе жәбірленушінің, олардың өкілдерінің, қорғаушының туысы болып табылған; 2) істің шешілуіне жеке басы, тікелей немесе жанама түрде мүдделі болған жағдайларда, аталған істі қарай алмайды. Бұл нормалар сот төрелігінің әділдігін қамтамасыз етуге және

кез келген мүдделер қақтығысының алдын алуға бағытталған.

2) Көрінеу жалған айғақтар бергені үшін жауапкершілік.

XIX ғасырдағы сот ісін жүргізу тәжірибесінде де, қазіргі әкімшілік сот өндірісінде де дәлелдемелердің ең маңызды және жиі қолданылатын түрінің бірі – куәгерлік айғақтар болып табылады. Осыған байланысты куәлардың шыншылдығы мен айғақтарының дұрыстығы ерекше мәнге ие болды. Сондықтан Қарамола ережесінің 21-бабында жалған куәлік берген адамды жауапкершілікке тарту туралы арнайы норма бекітілген [2].

Қазіргі қолданыстағы заңнамада да бұл қағида сақталған. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекстің 665-бабына сәйкес, көрінеу жалған айғақтар бергені үшін жеке тұлғаларға – үш, ал лауазымды адамдарға он айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл салу қарастырылған [3]. Бұл нормалардың мақсаты – сот әділдігін қамтамасыз ету және жалған куәлік беру арқылы әділетсіз шешімдердің қабылдануына жол бермеу.

3) Ескіру мерзімінің аяқталуына байланысты жауапкершіліктен босату.

«Қарамола ережесінің» 26-бабында ескіру мерзімі өтіп кеткен даулар бойынша жауапкершіліктен босату тәртібі нақты көрсетілген [2]. Атап айтқанда, құн және жесір даулары бойынша мерзім жиырма жыл деп белгіленсе, ал басқа даулар үшін он жылдық мерзім бекітілген.

Бұл қағида қазіргі заңнамада да өз жалғасын тапты. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекстің 62-бабына сәйкес, егер әкімшілік құқық бұзушылық жасалған күннен бастап екі ай өтсе, ал қоршаған ортаны қорғау саласындағы құқық бұзушылықтар бойынша бір жыл өтсе, онда кінәлі тұлға әкімшілік жауапкершілікке тартылмайды [3].

Бұл нормалар құқықтық тұрақтылықты қамтамасыз ету және ұзақ уақыт өткен дауларды қайта қозғауға жол бермеу мақсатында енгізілген.

4) Отбасы-тұрмыстық қатынастар аясындағы құқық бұзушылықтар.

«Ата-анаңды сыйласаң, көп жасарсың, сыйламасаң жан қинарсың», «Ата сөзі – бата сөзі, ата сөзі – ақылдың көзі», «Әжеден – ақыл, анадан – мейір» деген мақал-мәтелдер қазақ халқының ата-ананы, үлкендерді құрметтеуге қаншалықты мән бергенін айқын көрсетеді. Дегенмен, «Бес саусақ бірдей емес» дегенді ескере отырып, құқықтық нормаларда алдын алу сипатына ие ережелер бекітілген.

«Қарамола ережесінің» 32-бабында ата-анасын ренжіткендерге жаза тағайындау қарастырылған, алайда бұл шара тек ата-ананың қалауымен жүзеге асырылған. Қазіргі заңнамалық тұрғыдан алғанда, мұндай істер жеке айыптау санатына жатқызылған [2].

Бұл қағида Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекстің 73-бабында да көрініс тапқан. Онда отбасы-тұрмыстық қатынастардағы құқық бұзушылықтар,

атап айтқанда: отбасы мүшелеріне сыйламаушылық таныту, былапыт сөйлеу, қорлап тиісу, кемсіту, үй тұрмысындағы заттарды қасақана бүлдіру, тұрғын жайда тыныштықты бұзу сияқты әрекеттер, егер оларда қылмыстық құқық бұзушылық белгілері болмаса**,** ескерту жасауға немесе бес тәулікке дейін әкімшілік қамаққа алу шараларын қолдануды қарастырады [3]. Бұл нормалар отбасы институтын қорғауға және тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алуға бағытталған.

5) Ұсақ бұзақылық.

«Үлкенге құрмет, кішіге – ізет», «Үлкенді сыйлағаның – өзіңе құрмет жинағаның» деген халық даналығы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, бала тәрбиесінде ерекше маңызға ие болды. Осы моральдық қағидаларды сақтау әрқашан басты назарда болған. «Қарамола ережесінің» 32-бабында ұсақ бұзақылыққа қатысты нақты нормалар бекітілген [2]. Онда «Егер молданы немесе құрметті адамдарды ренжітсе, ат-шапаннан бастап атан бастатқан тоғызға дейін айып төлейді. Егер біреуді қол жұмсап ренжітсе, бір тоғыздан үш тоғызға дейін айып салынады; «егер жәбірленуші кесілген айыпты алудан бас тартса, кінәлі бір айға абақтыға қамалады» деп көрсетілген. Бұл норма айыппұл жазасымен қатар, қазақ әдет-ғұрып құқығында бұрын-соңды болмаған балама жаза – бас бостандығынан айыруды енгізгенін атап өту маңызды. Бұл өзгеріс құқықтық жүйенің эволюциясын және қоғамдық тәртіпті сақтау шараларының қатаңдай түскенін көрсетеді. Жоғарыда айтылған норма Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы кодексінің 434 бабына өте ұқсас [3]. Онда ұсақ бұзақылық, қоғамдық орындарда былапыт сөйлеу, жеке тұлғаларға зәбірлеп тиісу және айналасындағыларға құрметпен қарамауды білдіретін, қоғамдық тәртіп пен жеке тұлғалардың тыныштығын бұзатын басқа да осындай әрекеттер – жиырма айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл салуға не бестен он бес тәулікке дейінгі мерзімге әкімшілік қамаққа алуға алып келеді деп альтернативті санкцияны бекітіледі. Ортақ пайдаланылатын орындарды, саябақтарды, скверлерді ластау, оның ішінде белгіленбеген орындарға коммуналдық қалдықтарды тастау – он айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл салуға алып келеді.

6) Билік өкіліне заңды талабына бағынбау.

Кез-келген мемлекеттің тұрақты болуы үшін қабылданатын заңдардың орындалуы және оларды жүзеге асыратын лауазымды тұлғалардың халық арасында беделі болуы қажет. Қарамола ережесінің 34 бабында осы мәселеге айрықша мән берілген [2]. «Қызмет уақытында старшиналардың тілін алмаса, билердің хүкімі бойынша бес теңге айып яки жеті күн абақтыға отырғызып жазаланады. Болыс старшиналарының ықтияры бойынша жалдаған шабарманның тілін алмаса, жоғарыда айтылмыш жазаға кіріптар болады» деп

жазылған.

Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы кодексінің 443 бабында «қоғамдық тәртіпті қамтамасыз етуге қатысатын адамның заңды талабына бағынбау – бес айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл салуға әкеп соғады» деген норма бекітілген [3].

7) Сотты құрметтемеушілік.

Қазақ қоғамындағы билерге жүктелген міндет аса жауапты болған – бұзылған құқықты қалпына келтіруі, дау-таластарды шешу, әділдік орнату, қылмыстың алдын алып, қоғамда тыныштықты қамтамасыз ету, әдет-ғұрып, салт-дәстүрді уағыздаушы, жауласқан рулар мен қауымдарды елдестіру. Билер неғұрлым көп болса, соғұрлым ел ішінде тәртіп берік болады деп есептелген. Көнеден қалған «Би көп болса, елдің құты» осыны меңзейді. Би атағына әркім де терең парасатты ақыл-ой, қиыннан қиыстырар тапқырлық, елдің тарихын, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, ата-баба жолын білгендік, асқан шешендік пен қара қылды қақ жарған әділдік тәрізді ізгі қасиеттері арқылы ие болады. Билік кесу кезінде олқылықтар жіберу, би үшін бедел, атақ-абыройдан айырылу – ең үлкен жаза. Қазақ халқы қай кезде де орақ тілді, от ауызды, қара қылды қақ жарған әділ билерін, шешендері мен ақындарын қадір тұтқан. Сондықтан «Қарамола ережесінің» 34 бабында «Хүкім айтқан уақытта бір биге яки съезд билеріне дөрекілік еткенде хақарат әлгі айтылмышм бойынша съез биі арқылы жаза беріледі» деп баса айтылған [2].

Қазіргі заңнамада да бұл мәселеге назар аударылған. Мысал үшін, Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы кодексінің 653 бабында сотты құрметтемеушілік үшін жауаптылық бекітілген, ескерту жасауға не жиырма айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл салуға не бес тәулікке дейінгі мерзімге әкімшілік қамаққа алуға әкеп соғады [3].

8) Инфрақұрылым объектілерін бұзу.

1885 жылғы «Қарамола ережесінің» 34 бабында көшпелі және отырықшы халыққа маңызы өте зор арықтар, көпірлер, құдықтар, өзге де объектілерді бұзғандардан тек нақты шығынды өндіріп қана қоймай, оған қоса айыппұл тағайындаған [2].

Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы кодексінің 505 бабында қалалар мен елді мекендер инфрақұрылымы объектілерін бұзу, жасыл екпелерін жою және бүлдіру үшін әкімшілік жаза көзделген [3].

9) Көрінеу жалған ақпарат хабарлау.

«Япырмау неңді алдым, Сау қоймай арымды» немесе «өзі ермей, ерік бермей жұрт қор етті», «Ішім толған у мен өрт сыртым дүрдей», Мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма», «жүрегім менің қырық жамау» секілді Абай өлеңдерінен сол кезде қоғамда көрінеу жалған ақпарат хабарлау, негізсіз жала

жабу деген келенсіз жайттар қоғамда аз болмағанын байқауға болады.

Сондықтан «Қарамола ережесінің» 54 бабында қоғамдағы теріс құбыластырдың алдын алу, жою үшін «Қызметтегі адамдардың үстінен жала қылғандар билердің билігі бойынша 28 күнге дейін абақтыға қамалады және дәлелденген шығындардың анығын қайтарып береді» деген норма бекітілген [2].

Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы кодексінің 439 бабы бойынша - сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жүргізетін органға сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық фактісі туралы көрінеу жалған ақпарат хабарлау жеке тұлғаларға ескерту жасауға не жиырма айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл салуға әкеп соғады [3].

10) Егістіктерді, маяларды таптау, астықты бүлдіру немесе жою, екпелерді зақымдау.

Қазақ халқының байлығының негізі – төрт түлік пен ұлаң ғайыр жер. Оған қол салушылар, жылдар бойы қалыптасқан тәртіпті бұзушылар заңды жауаптылыққа тартылған. Қарамола ережесінің 55 бабы негізінде кінәлілерге келтірілген шығынды өтетуге қоса, талаптың құны бойынша айыппұл тағайындаған [2].

Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы кодексінің 147 бабы егістіктерді, маяларды таптау, ауыл шаруашылығы дақылдарының алқапта жиналған астығын бүлдіру немесе жою, екпелерді зақымдау үшін жеке тұлғаларға – жиырма, лауазымды адамдарға елу айлық есептік көрсеткіш мөлшерінде айыппұл белгіледі [3].

11) Сот шешімін орындайтын тұлғалар және мерзімдер.

Сот ісін жүргізуде ең маңызды жайттардың бірі, ол шығарылған шешімді тиімді орындау, орындайтын тұлғалардың тізімі, шешімді орындайтын мерзімдердің нақты болуы.

«Қарамола ережесінің» 72 бабы сот деңгейлері мен түрлеріне байланысты олардың шешімдерін орындайтын тұлғалардың тізімін анықтайды және сот шешімдерінің орындалу мерзімдерін нақты белгілейді [2].

Дәл осылай Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы кодексінің 885 бабы әкімшілік жаза қолдану туралы қаулыны орындауға енгізу қаулыны шығарған судьяға, органға (лауазымды адамға) жүктелетіндігін баяндайды, ал 893 бабы айыппұл салу туралы қаулыны өз еркімен орындау үшін отыз тәулік орнатады [3].

Сонымен, Абай сияқты ұлы тұлғаларымыздың шығармалары мен би болған кезіндегі шығарған шешімдерінің бүгінгі күнде де маңызы зор. Оларды бүгінгі мемлекеттік билік пен құқықтық реформаны жүргізуде тиімді пайдалану – өткен тарихтан сабақ алудың және үйренудің айқын үлгісі болып табылады.

Қорытындылай келе, «Қарамола ережесі» – қазақ қоғамындағы әділдік, адалдық және парасаттылық қағидаларын қамтитын тарихи құқықтық құжат. Оның негізгі міндеті – сот төрелігінің тазалығын қамтамасыз етіп, заң алдында барша азаматтардың теңдігін орнату еді. Бұл ереже тек құқықтық нормалардың жиынтығы ғана емес, сонымен қатар әділетті қоғам қалыптастыруға бағытталған іргелі заңнамалық құндылықтардың көрінісі болды.

Қазіргі құқықтық мемлекет құру жолында «Қарамола ережесінің» көптеген нормалары өзектілігін сақтап отыр. Судьялардың бейтараптығы, жалған айғақ бергені үшін жауапкершілік, сотты құрметтеу, заң талаптарына бағыну сияқты қағидалар қазіргі заңнамаларда да көрініс тапқан. Сонымен қатар, бұл ережеде парақорлықпен күрес, мемлекеттік биліктің адалдығы және қоғамдағы әділеттілікті сақтау мәселелеріне ерекше назар аударылған.

Қазақ билер сотының тәжірибесі әділдік пен шындықтың маңызды рөл атқарғанын көрсетеді. Қазіргі Қазақстанның құқықтық жүйесі де осы қағидаттарға сүйенуі тиіс. Тек заң нормаларын қатайту жеткіліксіз, ең бастысы – қоғамда парасаттылық мәдениетін қалыптастыру. «Қарамола ережесінің» сабақтары – заңның әділ қолданылуын қамтамасыз етудің, сыбайлас жемқорлықпен күресудің және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың жарқын үлгісі болып қала береді.

Дәстүрлі билер соты шыңдықпен, адалдықпен және әділдікпен ерекшеленеді. Дәстүрлі билер соты қатал жазалауымен көптеген қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алды.

Еліміздің мәңгі өшпес тарихында қалған атақты билердің шешендік өнері мен дана білімдері, көптеген дауларды шешіп, екі жақты татуластырып және әділ шешімдерді қабылдау арқасында, Бұл соттың әділдігін және шыңдықтын белгісі болған.

Шындық пен әділдікке жету қазақ құқығын негізге алған, билердің соттық шешімдерінің түпкі негізі, түпкі мақсаты саналған. Оған төмендегі әрі моральдық, әрі құқықтық күші бар мына ереже-мәтелдер дәлел: «Атаңның құлы айтса да, әділдікке бас и», «Әдет – әдет емес, жөн – әдет», «Тіл жүйрік емес, шын жүйрік», «Әділсіз болса би оңбас, әйелсіз болса үй оңбас», «Би төрттің құлы: адал еңбек, таза ниет, терең ой, әділдік», «Елге бай құт емес, би құт».

Дауды қарастырудағы қарапайымдылық, сот әділдігі мен дәлелдеу бостандығының қамтамасыз етілуі, тараптардың және процеске қатысушы әрбір өкілдің іске қатысу мүмкіндігінің шектелмеуі, тараптарды татуластыруға тырысу және соттық шешімдердің, тіпті кінәлі тарапқа қатаң жаза тағайындалған кезде де, қоғам алдындағы әділеттігі мен логика заңдарына сай болуын қамтамасыз ету билер сотының формасы мен мазмұнын құрады.

Пайдаланған қайнар көздер:

1. Абай Құнанбайұлының өмірбаяны. https://abaialemi.kz/kz/page/ view?id=1
2. 1885 жылғы Қарамола ережесі. https://docs.yandex.kz/docs/view?tm =1739252615&tld=kz&lang=kk&name=1-17-03-2023 qazaqtan.pdf&text =1885%20жылғы%20Қарамола%20ережесі&url=https%3A%2F%2 Fauezov.edu.kz%2Fmedia%2Fattachments%2F2023%2F05%2F12%2F1-17-03-2023-
3. 2014 жылғы 05 шілдедегі Қазақстан Республикасының «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі». https://adilet.zan.kz/kaz/ docs/K 1400000235

МРНТИ 17.82.10

Султанова Н.К.,
педагогика ғылымдарының кандидаты,
Alikhan Bokeikhan University,
«Педагогика және психология»
кафедрасының меңгерушісі, доцент.
Адильбекова Л.А.,
Абай облысы білім басқармасының
Семей қаласы білім бөлімінің
«№11жалпы орта білім беретін мектеп» КММ
бастауыш сынып мұғалімі, педагог –сарапшы
Серикболова Н.К.,
Абай облысы білім басқармасының Семей
қаласы білім бөлімінің №11жалпы
орта білім беретін мектеп» КММ
бастауыш сынып мұғалімі, педагог –зерттеуші
Мухамадиева Қ.Т.,
Абай облысы білім басқармасының
Семей қаласы білім бөлімінің
«№11жалпы орта білім беретін мектеп» КММ
орыс тілі мен әдебиеті мұғалімі, педагог -зерттеуші

АБАЙДЫҢ ӨСИЕТІ – ӨСКЕЛЕҢ ҰРПАҚТЫҢ АЙНЫМАС ТЕМІРҚАЗЫҒЫ

Аннотация: Бұл мақалада қазақ халқының ұлы ойшылы Абай Құнанбайұлының өскелең ұрпаққа арналған адамгершілік өсиеттері қарастырылады. Абай мұрасының негізгі қағидаттары – білім мен ғылымға ұмтылу, адал еңбек ету, әділдік пен турашылдықты сақтау, адамгершілік пен махаббаттың құндылығын түсіну жан-жақты талданады. Сондай-ақ, мақалада ақынның қара сөздері мен өленderінен алынған тұжырымдар негізінде оның философиясының қазіргі қоғамдағы өзектілігі көрсетіледі. Абай өсиеттері – жастарға өмірлік бағдар беретін құнды мұра, оның ілімі бүгінгі заман талабына да сай келеді.

Түйінді сөздер: Абай Құнанбайұлы, өсиет, адамгершілік, білім, еңбек, әділдік, махаббат.

ABAI'S INSTRUCTIONS ARE A LIFE GUIDELINE FOR THE YOUNGER GENERATION

Annotation: This article explores the moral teachings of the great Kazakh thinker, Abai Qunanbaiuly, directed at the younger generation. It examines the fundamental principles of Abai's legacy, including the pursuit of knowledge and education, diligent labor, adherence to justice and integrity, and the importance of humanity and love. The article highlights the relevance of Abai's philosophy in modern society through an analysis of his *Qara Sozder* (Prose Words) and poetry. His teachings serve as a valuable guide for today's youth, providing timeless wisdom that remains applicable in contemporary life.

Keywords: Abai Kunanbayuly, testament, morality, education, labor, justice, love.

НАСТАВЛЕНИЯ АБАЯ – ЖИЗНЕННЫЙ ОРИЕНТИР ДЛЯ ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ

Аннотация: В данной статье приводятся примеры наставления великого мыслителя казахского народа Абая Кунанбаева подрастающему поколению. Всесторонне анализируются основные принципы наследия Абая-стремление к знаниям и науке, добросовестный труд, соблюдение справедливости и честности, понимание ценности нравственных качеств человека. Также в статье отражена актуальность философии поэта в современном обществе на основе выводов из его назиданий и стихов. Заветы Абая-ценное наследие, дающее жизнь молодежи, его учения отвечают современным требованиям.

Ключевые слова: Абай, завещание, нравственность, воспитание, труд, справедливость, любовь.

Қазақ халқының рухани мәдениетін қалыптастыруда Абай Құнанбайұлының рөлі ерекше. Ақынның қалдырған мұрасы – тек әдеби шығарма ғана емес, сонымен қатар ұлттық сананы оятатын, адамгершілік пен кемелдікке жетелейтін баға жетпес қазына. Оның өсиеттері – бүгінгі жас ұрпақ үшін өмірлік бағдар, адамдық асыл қасиеттерді бойға сіңіріп, қоғамға пайдасын тигізудің үлгісі.

Абай мұрасы - адамды адам етіп тәрбиелеудің, жан - жақты дамыған зияткер тұлға қалыптастырудың қайнары. Абай мұрасының тәрбиелік мәні, тағылымдық бағыт бағдары турасында сөз қозғағанда, алдымен ойға оралатын Абайдың өз басының адамгершілігі. Ақыл мен қайратты, білім мен адамгершілікті тең ұстаған ақын шығармаларына деген ілтипатымыз, құштарлығымыз бүгінгі күн санап артқандай. Ақын шығармаларына, оның терең мағыналы, күні бүгінге дейін мәнін жоймаған ой-тұжырымдамаларына деген қажеттіліктің бар екенін сындарлы жылдар айқындап берді. Оның кіршіксіз, таза, ақ жүрегінен тебірене туындаған жырларынан адам жанына әл қуат беретін, жанға жайлы, ыстық леп ескендей. Бар асылын, ойын замана

жастарына, келер ұрпаққа да арнады. Оның шығармашылық қызметінің негізгі мұраты – адам тәрбиесі. Ұстаз сөзінің биік мағынасы Абайдай ағартушыға өте орынды айтылған. Абай халықтың үлкені мен кішісіне, ұлы мен қызына, әкесі мен баласына өмірлік қажет пен еңбек пен адамгершілік, өнер мен білім, өнеге мен тәлім, достық-жолдастық, парыз бен қарыз сияқты қасиеттердің асыл үлгілерін жырымен де, ғақлияларымен де жеткізе білді. Ойшыл ақынның ағартушылық тұрғыдағы тұжырымдары негізінен жастарды халқына адал қызмет ететін нағыз азамат – «Толық адам» етіп тәрбиелеу мақсатынан туындаған.

Бүгінгі таңда Абайдың сөздері бұрынғыдан да өзекті. Ғылым мен технология дамыған сайын адамзаттың рухани құндылықтары екінші орынға ығысып бара жатқандай. Мұндай жағдайда бізге бағыт-бағдар беретін, адастырмайтын бір темірқазық қажет. Ол – Абайдың мұрасы, оның адамгершілік ілімі.

Абай өсиеттері және адамгершілік құндылықтар.

Абайдың шығармашылығындағы басты тақырыптардың бірі – адамгершілік пен мораль мәселесі. Ол адамды «толық адам» дәрежесіне көтеретін бес қасиетті атап көрсетеді: талап, еңбек, терең ой, қанағат, рақым. Бұл қағидаттар кез келген заманға сай келетін нағыз рухани бағдар.

1. Білім мен ғылым – табыстың кілті.

Абай жастарды ғылым мен білімге шақырды. «Ғылым таппай мақтанба» өлеңінде ол надандықтың, жалқаулықтың адамды тығырыққа тірейтінін айта отырып, білімге ұмтылудың маңыздылығын түсіндіреді. Ақын: «Бес нәрседен қашық бол, Бес нәрсеге асық бол» – деп, залалды бес нәрсені (өсек, өтірік, мақтаншақтық, еріншектік, бекер мал шашпақ) сынап, адамның рухани өсуіне кедергі келтіретінін ескертеді.

Қазіргі қоғамда да білімнің рөлі орасан. Технологиялық прогресс пен ақпараттық дәуірде тек білімі бар адам ғана заман талабына сай өмір сүре алады. Абайдың бұл өсиеті – жас буынға жігер беретін маңызды ұстаным.

3. Еңбек – табыстың негізі.

Абай адамды еңбекқор болуға шақырды. Ол «Он жетінші қара сөзінде» еңбексіз адамның қадірсіз болатынын айтып, маңдай термен табыс табудың мәнін түсіндіреді.

Өкінішке қарай, қазіргі заманда еңбекке деген көзқарас өзгеруде. Жастардың көбі жылдам баюды қалайды, бірақ еңбек етуге құлықсыз. Мұндайда Абайдың: «Тамағы тоқтық, жұмысы жоқтық, Аздырар адам баласын» деген сөзі ойға оралады. Жастарға шынайы жетістікке тек адал еңбекпен жетуге болатынын түсіндіру – үлкен міндет.

Абай адал еңбектің маңызын ерекше атап өтті. Оның «Еңбек етсең

ерінбей, тояды қарның тіленбей» деген сөзі еңбексүйгіш адамның ғана табысқа жететінін аңғартады. Жастарға бос сөзден, пайдасыз істерден аулақ болып, қоғамға, еліне пайда әкелетін еңбекпен айналысу керектігін өсиет етті.

Бүгінде адал еңбек – табыстың, жетістіктің басты кепілі. Ғылым, кәсіпкерлік, технология, өнер секілді салаларда табысты болу үшін қажырлы еңбек пен ізденіс қажет. Сондықтан Абайдың еңбексүйгіштік туралы айтқан өсиеттері әлі күнге дейін өзектілігін жойған жоқ.

3. Әділдік пен турашылдық – қоғамның тірегі.

Абай қоғамдағы әділетсіздіктерді көп сынады. «Қара сөздерінде» әділ болу, шындықты айту – әрбір саналы азаматтың міндеті екенін айтады. Ол адамдарды бір-біріне құрметпен қарауға, өтірік пен алдаудан алыс болуға шақырды. Бүгінгі қоғамда әділетсіздік мәселесі әлі де өзекті. Жемқорлық, парақорлық сияқты жағымсыз құбылыстармен күресу үшін жастар Абай айтқандай адалдық пен туралықты ұстануы керек. «Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста» деп ақын бекер айтпаған. [4, б. 28-32].

4. Адамгершілік пен махаббат – өмірдің мәні.

Абайдың ең маңызды өсиеттерінің бірі – сүйіспеншілік пен рақымдылық. «Жиырма бесінші қара сөзінде» ол мейірімділіктің адам өміріндегі рөлін түсіндіріп, махаббатсыз өмірдің бос екенін айтады. «Адамзаттың бәрін сүй, бауырым деп» деген өлең жолдары бүкіл адамзатқа ортақ қағидаға айналды. Адамгершілік, жанашырлық, кешірім – қоғамның іргетасын берік ететін қасиеттер. [1, б. 14-18].

5. Ынтымақ пен бірлік.

Ұлы ойшыл халықтың бірлігі мен ынтымағы маңызды екенін баса айтты. Ол «Біріңді, қазақ, бірің дос, көрмесең істің бәрі бос» деп, татулықтың қоғамдағы рөлін көрсетеді. Бүгінде жаһандану заманында ынтымақ пен сыйластық ерекше маңызға ие.

6. Мейірімділік пен рақымшылдық.

Абайдың адамдық қасиеттерге деген көзқарасы оның «Адам бол» деген насихатында айқын көрінеді. Ол адамдарды бір-біріне қайырымды болуға, мейірімділік танытуға шақырады. Бұл қағида қазіргі заманда қоғамның үйлесімді дамуына септігін тигізеді. [4, б. 28-32].

Абайдың қара сөздері – ұрпаққа аманат

Абайдың қара сөздері – оның философиялық көзқарастары мен өмірлік тәжірибесінен туған құнды мұра. Ол өз қара сөздерінде халықтың кемшіліктерін сынға алып, жастарды дұрыс жолға бағыттауға тырысты. Мысалы, 10-шы қара сөзінде Абай жалқаулықты, надандықты, мақтаншақтықты сынап, халықтың бойындағы кемшіліктерді жоюға шақырады. Ал 29-шы қара сөзінде адамның өз мінезін түзеуге, өзін-өзі жетілдіруге тиіс

екенін айтады. [1, б. 24-26].

Абайдың қара сөздері қазіргі жастар үшін де өзекті, себебі олар адам өмірінің мәні, қоғамдағы орны, өзін-өзі дамыту, адалдық, еңбекқорлық, білімнің маңызы туралы құнды ойлар айтады.

Абайдың өсиеттері – қазақ халқының рухани байлығы және болашақ ұрпақ үшін мәңгілік құндылық. Ол өз еңбектері арқылы адам баласын жақсылыққа, білімге, әділдікке, ынтымаққа, мейірімділікке шақырды.

Қазіргі заманда жаһандану үдерістері жүріп жатқан кезде ұлттық құндылықтарды сақтау, рухани жаңғыру – басты міндеттердің бірі. Абайдың мұраларын терең түсініп, оны өмірде қолдану – әрбір саналы азаматтың парызы.

Жастар Абайдың айтқан ақыл-кеңестерін басшылыққа алып, тек өз пайдасын емес, елінің болашағын ойлайтын, рухани бай, саналы, білімді тұлға болып қалыптасуы тиіс. Ұлы Абайдың дана сөздері әрдайым жүрегімізде жаңғырып, санамызға жол сілтеуі керек.

Қорытындылай келе, Абайдың өсиеттері – тек өз заманындағы қазақ қоғамына ғана емес, бүгінгі және болашақ ұрпаққа да бағдар болатын рухани қазына. Ақынның еңбектері бізге адал еңбек етудің, білім алудың, әділетті болудың, мейірімділік пен татулықты сақтаудың маңыздылығын үйретеді. Оның «Толық адам» концепциясы әрбір жасты жан-жақты дамуға, рухани кемелденуге, қоғамға пайдасын тигізуге үндейді.

Бүгінде жаһандану дәуірінде ұлттық құндылықтар мен адамгершілікті сақтау – басты міндеттердің бірі. Абайдың ойлары мен насихаттары қазақ халқының ұрпақтан-ұрпаққа жалғасатын рухани тірегі болып қала береді. Ұлы ойшылдың мұрасын терең түсіну және оны өмірде қолдану – әрбір саналы азаматтың борышы. Сондықтан өскелең ұрпақ Абайдың өсиеттерінен үлгі алып, елінің ертеңіне жауапкершілікпен қарайтын, білімді, ізгілікті, әділетті тұлға болып қалыптасуы керек.

Абай мұрасы – мәңгілік. Ол халқымыздың рухани жаңғыруының, ұлттық бірегейлігінің және болашаққа ұмтылысының жарқын символы болып қала береді. Ұлы Абайдың дана сөздері әрдайым біздің санамызда жаңғырып, жүрегімізден орын алуға тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі :

1. Абай Құнанбайұлы. (1992). Қара сөздер мен өлеңдер жинағы. Алматы: Жазушы.
2. Сүлейменов, Е. (2005). Абай және қазіргі заман. Алматы: Өлке.
3. Кітапбаев, Ә. (2010). Абайдың даналық мұрасы. Астана: Фолиант.
4. Қазақстан Республикасының Білім және Ғылым министрлігі. (2020). Абайды оқы, таңырқа!. Алматы: Руханият.
5. Казахский язык для стран СНГ. (2012). У.Е. Мусабекова, И.А. Краева, Г.М. Фролова. Москва: ИПК МГЛУ «Рема».
6. Ситуативный казахский. Мир казахов. (2015). К. Тасибеков. Алматы.

МРНТИ 10.15.01

Аюпова З.К.,
заң ғылымдарының докторы,
ҚазҰАЗУ бизнес және құқық Жоғарғы мектебі
«Құқық» кафедрасының профессоры,
Алматы, Қазақстан Республикасы.
Рахметулина Б.С.,
заң ғылымдарының кандидаты,
Шоқан Уалиханов атындағы университетінің
доценті, Көкшетау, Қазақстан Республикасы.
zaure567@yandex.ru

К ВОПРОСУ О СОДЕРЖАНИИ ПОНЯТИЯ И ПРИНЦИПОВ МЕДИАЦИИ

Аннотация: В данной статье всесторонне изучаются понятие, принципы и историческое развитие такого социального феномена, как медиация, а также проблемы совершенствования национального законодательства нашего государства в области судопроизводства и примирительных процедур. Проблемы совершенствования судебной системы являются крайне актуальными и своевременными. К сожалению, до сих пор судебная система Казахстана не наработала достаточного практического опыта в этой области. В связи с этим одной из новых граней гуманизации судопроизводства является медиация. Для этого необходима программа подготовки медиаторов, получение практических навыков, умений, необходимых для деятельности в качестве медиатора на профессиональной основе, преподавания медиации и повышения квалификации.

Ключевые слова: судебная система, медиатор, медиация, процедура примирения, рациональность и экономичность уголовного процесса.

МЕДИАЦИЯ ҰҒЫМЫ ЖӘНЕ ҚАҒИДАЛАРЫНЫҢ МАЗМҰНЫНА БАЙЛАНЫСТЫ МӘСЕЛЕ

Аңдапта: Бұл мақалада медиация әлеуметтік феноменің түсінігі, принциптері, тарихи қалыптасу ерекшеліктері жан-жақты зерттелген, сонымен қатар мемлекетіміздегі сот жүйесін жетілдіру мәселелері мен ұлттық заңнаманы одан әрі қалыптасытрудың әдіс тәсілдері қарастырылған. Сот жүйесін жетілдіру мәселесі қазіргі замандағы өте өзекті заманауи мәселе болып саналады. Өкінішке орай, Қазақстандық сот жүйесі әлі күнге дейін әлемдік алғы тәжірибелерді игеруде жеткілікті тәжірибеге қол жеткізе алмай отыр. Осы бағыттаны қарағанда сот жүйесін гуманизациялаудың жаңа қыры медиация болып саналады. Бұл бағытты жүзеге асыру үшін медиаторлар дайындайтын бағдардамалар қалыптастыру қажет, онда олар тәжірибе алып, білімдерін толықтырып, кәсіби медиатор ретінде қалыптасады, қайта дайындау курстарынан өтуге мүмкіндіктер алады.

Түйін сөздер: сот жүйесі, медиатор, медиация, бітімге келу процедурасы,

қылмыстық процесстің рационалдығы мен үнемділігі.

ON THE QUESTION OF THE CONTENT OF THE CONCEPT AND PRINCIPLES OF MEDIATION

Abstract: In this article the concept, principles and historical development of such social phenomenon as mediation and also the problems of improvement of the national legislation of our state in the field of legal proceedings and conciliatory procedures are comprehensively studied. Problems of improvement of judicial system are extremely relevant and actual. Unfortunately, still judicial system of Kazakhstan hasn't acquired sufficient practical experience in this area. In this regard mediation is one of new sides of a humanization of legal proceedings. The program of preparation of mediators, obtaining the practical skills, abilities necessary for activity as mediator on the professional basis, teaching mediation and professional development are quite necessary.

Key words: judicial system, mediator, mediation, procedure of reconciliation, rationality and profitability of criminal trial.

Юридический конфликт занимает конкретное положение среди различных конфликтов, имеющихся в обществе. Конфликт считается юридическим, если имеются определенные признаками как предмет, объект, субъект, а также мотивация, стороны ведут определенный спор, как правило, конфликт имеет какие-либо юридические последствия.

По мнению П.А. Астахова, «под юридическим конфликтом надлежит понимать любой конфликт, в котором спор каким-либо образом связан с правовыми отношениями участников конфликта. Исходя из этого, субъекты, либо мотивация их поведения, либо объект конфликта обладают правовыми признаками, а конфликт влечет юридические последствия. Наравне с этим отмечается, что не каждый конфликт (спор) является юридическим, но практически каждый может завершиться той или иной юридической процедурой» [1, с.5-7].

Спор, по сути дела, следует рассматривать, как объективно выраженное противоречие волеизъявлений двух сторон, которое состоит из носящего правовой характер требований одной стороны, противостоящей юридическому требованию второй стороны, что затрудняет реальное удовлетворение этого требования. Под правовым статусом понимается фактическое состояние лица в качестве субъекта права, в соответствии с которым применение принуждения в отношении него возможно только с санкции государственных органов. С возникновения спора о праве у его субъектов появляется заинтересованность в его разрешении [2, с.7-8].

Юридический конфликт имеет свои составляющие, такие как объект и субъект конфликта. На наш взгляд, субъектами конфликта выступают стороны

конфликта – физические лица, иностранцы, лица без гражданства, государственные, общественные организации, обладающие правосубъектностью. На основе правосубъектности и происходит взаимодействие друг с другом в процессе конфликта. Объектом же юридического конфликта выступают отношения, либо конкретная ценность, к обладанию или пользованию которой стремятся обе противоборствующие в конфликте стороны, например, идеи, деньги, капитал, производственные отношения. Чтобы объект стал таковым, он обязательно должен находиться на пересечении интересов различных социальных субъектов, которые стремятся к единоличному контролю над ним.

Главные периоды развития конфликта, согласно А.И. Шипиловой и А.Я. Анцуповой:

1) предконфликт (период ожидания или латентный период), структура которого соответствует следующим стадиям: появление проблемной ситуации, реализация проблемной ситуации, попытки решить проблему неконфликтными способами, предконфликтная ситуация;

2) фактический конфликт (наружный период), стадии этого этапа: инцидент, эскалация, сбалансированное действие, конец конфликта;

3) ситуация послеконфликтная (период ожидания или латентный период), стадии этой части конфликта: частичная нормализация отношений и полная нормализация отношений [3, с.154-155].

Например, конфликт в сфере пресечения и раскрытия преступлений, представляет собой ряд взаимосвязанных циклов, их можно назвать полициклическими конфликтами. В рамках такого отношения можно выделить основные циклы, которые являются полициклическими, то есть:

1) совершение преступления - уголовный конфликт;

2) раскрытие преступления - оперативный конфликт;

3) проведение следственных действий и мероприятий - следственный конфликт;

4) рассмотрение дела в суде - конфликт в судебной сфере [1, с.6].

Большая часть из всей совокупности правовых конфликтов и споров имеет полициклическую динамику. Это положение связано с тем, что принятое решение, которое завершает конфликт (в данном случае только один цикл), нарушает интересы одной из сторон конфликта или спора (или она представлена сдерживающее, невыгодно), либо не выполняется ею. В этом случае конфликтная ситуация возобновляется, субъекты конфликта снова осуществляют активные действия с целью отстаивания своих интересов, которые заканчиваются вынесением нового решения по существу конфликта. Количество циклов конфликта, таким образом, может быть достаточно

большим, особенно в частно-правовой сфере, где конфликт или спор может иметь несколько циклов во внесудебном порядке, а затем несколько циклов судопроизводства (то есть право субъектов конфликта обращаться в вышестоящие инстанции, вплоть до международных, с целью пересмотра решения суда низшей инстанции) [1, с.8].

Ситуация, когда все стороны конфликта преодолевают противоречия, воздействие на спорную ситуацию, в результате чего ликвидируются структурные элементы конфликта, является завершением конфликта. Одна из форм урегулирования конфликтов- консенсус, который основан на устойчивом согласии сторон, заинтересованных в разрешении конфликта, что требует положительного решения на основе координации их действий, компромисса и сотрудничества. Одна из форм урегулирования конфликтов -медиация. Институт медиации, недавно введенный в Республике Казахстан, нацелен на формирование новой культуры урегулирования споров.

Прежде чем перейти к процедуре медиации, мы бы хотели обратить внимание на определение данного термина. Во-первых, нужно разобраться в соотношении понятий «медиация» и «посредничество». Итак, посредничество (в международном праве) - одно из средств мирного разрешения споров и конфликтов между несколькими государствами путем переговоров с участием третьего государства (посредника) на основании условий, изложенных им.

В целом, посредничество означает оказание субъектом (субъектами) услуг нескольким сторонам, при этом субъект (субъекты) является третьим лицом (посредником). Субъектом может быть как юридическое, так и физическое лицо. Соответственно, посредник: 1. Сторона, закрепляющая, сводящая продавца и покупателя или совершающая сделку по поручению других, в интересах продавца и покупателя; 2. Лицо, либо организация, которая способствует примирению борющихся сторон [4, с.322-323].

А под медиацией понимается следующее: в Законе Республики Казахстан «О медиации» от 28 января 2011 года дается следующее определение медиатора: медиатор - независимое физическое лицо, привлекаемое сторонами для проведения медиации на профессиональной и непрофессиональной основе в соответствии с требованиями Закона Республики Казахстан «О медиации» [5]. В Федеральном Законе Российской Федерации «Об альтернативной процедуре урегулирования споров с участием посредника (процедуре медиации)», дается следующее определение медиатора: «Медиатор, медиаторы - независимое физическое лицо, независимые физические лица, привлекаемые сторонами в качестве посредников в урегулировании спора для содействия в выработке сторонами решения по существу спора» [6].

Итак, из определения вытекает, что медиатора можно назвать

посредником, только в случае, если нам требуется широкая и неопределенная формулировка, которая подразумевает множественную интерпретацию термина. Медиатор стремится разрешить определенный круг целей и задач, а именно:

1. содействовать сторонам, которые вовлечены в спор или конфликт, осознать силу их собственного влияния на конфликтную ситуацию и перспективы ее развития в процедуре примирения;
2. помочь участникам конфликта осознать собственные интересы, которые являются движущими силами спора или конфликта;
3. помочь участникам в понимании интересов каждой из сторон;
4. создать условия для выявления истинных причин конфликта, (что необходимо для разработки жизнеспособного реалистичного решения, который будет удовлетворять все стороны конфликта);

Можно сказать, что термин «медиация» является более широким, чем термин «посредничество». Следовательно, если мы говорим о медиации - особой форме посредничества, более уместно и точно использование термин «медиатор», а не «посредник».

Данное понятие происходит от латинского «mediatio», что в переводе означает «посредничать» [4, с.237]. Процедура медиации на протяжении многих лет использовалась применительно к дипломатам, а также к лицам, которые действуют в интересах другого человека или социальной группы. В современном виде процедура медиации получила свое распространение во второй половине XX века, сначала в странах с англосаксонским правом, а затем и в странах с континентальной правовой системой, таких, как Германия, Нидерланды, Бельгия, Австрия, Италия и других. Развитию данного института права способствовали разные причины. Например, длительность и дороговизна многих судебных процессов заставила искать новые быстрые подходы, к тому же нестыковки правовых систем требовали применения оперативных процедур, унификации национальных законодательств [7, с.31-33].

Так, в статье 2 Закона Республики Казахстан «О медиации», медиация определяется как «процедура урегулирования спора (конфликта) между сторонами при содействии медиатора (медиаторов) в целях достижения ими взаимоприемлемого решения, реализуемая по добровольному согласию сторон» [5].

В США, в Едином законе о медиации (Uniform Mediation Act) в разделе 2 под медиацией понимается «процесс, в котором посредник (медиатор) обеспечивает связь и переговоры между сторонами, с целью оказания сторонам помощи в достижении добровольного соглашения, касающегося их спора» [8].

В разделе I Федерального закона Австрии «О медиации в гражданских

делах», посредничество является добровольной процедурой с участием сторон, с помощью профессионально подготовленного, нейтрального посредника (посредников), систематически содействующего сторонам в урегулировании их спора, используя утвержденные сторонами методы [9].

Можно прийти к заключению, что сущность этой процедуры – это то, что две конфликтующие стороны вместо того, чтобы обратиться к судье, пытаются разрешить правовой спор у профессионального медиатора, который выслушав стороны, предлагает лучший способ для решения проблемы

Эта система альтернативного разрешения споров сегодня развивается и находит все больше сторонников во многих цивилизованных странах и государствах, которые стремятся создать современную правовую инфраструктуру. Выше мы уже отмечали, что в Республике Казахстан данный институт был введен в действие с принятием Закона «О медиации». Как известно, 28 января 2011 года в Казахстане был принят и 5 августа введен в действие Закон «О медиации» [5].

Официальному принятию Закона «О медиации» предшествовала большая подготовительная, научно-исследовательская работа. Еще в 2002 году Президент Республики Казахстан издал Указ «О Концепции правовой политики Республики Казахстан». При этом, говоря о необходимости гуманизации уголовной политики, Указом определено, что в уголовном судопроизводстве это должно быть отражено через «более широкое внедрение института примирения путем расширения перечня преступлений, подпадающих под возможность освобождения от уголовной ответственности посредством процедуры медиации, возмещение потерпевшему имущественного и морального вреда, а также причиненного вреда здоровью» [10]. Это первое упоминание о медиации в нормативном поле Казахстана.

24 августа 2009 года Президент Республики Казахстан издал Указ «О Концепции правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года» [11].

3 июля 2011 года Постановлением Правительства Республики Казахстан были утверждены Правила прохождения обучения по программе подготовки медиаторов [12].

Таким образом, на сегодняшний день сформирована нормативно-правовая основа для внедрения и развития института медиации в нашей стране. Данный институт направлен на повышение уважения к правам, свободам человека, укрепление общественного согласия, на решение споров и конфликтов путем конструктивного диалога двух сторон и медиатора.

Целями Закона «О медиации» в Республике Казахстан являются следующие:

1) достижение варианта разрешения спора (конфликта), устраивающего обе стороны медиации;

2) снижение уровня конфликтности сторон [5]».

Цели медиации в Российской Федерации определены, «как создание правовых условий для применения в Российской Федерации альтернативной процедуры урегулирования споров с участием в качестве посредника независимого лица - медиатора (процедуры медиации), содействия развитию партнерских деловых отношений и формированию этики делового оборота, гармонизации социальных отношений» [6].

Как в любой другой процедуре, в процедуре медиации есть определенные принципы, которые выражают общественные взгляды и представления об организации и порядке урегулирования споров с помощью медиации. Приступая к рассмотрению вопроса о принципах медиации, необходимо ответить на вопрос, что же такое принципы права.

Принципы медиации играют значительную роль, т.к. они закладывают основы развития медиации в качестве цели для законодателя в усовершенствовании данного вида альтернативы судебным процедурам. Разграничение принципов способствует дифференциации медиации среди правовых институтов, которые направлены на решение конфликтов и споров, что позволяет выделить медиацию в качестве самостоятельного вида юрисдикционного процесса, установить отличия и особенности правил проведения, организации по сравнению с судебным способом разрешения споров. А также сами медиаторы в своей практической деятельности основываются на такие основополагающие принципы, как: добровольность, равноправие сторон медиации, независимость медиатора.

В заключение отметим, что медиатор может начать или продолжить медиацию в том случае, если он уверен в своей способности сохранять полную независимость и нейтральность для обеспечения абсолютной беспристрастности. При этом в Законе Республики Казахстан «О медиации» оговаривается независимость не только от лиц, вступивших в процедуру медиации, но и государственных органов, иных юридических, должностных и физических лиц. Любое решение, достигнутое в ходе медиации, имеет обязательную силу только в том случае, если оно оформлено в письменном виде и подписано сторонами или от имени сторон. Если стороны не могут разрешить конфликт посредством переговоров в ходе медиации и если стороны просят медиатора, а медиатор соглашается, медиатор может дать сторонам ни к чему не обязывающие рекомендации о том, как можно разрешить данный конфликт. Эти рекомендации не являются попыткой предугадать возможное решение, медиатор лишь предлагает подходящее в данных обстоятельствах

решение.

Список использованной литературы:

1. Астахов П.А. Динамика разрешения юридических конфликтов: Теоретико-правовое исследование: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. – М., 2012. – 23 с.

2. Ненашев М.М. Спор о праве и его месте в гражданском процессе: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. – Саратов., 2018. – 26 с.

3. Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология. – М.: ЮНИТИ, 2020. -551 с.

4. Ушаков Д.Н. Большой толковый словарь современного русского языка. - 1 издание: СПб: Норинт, 2008. – 478 с.

5. Закон Республики Казахстан от 28 января 2011 года № 401-IV «О медиации» (с изм. и доп. по состоянию на 17.02.12 года) // Информационная система «Параграф», 2013.

6. Федеральный Закон Российской Федерации от 27 июля 2010 года № 193-ФЗ «Об альтернативной процедуре урегулирования споров с участием посредника (процедуре медиации)» (с изм. и доп. по состоянию на 17.02.12 года) // Информационная система «Юрист», 2013.

7. Ахметова Н.М. Медиация как средство альтернативного метода урегулирования споров. – Бишкек, 2018. – 115 с.

8. Uniform Mediation Act by National Conference of Commissioners on Uniform State Laws, West Virginia, August 10-17, 2021.

9. Austrian Mediation Act (Law on Mediation in civil law matters) published 6 June 2013.

10. Указ Президента от 20.09.2002 № 949 «О Концепции правовой политики Республики Казахстан» (утратил силу) // Информационная система «Параграф», 2013.

11. Постановление Правительства от 3 июля 2011 года № 770 «Об утверждении Правил прохождения обучения по программе подготовки медиаторов» (с изм. и доп. по состоянию на 02.01.12 года) // Информационная система «Параграф», 2013.

12. Мета Г., Похмелкина Г. Знакомство с теорией, методом и профессиональными технологиями. – М: VERTE, 2021. – 320 с.

МРНТИ 17.81.99

Пашенцев А.П.,
тарих ғылымдарының кандидаты,
Alikhan Bokeikhan University,
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер
кафедрасының аға оқытушысы

НАСЛЕДИЕ АБАЯ В СОЦИОКУЛЬТУРНОМ И ПРАВОВОМ АСПЕКТАХ СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСТАНСКОГО ОБЩЕСТВА.

Аннотация. Автор статьи, опираясь на источники отмечает, что в своей общественно-литературной деятельности Абай воспевает в своих стихах единение казахских родов, ликвидацию родовой вражды, бросает призыв к культуре, зовет к овладению знанием как верного средства прогресса казахского народа. Как непримиримый, прямолинейный обличитель управителей, биев, родовых старшин и всяческих властей, Абай становится мудрым советником народа во всех невзгодах и бедах.

Ключевые слова: наследие Абая, культура, бии, родовые старшины, нравы, традиции, обычаи степняков, право, степной кодекс.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҚОҒАМНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІНДЕГІ АБАЙ МҰРАСЫ.

Түйін. Мақала авторы дереккөздерге сүйене отырып, өзінің қоғамдық-әдеби қызметінде Абай өз өлеңдерінде қазақ руларының бірлігін, рулық араздықты жоюды жырлайтынын, мәдениетке үндеу тастайтынын, қазақ халқының ілгерілеуінің дұрыс құралы ретінде білімді игеруге шақыратынын атап өтті. Басқарушылардың, билердің, рулық старшиналардың және барлық билік органдарының бітіспес, тікелей айыптаушысы ретінде Абай барлық қиыншылықтар мен қиыншылықтарда халықтың дана кеңесшісіне айналады.

Түйінді сөздер: Абай мұрасы, мәдениет, би, рулық старшиналар, әдет-ғұрыптар, салт-дәстүрлер, дала кодексі.

ABAI'S LEGACY IN THE SOCIO-CULTURAL AND LEGAL ASPECTS OF MODERN KAZAKH SOCIETY.

Annotation. The author of the article, relying on sources, notes that in his social and literary activities, Abai sings in his poems the unity of the Kazakh clans, the elimination of tribal hostility, calls for culture, calls for the mastery of knowledge as a sure means of progress of the Kazakh people. As an irreconcilable, straightforward denouncer of governors, biys, tribal elders and all kinds of authorities, Abai becomes a wise adviser to the people in all adversities and troubles.

Keywords: Abai's heritage, culture, bii, tribal elders, customs, traditions, customs of the steppe people, law, steppe code.

У каждого народа есть великий и основной классик родной литературы, который считается светилом и мерилом в развитии национальной культуры. Основоположник новой казахской письменной литературы, родоначальник национального литературного языка Абай (Ибрагим) Кунанбаев родился 10-го августа 1845 года в урочище Каскабулак Чингизской волости (ныне Абайский район Абайской области) в семье Кунанбая Ускенбаева, предводителя рода Тобыкты племени Аргын. Как известно, отец Абая Кунанбай Ускембаев - государственный чиновник, старшина Тобыктинского рода Чингизской волости, дав ему начальное домашнее образование у наемного муллы в ауле, посылает мальчика в медресе - мусульманскую духовную школу семипалатинского муллы. В 1859 г после 4-х лет обучения в медресе и трех-четырех месяцев в русской приходской школе, отец Абая велит вернуться ему в аул и хочет, чтобы он стал его помощником в управлении степью .

Польский ссыльный революционер Адольф Янушкевич, который около тридцати лет провел в казахских степях и неоднократно участвовал в русских экспедициях по историко-географическому изучению этого края, был

свидетелем пребывания Кунанбая в аулах Большого жуза. Там так почтительно встречали уважаемого гостя Кунанбая, устраивали в его честь игры и состязания, пышные угощения, что это вызвало удивление даже у много повидавшего в жизни Адольфа Янушкевича. И он в своей книге, экземпляр которой хранится в фондах музея Абая, «Дневники и письма из путешествия по казахским степям» описывает эти картины и в заключение дает Кунанбаю такую краткую и емкую характеристику: «Он выглядел истинным степным пророком»[1,с.64]. В борьбе за власть над родом, которую вела степная знать, Кунанбай нажил себе врагов среди соперников, и ему нужно было готовить к этой борьбе своих детей и близких родственников. Поэтому, не дав Абаю закончить учение в городе, отец вернул его в аул и начал постепенно приучать к разбирательству тяжебных дел, к будущей административной деятельности главы рода. Наделенный от природы недюжинными способностями, юноша очень рано попал в ситуацию сложных интриг. Вращаясь в кругу вдохновителей межродовой степной борьбы, Абай постигает приемы ведения словесных турниров, где оружием служило отточенное красноречие, остроумие и изворотливость.

Следует согласится с выводами из доклада 1928 года, хранящегося в научном фонде музея Абая, что «...Впоследствии с постепенным развитием общественной жизни казахского народа после завоевания Россией Киргизского края, были поколеблены до некоторой степени основы родового строя. Началась дифференциация внутри рода, что в свою очередь отразилось на патриархальном положении Абая» [2]. Интересно отметить как первое время Абай в своей общественно- литературной деятельности вел борьбу против нового быта и новых общественных отношений, проникавших в казахскую родовую общину, под лозунгом борьбы против аткамынерства, волостных, обманов, обмена, несправедливости и против существующего режима, который поощряет процесс разрушения старого уклада жизни казахской родовой общины, за сохранение ее и за полную реставрацию прежних порядков у казахов. Такое сопротивление Абая не могло противостоять перед историческим развитием общественной жизни. Главная примета второй половины XIX века - это то, что народ постепенно переходил от кочевой жизни к оседлой. Кочевая жизнь не имела перспективы и уходила в прошлое. На казахских землях стали строиться новые города, расширяться и укрепляться бывшие. Стала развиваться городская культура. Как свидетельствуют музейные материалы, после полученного от действительности отпора Абай вынужден был приспособиться к новым общественным отношениям, ими Абай впоследствии вдохновляется и становится сторонником сохранения и развития новых товарно- капиталистических отношений.

Во второй половине своей общественно-литературной деятельности Абай воспевает в своих стихах единение казахских родов, ликвидацию родовой вражды, бросает призыв к культуре, зовет к овладению знанием как верного средства прогресса казахского народа. Все это характеризует Абая в последний период его жизни, до 1904 года, как идеолога складывающейся молодой казахской буржуазии. Поэтому-то неслучайно такое отношение к его твоерчеству национальной казахской интеллигенции.

Абай ряд лет занимал должность судьи (бия) и волостного управителя. В рапорте, подписанном генерал-майором Галкиным от 25 августа 1903 г. на имя военного губернатора Семипалатинской области, говорилось, что « Ибрагим Кунанбаев имеет от роду 60 лет, женат на 3 женах, от которых имеет около 20 человек детей, обладает состоянием 1000 лошадей и 2000 баранов, человек он весьма развитый и умный, служил 2 трехлетия бием и три трехлетия управителем Чингизской волости, затем одно 3-летие прослужил Управителем Нукурской волости по назначению от правительства. Служба Кунанбаева отличалась разумною исполнительностью и энергией, преданностью правительству и отсутствием фанатизма» [2].

В газете «Иртыш» в 1995 году была опубликована статья Н.Алексеева, в которой отмечается как «необычайно широк» был круг городских друзей и знакомых Абая в Семипалатинске. Приобретя дом Анияра Молдабаева в Семипалатинске, поэт приезжал сюда из родных мест, посещал библиотеку, общался с русскими политическими ссыльными, принимал участие в работе статистического комитета, где был избран действительным членом[3].

Впервые Абай встретился с ссыльным правоведом Гросс С.С. у городского мирового судьи П. Е. Маковецкого. Гроссу пришлось часто обращаться к поэту при разбирательстве различных жалоб, поступавших из провинций. Абай был не только знатоком нравов, традиций, обычаев степняков, но и авторитетом по части юриспруденции и права, степного кодекса сложившегося в степи. Разносторонняя поэтическая, просветительная и общественная деятельность Абая и его друзей всей силой была направлена против отсталых устоев феодального аула. Общественная деятельность и поэтические творения Абая были особенно популярны среди казахской молодежи. На многих народных сборищах, поминках, торжественных тоях (пирах), на свадебных празднествах певцами и акынами пелись его песни. Юноши объяснялись в своих любовных чувствах строками стихов Абая. Девушки из родных аулов Абая, выходя замуж, увозили среди своего приданого рукописные сборники стихов, поэм и наставлений Абая.

Абай подвергался постоянным гонениям степных феодалов. Они следили за поэтом, искали поводы для обвинений его. Неоднократно пытался убрать

Абая и семипалатинский губернатор. Но, зная исключительную популярность поэта среди казахского народа, опасаясь возмущения масс, он вынужден был ограничиться только изоляцией Абая от его ссыльных друзей. Это прервало тесную связь их с Абаем. Всякую переписку поэта с его друзьями и читателями из отдаленных районов власти контролировали или просто задерживали в своих ведомствах.

Непримиримый, прямолинейный обличитель управителей, биев, родовых старшин и всяческих властей, Абай стал мудрым советником народа во всех невзгодах и бедах. За разумными советами Абая, к его бескорыстному и справедливому суду в спорах начали обращаться целые племена и роды ближайших районов. Даже казахи отдаленных уездов - Каркаралинского, Павлодарского, Усть-Каменогорского, Зайсанского и Лепсинского- приезжали к Абаю за разрешением их давних крупных споров по земельным и иным тяжебным делам. Нередко к нему обращались и с просьбами решить сложные междуобластные дела о набегах, убийствах, в которых чины и власти не могли разобраться. Эти дела разбирались на особых многолюдных сборах, называемых «чрезвычайными съездами» по разбирательству тяжебных дел между населением различных уездов: о возмещении убытков безвинно пострадавших народных бедняцких масс; о наказании родовых правителей-феодалов[4]. Абай, ни в какой мере не являясь официальным лицом, порой должен был решать спорные дела, как избранный третейский судья. Абай выносил приговоры на суде, оберегая интересы народа, а не баев и старейшин. Абай не раз спасал юную любовь от притязаний старого богача, покупавшего невест за калым. Абай воспитывал молодежь в новых понятиях о достоинстве и чести.

Таким образом, Абай –это гениальный поэт, мыслитель и просветитель, основоположник казахской письменной литературы и создатель литературного языка. Абай Кунанбаев критически переработал и впитал в себя все самое лучшее, что в течении веков было создано духовной культурой казахского народа и классической восточной литературой. Он воспринял лучшие традиции русской классической литературы, ее великие гуманистические идеи. Благодаря этому Абай поднял казахскую литературу на новую ступень, как в смысле ее идейного содержания, так и художественной формы. Степному поэту удалось соединить формальные художественные особенности поэтики Востока и Запада, создать глубоко гуманистический восточно-западный синтез. Тем самым он развил гуманистический подход равно противостоящий колонизаторским концепциям «европоцентризма» и националистическим догмам.

Список литературы и источников.

1. Янушкевич А. Дневники и письма из путешествия по казахским степям. Алма-Ата, 1966. 268 с.
2. Научный фонд музея Абая г. Семей
3. Иртыш. 1995. 10 июня
4. Научный фонд Краевеческого музея. г. Семей

МРНТИ10.07.21

Рахимова А.,
PhD докторы,
Қазақстандық инновациялық және
телекоммуникациялық жүйелер
университеті, Орал қ.,
Қазақстан Республикасы
Akmaral2025@yandex.ru

ПРАВОВАЯ КУЛЬТУРА КАК ОСНОВА ПРАВОВОГО РАЗВИТИЯ

Аннотация: Вопросы идеологии и ее взаимосвязи с политикой в правовой системе и вне ее затрагивают вечную проблему соотношения цели и средств. Право как изначально естественное, гуманистическое, культуро-ценностное явление предполагает столь же соответствующие средства собственных функционирования и реализации. Адекватно целям проводимых ныне реформ в правовой системе претерпевают изменения и средства их достижения. Проблема своевременного и качественного совершенствования правовых средств все больше становится актуальной, научно и практически значимой. Без ее должного разрешения невозможно будет оптимизировать механизм правового регулирования.

Ключевые слова: правовая культура, теория государства и права, механизм правового регулирования, культуро-ценностное явление, законодательство, государственная идеология, правовой климат.

LEGAL CULTURE AS THE BASIS OF LEGAL DEVELOPMENT

Abstract: The issues of ideology and its relationship with politics in and outside the legal system touch upon the eternal problem of the correlation of ends and means. Law, as an inherently natural, humanistic, cultural and value phenomenon, presupposes equally appropriate means of its own functioning and realization. Adequate to the goals of the ongoing reforms, the legal system is undergoing changes and the means to achieve them. The problem of timely and qualitative improvement of legal means is becoming increasingly relevant, scientifically and practically significant. Without its proper resolution, it will be impossible to optimize the mechanism of legal regulation.

Key words: legal culture, theory of state and law, mechanism of legal regulation, cultural and value phenomenon, legislation, state ideology, legal climate.

ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘДЕНИЕТ ҚҰҚЫҚТЫҚ ДАМУДЫҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ

Аңдапта: Идеология мәселелері және оның құқықтық жүйедегі және одан тыс саясатпен байланысы мақсат пен құралдардың арақатынасының Мәңгілік проблемасына әсер етеді. Құқық бастапқыда табиғи, гуманистік, мәдени және құндылық құбылыс ретінде өзінің жұмыс істеуі мен іске асырылуының бірдей тиісті құралдарын қамтиды. Құқықтық жүйеде жүргізіліп жатқан реформалардың мақсаттарына сәйкес оларға қол жеткізу құралдары да өзгеріске ұшырайды. Құқықтық құралдарды уақтылы және сапалы жетілдіру мәселесі өзекті, ғылыми және іс жүзінде маңызды бола түсуде. Оның тиісті рұқсатынсыз құқықтық реттеу тетігін оңтайландыру мүмкін болмайды.

Түйін сөздер: құқықтық мәдениет, мемлекет және құқық теориясы, құқықтық реттеу тетігі, мәдени-құндылық құбылысы, заңнама, мемлекеттік идеология, құқықтық климат.

Обретение Казахстаном независимости положило начало процессам возрождения традиционных ценностей в разных сферах общественной жизни и, прежде всего, в духовной, культурной области. Срок, конечно, небольшой, чтобы говорить о существенных достижениях, но и - немалый, чтобы определиться каким-то важным элементам этого процесса и выявиться более или менее устойчивым тенденциям. Приходится констатировать, что такие элементы и тенденции, если и наметились, то не всегда явно.

Недостатки возрожденческих процессов касаются правовой сферы, кажется, еще в большей мере при безраздельной ориентации на западные правовые системы, стандарты и постулаты. Впрочем, правовые особенности современного развития представляют лишь часть общей стратегии, осуществляемой на практике, хотя в программных документах (Стратегия - 2030 и др.) нет недостатка в заявлениях о приверженности ценностям национальной истории и культуры в сочетании с достижениями мировой цивилизации.

А то, что происходит на практике, хорошо сформулировал доктор философ. наук С.Ю. Колчигин: «Стремление республик СНГ к общепланетарной культуре, к ценностям всеобще - универсального характера вступило в очевидное противоречие с тем обстоятельством, что ориентиром социальных преобразований в этих республиках фактически оказался один лишь западный тип мироотношения, восточный же ограничился формальным пиететом и приложением к внеофициальной сфере и частной жизни» [1, с.65].

Данное положение вызвано серьезными причинами, в том числе и в сфере правовой культуры. Определенная часть казахского населения еще не преодолела комплекса неполноценности, привитого за последние без малого 300 лет путем ущемления национальной культуры. Многие казахстанцы до сих пор убеждены (особенно маргинализированная часть городской интеллигенции

- казахов по происхождению, но фактически выступающих за устранение национальной идентичности и за фиксацию в паспортах только гражданства) в том, что у кочевников ничего не было - ни истории, ни культуры, тем более правовой, в ее системной организации.

Такому правовому мировоззрению (точнее, отсутствию его) в немалой степени способствуют высокие должностные лица государства и правительства. Стремясь обелить свои политические «игры» и правовые манипуляции, в ответ на критику правозащитных организаций, западных государств, ОБСЕ и др., они дают невразумительные объяснения, которые в кратко сгруппированном виде сводятся к следующей сути: несоответствие или неполное соответствие нашего развития в политико-правовой сфере западным, европейским стандартам имеет исторические причины, у нас никогда не было политического плюрализма и представительной демократии, правового государства и гражданского общества, а имелись только ханские сатрапии, диктат самодержавной России, коммунистический тоталитаризм и т.п. Подводится под это незыблемое мировоззренческое обоснование: в политико-правовых преобразованиях уместнее эволюционное развитие, нежели революционное; этому, конечно, возразить трудно.

На самом же деле традиционные общество и государство имели собственную самобытную культуру. В рассматриваемой нами правовой сфере существовали высокого уровня правовая культура и довольно развитая и совершенная правовая система, оптимальная не только для своего времени, но и способная придать значительные импульсы современному обновлению политико-правовой сферы.

Большим теоретическим наследием является философия права аль-Фараби. Последний, 5-й раздел его трактата «Слово о классификации наук» именуется «О гражданской науке, юриспруденции и догматическом богословии», который состоит из трех частей, представляющих для нас значительный интерес. В нем изложено целостное, системное видение духовной культуры, где не последнее место занимают философия права и правовая культура [2, с.29-72]. В другом трактате он, развивая и углубляя теорию Платона об идеальном государстве, разрабатывает модель добродетельного города (государства). Идеи этого произведения, совершенствуясь, проходят через все творчество великого мыслителя.

Аль-Фараби в правовой системе непосредственно связывал ее культурные и нормативные структуры. Так, в трактате «О достижении счастья» он указывал: «Философия предшествует «вероучению» во времени. Ясно, если хотят, чтобы волевые умопостигаемые сущности, которые изучает практическая философия, существовали актуально, то следует создать условия,

при которых они могли бы существовать актуально, и если созданы такие условия, то объединить их в законы» [3, с.339-340].

Отсюда видно, какую системную взаимосвязь выстраивает мыслитель между духовными, социальными и правовыми явлениями и как в одном ряду рассматриваются философия - волевые умопостигаемые сущности - условия - законы. По его мнению, законодателем может быть тот, кто обладает способностью из-за превосходства своего рассуждения, выявлять условия, когда законы становятся актуально существующими, дающими возможность достичь предельного счастья. «Ясно, что до этого законодатель не может выявить и постигать условия. Он может выявить условия, которые ведут к предельному счастью или постичь умом предельное счастье, может сделать эти вещи умопостигаемыми сущностями, благодаря которым сущность законодательства становится самой главной, лишь только овладев предварительно философией» [3, с.340].

Основной ценностью восточной цивилизации является стабильность, западной - динамизм (А.Н. Нысанбаев). Сложившаяся в Степи культура впитала в себя признаки как Востока, так и Запада. Феномен номадизма оригинально сочетает коллективистское и индивидуалистическое, этатистское и либеральное начала. Для правовой культуры кочевников было неприемлемо полное доминирование как корпоративизма, так и индивидуализма. Компромиссность - одна из базисных категорий в менталитете казахов и плодотворная с научной точки зрения правовая и политическая традиция. Самыми светлыми сторонами киргизского (казахского) суда биев являются постоянное обращение его к совести тяжущихся лиц и дух примирения, господствующий почти в каждом его решении (И.А. Козлов).

Оптимальное сочетание собственного традиционного и современного западного, конечно, нелегкая задача. Это невозможно измерить и взвесить механическими методами. Только культура - общая и правовая, обладающие ею люди могут определить меру необходимого, возможного, существенного в традиционном наследии и в современных новообразованиях. Мера - категория в большей степени нравственная, как художественный вкус - категория эстетическая; они в данном аспекте проблемы в составе правовой культуры должны стать одними из средств формирования новой правовой системы.

Все большее внимание ученых-правоведов привлекают проблемы обычного (или фольклорного, народного, аборигенного) права и правового плюрализма. Теоретико-правовые исследования по этим вновь ставшими актуальными проблемам непростительно отстали от потребностей правовой практики возрождающихся государств и обществ (и не только их). В формировании новой целостной правовой системы невозможно не учитывать

огромного массива традиционной правовой системы, отечественного наследия правовой культуры. В этом вопросе во многом совпадают кажущиеся противоположными процессы возрождения и модернизации правовых систем.

Ныне вместе с громадными переменами в мире столь же большие изменения претерпевают правовые системы, которые являются не столько объектами этих преобразований, сколько их активными субъектами. Национально-правовая «самодостаточность» каждой страны, испытывая все более мощное влияние других правовых систем, не должна утрачивать свои собственные истоки. Большая роль в исследовании и оценке этих процессов должна принадлежать сравнительному правоведению. Международно-правовая система взаимодействует с национально-правовыми системами. Правовая сфера как гражданского общества, так и мирового сообщества насыщена разными средствами правового регулирования. Казахстану также не должно отказываться в выборе более приемлемых ему механизмов и средств как в построении собственной правовой системы, так и в регулировании всей общественной жизни, а сравнительное правоведение у нас тоже должно занять подобающее место в правовой системе.

Конституция как Основной Закон, естественно, стоит на первом месте в правовой системе, являясь одним из главных системообразующих и развивающих систему правовых актов, поэтому подготовка, принятие и развитие такого Закона - дело сложное и трудное, процесс долгий, требующий усилий многих высококвалифицированных специалистов.

Между тем не может не удивлять, с какой быстротой и легкостью принимались конституции всех стран СНГ (и не по одной), с такой же молниеносностью они успели обрасти изменениями и дополнениями и множеством конституционных законов, указов, имеющих силу конституционного закона. Это не могло не вызвать девальвационных процессов в конституционном и, в целом, в правовом строительстве. «Конституционная лихорадка», «конституционный бум» (С.З.Зиманов) оказали соответствующее влияние на формирование правовой системы. Немало законов принято по два раза и более, во многие внесены неоднократные изменения, что не свидетельствует о высоком уровне правовой культуры.

Наша Конституция, в основном, скопирована с Основного Закона Франции. Но тем не менее оппозиция критикует ее за недостаточную «западность» и призывает всю имеющуюся правовую систему сделать еще более западной.

Западные же ученые-специалисты по сравнительному правоведению Цвайгерт К. и Кётц Х. заявляют о неполной применимости французской правовой системы даже для всех остальных европейских стран, поскольку во

Франции смена феодализма капитализмом осуществилась наиболее радикальным способом, и буржуазия пришла к власти в результате кровопролитной революции, поэтому ее правовую систему следует характеризовать особо, чем в других странах Европы. Традиционное казахское общество и государство никогда не были формационными в их классическом марксистском понимании, и поэтому можно говорить о приоритете в них правовой системы над государством. Данное положение возрождено в Конституции, провозгласившей правовое государство, а вместо формационности четко заявлено о социальности государства, невозможной без социальной правовой системы, учитывающей и защищающей права и интересы всех этнических, социальных, демографических и профессиональных структур и групп.

Конституция Республики Казахстан, будучи сама системным правовым актом, в то же время является фундаментом, на основе которого строится вся правовая система. От меры системности, внутренней согласованности Конституции зависят: обновление правовой системы и системы права, уровень и темпы правотворчества, стабильность и эффективность законодательства, качество проводимых кодификационных работ, устойчивость системно-правовых связей между разными отраслями законодательства, скоординированность действующих норм.

Социальный характер казахстанского государства в немалом предопределяет консолидирующие содержание и роль всей правовой системы и ее отдельных структур. В этом аспекте выявляется тесная взаимосвязь между всеми характеристиками государства - «демократическим, светским, правовым и социальным». То есть уже в ст.1 Конституции РК закрепляется консолидирующая системность государства.

Путем незатруднительного толкования можно сделать заключение, что консолидирующая системность государства обусловливается консолидированной системностью социального, светского общества. Взаимодействие общества и государства имеет, естественно, и обратную связь. Главным инструментом этого взаимовлияния является правовая система, самостоятельное значение которой от этого не уменьшается. Именно и эту содержательную сторону Конституции следует иметь в виду, когда говорится о ней как о консолидирующем факторе. Консолидация как термин, преимущественно употребляемый в политическом значении, в правовой сфере предполагает значительный аспект системности и структурной функциональности.

Сейчас остро стоит вопрос о приведении массы нового нормативного материала в упорядоченное и внутренне согласованное состояние. Одним из

главных средств в решении этой задачи является, несомненно, Конституция, с которой необходимо научиться обращаться как с документом «работающим», а не просто декларируемым.

Системный и комплексный характер Конституции правового государства, имеющего соответствующую развитую правовую систему, нигде так явно и остро не проявляется, как в реализации прав и свобод человека и гражданина. Демократические права и гражданские свободы тоже представляют собой особую систему, своеобразно внутренне организованную и внешне активную, входящую в качестве подсистемы в общую правовую систему. И от эффективности последней зависит реальность этих общечеловеческих правовых ценностей.

Конституция призвана обеспечивать правовую стабильность и правопреемственность даже при политических и иных переменах в обществе, выступая в роли гаранта всей правовой системы и обеспечивая в ней верховенство правового закона.

В заключение отметим, что динамизм правовых преобразований не ослабевает, правовая система, видимо, будет еще более усложняться. Трудная и ответственная задача для правовых наук - осмысление этих процессов, специализированно и общетеоретически, структурно и системно, в юридическом и философско-правовом аспектах.

Список использованной литературы:

1. Колчигин С.Ю. Свобода, собственность, прогресс в контексте духовных учений Востока //Мысль. – 2016. – №10. – С.65-68.

2. Аль-Фараби. Избранные трактаты. – Алматы: Fылым, 1994. – 448 с.

3. Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. – Алма-Ата: Наука, 1973. – 399 с.

МРНТИ 17.09.91

Мухамедхан Д.Г.,
«Центр образования и культуры
имени Каюма Мухамедханова»
dmukhamedkhan@mail.ru

КАЮМ МУХАМЕДХАНОВ – ДУХОВНЫЙ ПОСЛЕДОВАТЕЛЬ И БОРЕЦ ЗА АБАЯ

Аннотация: За Абая нужно было бороться всегда. В трагические десятилетия сталинских репрессий, жертвуя свободой и жизнью, Каюм Мухамедханов сохранил каноническое слово поэта и науку о школе Абая, создал музей Абая и концепцию «Абай-Алаш». Мужественный ученый является примером следования заветам Абая и пути Алаш.

Ключевые слова: качество высшего образования, историческая правда, память, гражданская ответственность, Мухамедхан Сейткулов, Каюм

Мухамедханов, Әке мен бала, Ер қазақ, Ұстаз бен шәкірт, Абай-Алаш.

ҚАЙЫМ МҰХАМЕДХАНОВ - АБАЙ ҮШІН РУХАНИ ІЗБАСАР ЖӘНЕ КҮРЕСКЕР

Түйін. Абай үшін әрқашан күресу керек болды. Қайым Мұхамедханов сталиндік қуғын-сүргіннің қасіретті онжылдықтарында азаттықты құрбан ете отырып, ақынның канондық сөзін және Абай мектебі ғылымын сақтап қалды, Абай мұражайын және «Абай-Алаш» концепциясын жасады. Қайсар ғалым Абай өсиетін, Алаш жолын ұстанудың үлгісі.

Түйінді сөздер: жоғары білім сапасы, тарихи шындық, естелік, азаматтық жауапкершілік, Мұхамедхан Сейітқұлов, Қайым Мұхамедханов, Әке мен бала, Әли қазақ, Ұстаз бен шәкірт, Абай-Алаш.

KAYUM MUKHAMEDKHANOV IS A SPIRITUAL FOLLOWER AND FIGHTER FOR ABAI

Abstrakt. Abai always had to be fought for. In the tragic decades of Stalinist repression, sacrificing freedom and life, Kayum Mukhamedkhanov saved Abai’s original word. He did not give up his research ideas on Abai's poetic school.
He created Abai Museum and the “Abai-Alash”concept. The courageous researcher is an example of following the precepts of Abai and the path of Alash

Keywords: quality of higher education, historical truth, memory, civic responsibility, Mukhamedkhan Seitkulov, Kayum Mukhamedkhanov, Ake men bala, Er kazak, Ustaz ben shakir, Abai-Alash.

Уникальный феномен личности Абая – поэта-мыслителя и мудреца еще предстоит изучать не одному поколению, ведь Абай это неиссякаемый и вечный источник духовности казахского народа, и он всегда будет современником для любого поколения в любой точке мира.

Заветы Абая выражают его заботу о сохранении казахского народа. Всем понятные ценности: уважение человека и человеческого достоинства, память и совесть, правда и порядочность, мужество и честь составляют духовные основы устойчивости государства. Эти качества человека играют решающую роль в судьбе человека, они судьбоносны для целого народа.

Огромное и непреходящее значение заключается в емкой фразе поэта: «Я время выправить хотел». Сурово осуждая пороки и падение нравов, Абай писал: «Настанет же день, когда среди казахов исчезнут воровство, сплетни, клевета, вражда, и мы будем добывать добро и знание верным путем». «Добывать добро и знания верным путем» – в этих словах поэта-мудреца заключены поступки и деяния человека, получающего образование и блага, и вся жизнь для честного творчества и созидания. Эти слова процитировал репрессированный за Абая, приговоренный к 25 годам заключения ученый Каюм Мухамедханов. Обращаясь к властям, он надеялся на справедливость:

«Не может человек за правду в науке быть так жестоко наказан», а власти так и не ответили заключенному. В застенках тюрем МГБ и в лагерях Карлага он продолжал бороться за Абая и не отказался от своих научных идей о существовании поэтической школы учеников Абая. «К, сожалению, эти пороки в обществе не перевелись до сих пор, а некоторые даже расцвели пышным цветом», – отмечал Каюм Мухамедханов и в год 150-летия Абая.

Моральная деградация и коррупция отбросили наше общество на много десятилетий назад. К, сожалению, стратегические возможности образования для укрепления духовных устоев не используются в должной мере. Умение анализировать существующие проблемы общества сквозь призму истории, лидерство педагога в умении осмыслить важное ценностное содержание, актуальные для региона и для всей страны, а также педагогическое мастерство в разработке новых тем и курсов, научных проблем имеет большое значение для любого предмета. Вузам принадлежит первостепенная роль в этой работе. Считаем, что качество высшего образования зависит от выполнения нескольких взаимосвязанных и взаимозависимых целей, при этом выпадение из внимания одной цели нивелирует выполнение миссии университетов. Высшее образование потому и высшее, что оно готовит 1.профессионалов и научных работников; 2.развивает культуру молодежи в широком смысле этого понятия; 3.воспитывает лидера и гражданина, который берет на себя ответственность за происходящее здесь и сейчас и за будущее страны. Выполнение этих целей помогают, в том числе, глубже понять поэзию Абая и его заветы, увидеть Абая-педагога в создании им школы последователей, узнать о его общественной и культурно-просветительской деятельности и его роли во взаимопонимании разных культур. Так глубоко понимал Абая Каюм Мухамедханов: «Тому человеку, кто познал Абая, и каждый свой шаг сверяет по нему, гораздо легче будет преодолевать жизненные невзгоды. И ему не надо никаких других моральных кодексов. Только побольше бы таких людей» [1, с.4].

Абай не просто пришел к нам, за него нужно было бороться всегда. Не каждый ученый может бороться и отстаивать свою позицию даже сегодня. Знать историю борьбы за Абая это ответственность земляков Абая, педагогов и молодежи.

«1923 жылы Сталиннің бұйрығымен Абай шығармашылығына репрессия басталды». Достойный сын своего отца К.Мухамедханов знал наизусть много важных текстов, и он понимал, что сталинский режим поставил цель уничтожения казахской культуры. И началось это с Абая: намеренно искажали канонические тексты поэта, из которых выбрасывали старо-казахские слова, заимствования из восточных языков и религиозные термины. А потом взялись за физическое уничтожение алашординцев, сжигали их фотографии, запретили

их произведения.

В разное время в доме Мухамедхана Сейткулова в г. Семей в Заречной слободке были Абай и Шакарим, алашординцы, М.Ауэзов, деятели театра, акыны. Каюм учился по учебникам алашевцев, а потом они доверили ему выполнять разные задания. Он видел Шакарима и запомнил всех, кто приходил в дом, а это цвет нашей нации. С молодости он хранил память о друзьях отца: знал наизусть их творчество, написал их биографии на собранных им фактах, нашел по каждой личности сотни фотографий и документов и прокомментировал их. А, главное, восстановил текстологическим методом их наследие, научно прокомментировал произведения и впервые подготовил их к печати. И это он делал в то время, когда все было под запретом.

Первыми учителями Каюма были отец и алашординцы, а главный учитель – М.Ауэзов смог рассмотреть в нем необычайный талант, порядочность и твердость позиции. Учитель поручил ученику выполнение важных для народа заданий, ведь многое тогда могло исчезнуть навсегда. Восстановление оригинального слова Абая (Текстология произведений Абая) и создание нового направления в науке, это поэтическая школа учеников Абая (Абайдың ақын шәкірттері), создание с нуля первого музея Абая и подготовка 100-летия поэта, сохранение эпоса и фольклора как продолжение деятельности отца Каюма, проведение подготовительной работы для создания первого памятника Абаю, за который Каюму пришлось бороться больше 20 лет. А еще М.Ауэзов доверил своему первому и верному ученику более десяти лет выполнять задания, когда он писал роман-эпопею об Абае. В то время могилы Абая и его родных невозможно было восстановить своими силами, и за облагораживание могил тоже нужно было бороться. Все это отнимало немало сил, требовало невероятного мужества в неустанной, каждодневной работе ученого и педагога, который в истории остался единственным и последовательным борцом за Абая. Пытки не сломили дух мужественного ученого с тонкой душой поэта. Он не отказался от Абая, от школы Абая: «Абай мектебі бар! Өлсем, Алаш азаматтарынан жаным артық емес!». И кто бы еще смог так ответить, находясь на грани жизни и смерти!?

Возвращение сотен имен из небытия было его миссией. Так, более двадцати лет жизни Каюм посвятил возвращению из забвения имени Ильяса Бораганского, а это первый издатель Абая. Переписка с архивами и библиотеками, с учеными и писателями разных стран и необычайная преданность делу Абая дали результат: ученый возродил имя И.Бораганского для нескольких тюркских народов. Его статья, опубликованная в газетах на разных языках, стала сенсацией, и, начиная с 1971 года, люди разных национальностей благодарили ученого за подвижнический труд: он вернул имя,

которым они гордятся. Письма приходили всю жизнь, и он отвечал и выполнял просьбы людей. Удивительно, но с тех пор никто и ничего нового о И.Бораганском так и не нашел: теперь мы получаем письма отовсюду с просьбой прислать материалы К.Мухамедханова. Действительно, если бы не он, то кто бы возродил, и открыл бы вообще это и многие другие имена, сотни имен и десятки тысяч листов текстов?

Еще при жизни Абая лидер партии «Алаш» Алихан Букейханов высоко оценил его творчество, сравнив его с лучшими поэтами мира. А потом он написал Некролог на смерть Абая. Эти два важных текста А.Букейханова были установлены и сохранены, научно прокомментированы и впервые опубликованы К.Мухамедхановым! И таких вкладов в создание ученым фундаментальных основ абаеведения насчитывается более 30! Знание каждого вклада ученого расширяет горизонты в понимании личности и творчества Абая. Знать правдивую историю создания науки об Абае в контексте истории нашего государства, осмыслить трудный путь в сохранении целых пластов национальной культуры это ответственность педагогов высшей школы родной земли Абая и Каюма.

Город Семей отмечен важными вехами нашей истории. Здесь жили и творили достойные люди Отечества, сохранившие нашу культуру, сохранившие многих исторических личностей. Они объединяли наш народ вокруг ценностей культуры, просвещали и задавали вектор духовно-нравственного развития XIX-XX вв. Это Отец и Сын – Мухамедхан Сейткулов (1870-1937) и Каюм Мухамедханов (1916-2004). Это Учитель и его верный Ученик – М.Ауэзов и К.Мухамедханов. Мы открыли много архивных документов и фактов, историческую переписку, летописи и стенограммы событий, а это история нашего государства. Отец и Сын сыграли значимую роль в сохранении наследия Абая и Шакарима, алашординцев, М.Ауэзова и других исторических личностей.

Земля Абая должна гордиться этой уникальной историей, а ценности, воплощением которых стали эти люди, сегодня служат мощным ресурсом для воспитания сильных духом, мужественных и независимых, талантливых и ответственных граждан. «ӘКЕ МЕН БАЛА», «ЕР ҚАЗАҚ», «ҰСТАЗ БЕН ШӘКІРТ», «АБАЙ-АЛАШ», «ПЕДАГОГИКАЛЫҚ САБАҚТАСТЫҒЫ». Эти ценности являются неотъемлемой составляющей исторической памяти народа. Память эта вдохновляет и формирует у молодежи сопричастность общей судьбе народа и гордость за родную землю и достойных сынов Отечества, живших на этой земле. Сохранение памяти является мощным антидотом моральной деградации и коррупции. Существует много книг и статей, документальных фильмов и других ресурсов, которые обогащают содержание образования

разных предметов. История и литература, психология и краеведение, иностранные языки и даже технические специальности несут большой потенциал для воспитания граждан. Назовем несколько источников, а их сотни: «Каюм Мухамедханов. Судьба и Карлаг», «Ұстаз бен шәкірт – Мұхтар мен Қайым», «Әке мен бала», «Шәкәрім мен Қайым: тағдырлас», «Память и совесть – основа морально-духовной устойчивости государства» в ж. «Простор № 2-2024 г. С. 145-155, х/ф «Абай жолы» АО Хабар, «Дәуір даналары. Қайым Мұхамедханұлы» Абай ТВ, «Қайым Мұхамедханов Хатар сөйлейді», Стенограмма защиты диссертации 7 апреля 1951 г., важный исторический документ, который мы восстановили, «Мұхамедхан Сейітқулов – Алаш меценаты», видеопоэзия – это оформленные Р.Мусабалиновой стихи Каюма и стихи ему посвященные, звучащие под музыку (ютуб) и многое другое.

Символичным в утверждении вышеназванных ценностей является памятник «Ұстаз бен шәкірт», посвященный М.Ауэзову и К.Мухамедханову. Президент К.Токаев, открывая 30 сентября 2022 г. в городе Семей этот монумент, отметил, что «Мухтар Ауэзов и Каюм Мухамедханов – это личности, занимающие особое место в нашей истории. Есть глубокий смысл в том, что они стоят рядом на пьедестале. Это символ духовного единства учителя и ученика …

Каюм Мухамедханов – близкий соратник и ученик великого писателя. Всю свою жизнь он посвятил исследованию наследия Абая, Шакарима и движения Алаш. Пройдя репрессии, он выдержал испытания судьбы, верно служил своему народу» [2].

Проведение наполненных ценным содержанием лекций и мероприятий памяти этих людей, проведение встреч педагогов у этого и других памятников г. Семей в День учителя, в День памяти жертв политических репрессий, в день рождения достойных сынов Отечества – все это воспитывает молодежь и защищает от моральной деградации.

Ученый посвятил свою жизнь Абаю. Он был готов жертвовать своей жизнью за Абая, за своего учителя М.Ауэзова. И, если бы мы потеряли М.Ауэзова, роман об Абае остался бы незаконченным. Мужественный Каюм спас своего учителя, сохранил их с учителем идеи, значит, он спас Абая», – отметил в Т.Журтбай: «Қайымның Абайтанудағы және адам ретіндегі біз ұстанатын ұлы қасиеті, рух қайсарлығы болмаса, біз өзгені былай қойып, Әуезовтің өзінен 1951-1953 жылдары айырылып қалған болар едік. Ал, Әуезовсіз қазақ әдебиетін де мәдениетін де рухани өмірін де елестету мүмкін емес. Ең бастысы Абай жолы эпопеясы аяқталмай қоятын еді. Біз дүние мәдениетін өзіміздің ұлтымыздың тағдыры туралы ең озық шығарманы жеткізе алмайтын едік. Осы рухтың үшқыны қалуында Қайымның еңбегі зор». [3].

Каюм следовал заветам Абая, он шел по пути Алаш, а все начинается с родового дома. Ученый смог осмыслить и соединить это наследие в созданной им научной концепции «Абай-Алаш». Это «Абайдың ақын шәкірттері» и «Абай мұрагерлері» (алашординцы). Он установил более 30 имен, написал их биографии и восстановил все их произведения, научно прокомментировал и подготовил к печати. Абай-Алаш это наша национальная гордость.

В памяти народа ученый запомнился, как “Абайдың інісі, Алаштың ірісі” (Тұрсын Жұртбай), «Алаштың соңғы туяғы», «Каюм-ага... из плеяды верных абаевских шакирдов, яркий представитель национального духа, носитель подлинной национальной культуры» (Герольд Бельгер) [4, с. 85].

«Верный абаевский шакирд», – Г. Бельгер знал, что 24 летний Каюм в 1940 году создал две поэмы, посвященные Абаю. Молодой поэт писал: «Қалам алсам қолыма, өлең жазсам, Алдымда ақын Абай – Темірқазық!»

А в 1943 г. он создал первый Гимн республике, в котором в первых строках (при всех тогдашних идеологических требованиях) смог выразить главную идею:«Ер қазақ ежелден еркіндік аңсаған, Азаттық жолында ар үшін қиған жан».

Продолжая традиции алашординцев, под руководством М.Ауэзова он создал прочный и чистый фундамент абаеведения, а потом основал науку о Шакариме, алашординцах и М.Ауэзове. Текстолог, историограф и историк, архивист и летописец, собиратель наследия народа, поэт и драматург, писатель и переводчик, он объединил разные культуры в своем необъятном творчестве. Непревзойденный педагог, он до конца дней работал с молодежью.

Творчество Каюма Мухамедханова в Карлаге – это отдельная тема, например, он перевел стихами повесть Н. Карамзина «Бедная Лиза» («Сормандай Лиза»). Надо сказать, что в казахской литературе существуют всего три случая перевода русской прозы поэзией – это «Вадим» М. Лермонтова в переводе Абая, «Дубровский» А. Пушкина в переводе Шакарима и «Бедная Лиза» Н. Карамзина в переводе К. Мухамедханова.

В Карлаге отец написал стихотворение «Сүйген жар» – посвящение любимой супруге Фархинур. Его поэтическое слово, как и слово Абая и сегодня звучит пронзительно остро: его принципы жизни и духовные ориентиры помогли ему не сбиться с пути: «... Представ собакой, я ни разу не кусал. И с умыслом в кого-то не стрелял. Я видел золото, но не сходил с дороги, Пронырой не был я, чужого не хватал...» (подстрочный перевод). Стихотворение Каюма актуально и сегодня, а потому хочется привести его полный текст: в нем призыв сохранить в себе человека – то, к чему призывал Абай.

СҮЙГЕН ЖАР
(Фархинұрға арналған)

Тіршілікте не көрмеді ғазиз бас,
Кейде шаттық, кейде қайғы көзде жас.
Шаттығыңа әркім ортақ, дос та, көп,
Қайғыңа ортақ, шын адал дос табылмас.

Қайғы атына бірдей жаным куйетін,
Ыстық жүрек, ақ көңілмен сүйетін.
Адал ана, асыл жарым, ардақтым,
Қағыбамдай алдыңда бас иемін.

Жарым болып, жаман атақ тақпадың,
Ана болдың, ана атыңды ақтадың.
Айнымайтын адал досым бір өзің,
Сүйген жарым сенсің менің мақтаным.

Мақтанамын сенің биік жаныңа,
Мақтанамын адамшылық арыңа.
Отқа, суға, түссең-дағы қажыма,
Жүрегіңе мені сақтағаныңа.

Қайғы бұлты шөксе-дағы басыңа,
Жасым жетпей ақ кірсе де шашыма.
Жаным сенбес, жаным жас боп қайтармын,
Сүйген жарым, жабырқама, жасыма.

Ит боп үріп, мен ешкімді қаппадым,
Қастықжасап кісіге оқ атпадым.
Алтын көріп, адал жолдан таймадым,
Сұғанақ боп арам астан татпадым.

Мен кісінің қол созбадым бағына,
Мен ешкімнің таласпадым тағына.
Кең дүние жолына даңғыл боп жүріп,
Кез болыппын сүрінетін шағыма.

Қайым. Қарлаг. Теміртау лагері.1952 ж.

Список использованной литературы

1. Асылбеков, Е. Лишенный учеников учитель - горький вдовец [Текст] : [интервью К. Мухамедхановым] / Е. Асылбеков // Казахстанская правда. - 1995. - 29 апреля. - С. 4.

2. https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-muhtar-auezov-pen-kayym-muhamedhanovka-eskertkish-ashty-308550

3. Выступление Т.Журтбай на конференции, посвященной 105-летию Каюма Мухамедханова. Астана. ЕНУ. 2021.

4. Бельгер. Таким он мне запомнился //Қайым туралы сөз. Слово о Каюме – Астана. Фолиант.С.83-85.

МРНТИ 17.82.10

Базенов А.Б.,
Alikhan Bokeikhan University
тәрбие бойынша проректоры

АБАЙ ӨСИЕТТЕРІ - ЖАС ҰРПАҚТЫҢ АДАМГЕРШІЛІК БАҒДАРЫ

Абай Құнанбайұлы – адамгершілік және адамның тұлғалық дамуы туралы терең ойларымен танымал. Оның тағылымдары жас ұрпақ үшін адами құндылықтарға бағыт беретін моральдық компас іспетті. Абайдың өсиеттері өзін-өзі тәртіпке баулу, әлеуметтік жауапкершілік және білімге ұмтылу секілді қағидаларды насихаттай отырып, ізгі қоғамның қалыптасуына ықпал етеді. Абай өсиеттері – жас ұрпақтың адамгершілік бағдары

1. Білім мен даналыққа ұмтылу

Абай білім алудың және ақыл-парасатқа жетудің маңыздылығын ерекше атап өтті. Ол білім тек ресми оқу арқылы ғана емес, өмірлік тәжірибе, сыни ойлау және үздіксіз ізденіс арқылы да жинақталатынын насихаттады. Жас ұрпақ үшін бұл үздіксіз оқуға, танымдық қызығушылыққа және зияткерлік дамуға деген ұмтылысты білдіреді.

2. Өзіңе адал болу

Абайдың басты тағылымдарының бірі – адалдық пен шынайылық. Ол әрбір адамға өз құндылықтары мен сенімдеріне берік болуды, сыртқы қысымға қарамастан, ішкі ұстанымдарын сақтауды өсиет етті. Жастар өздеріне сенуді, ар-ожданына сай әрекет етуді және жеке принциптеріне негізделген шешімдер қабылдауды үйренуі қажет.

3. Адамдарға құрметпен және қарапайымдылықпен қарау

Абайдың адамгершілік тағылымдары өзгелерге мейірімділік, қарапайымдылық және құрмет көрсетуге ерекше мән береді. Қазіргі заманда, жеке тұлғалық көзқарастар басымдыққа ие болған кезде, оның өсиеттері жас ұрпаққа өзара ынтымақтастықты, өзгенің пікіріне құрметпен қарауды және қоғамда түсіністік пен сыйластықты бағалауды еске салады.

4. Адамгершілік тазалығына ұмтылу

Абай моральдық тазалыққа жетуге, зиянды әдеттер мен жаман қылықтардан аулақ болуға шақырды. Бұл қағида жас ұрпақты адалдық, әділдік және жауапкершілік сияқты қасиеттерді дамытуға ынталандырады, сондай-ақ жеке және қоғамдық құлдырауға әкелетін теріс әрекеттерден сақтануға үндейді.

5. Қоғам алдындағы жауапкершілік және қоғамға үлес қосу

Абайдың тағылымдары әрбір адамның қоғам игілігі үшін жауапкершілік алуын ерекше атап көрсетеді. Ол жастарды өз қауымдастығы мен ұлтының өркендеуіне белсенді түрде үлес қосуға, мейірімділік танытып, басқаларға көмек көрсетуге және көшбасшылыққа ұмтылуға шақырды.

6. Қиындықтарды жеңу және сабырлылықты дамыту

Абай өмірдің сынақтары алдында табандылық танытуға ерекше мән берді. Оның тағылымдары жас ұрпақты кез келген қиындықтарды шыдамдылықпен, төзімділікпен еңсеруге және жетістікке қажырлы еңбек пен табандылық арқылы қол жеткізуге болатынын түсінуге шақырады.

Абайдың өсиеттері өз заманының мәдени және тарихи контекстіне негізделгенімен, олардың даналығы мәңгілік мәнге ие. Жас ұрпақ үшін бұл тағылымдар – өмірдің күрделі жолдарын бағдарлайтын моральдық компас. Олар жеке дамуға да, қоғамдағы үйлесімділікті сақтауға да ықпал етеді. Қазіргі заманда, қарқынды өзгерістер мен белгісіздіктер дәуірінде, Ұлы Абайдың тағылымы жастарға мақсатты өмір сүруге, абырой мен ар-ожданды жоғары ұстауға, өзгелерге құрметпен қарауға шабыт береді.

МРНТИ 17.82.10

Мухамадиева Қ.Т.,
Абай облысы білім басқармасының Семей қаласы білім бөлімінің «№11жалпы орта білім беретін мектеп» КММ орыс тілі мен әдебиеті мұғалімі, педагог –зерттеушісі.
Құдайбергенова А.Қ,
Абай облысы білім басқармасының Семей қаласы білім бөлімінің «№11жалпы орта білім беретін мектеп» КММ қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі, педагог- зерттеушісі

«АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАН-ЭПОПЕЯСЫНДАҒЫ ШЕШЕНДІК СӨЗДЕР

Түйін. Мақалада Абайдың шығармаларында шешендік сөздер қазақтың бай тілін, философиялық ойларын, адамгершілік ұстанымдарын жеткізудің құралы ретінде қызмет етеді және «Абай жолы» романында шешендік сөздер көбінесе персонаждардың мінез-құлқын, қоғамның әлеуметтік жағдайын, олардың ішкі әлемін айқындауда маңызды рөл атқарады деп тұжырымдалған.

Түйін сөздер: «Абай жолы», шешендік сөздер, қазақ тарихы, ақындық сөз өнері, шешендік толғау.

IN THE EPIC NOVEL "THE WAY OF ABAI" ORATORY WORDS

Annotation. The article concludes that in Abay's works, oratory serves as a means of conveying the rich Kazakh language, philosophical thoughts, moral principles, and in the novel "The way of Abay", oratory often plays an important role in determining the behavior of personalities, the social position of society, and their inner world.

Keywords: "The way of Abai", oratory, Kazakh history, art of poetic speech, oratory tolgau.

ОРАТОРСКОЕ ИСКУССТВО В РОМАНЕ-ЭПОПЕе «ПУТЬ АБАЯ»

Аннотация. В статье утверждается, что в произведениях Абая ораторское искусство служит средством передачи богатого казахского языка, философских мыслей, нравственных позиций, а в романе «Путь Абая» ораторское искусство часто играет важную роль в определении поведения персон, социального положения общества, их внутреннего мира.

Ключевые слова: "Путь Абая", ораторское искусство, казахская история, поэтическое искусство.

Қазақ тарихы мен заң жүйесінде, фольклоры мен көркем әдебиеті, мәдениеті және тіл білімі саласында шешендік өнердің маңызы зор. Абайдың шығармаларында шешендік сөздер қазақтың бай тілін, философиялық ойларын, адамгершілік ұстанымдарын жеткізудің құралы ретінде қызмет етеді. «Абай жолы» романында шешендік сөздер көбінесе персонаждардың мінез-құлқын, қоғамның әлеуметтік жағдайын, олардың ішкі әлемін айқындауда маңызды рөл атқарады. Абайдың өзінің де шешендік өнерді жоғары бағалағанын көре аламыз, оның сөзі әрқашан терең мағынаға ие, әрі тыңдаушының жүрегіне жетеді.

М.Әуезов өзінің «Әдебиет тарихы» атты кітабында: «Қазақ халқының аталы сөзді, шешендікті аса қадір тұтқаны ежелден мәлім. Небір бітімсіз дау – жанжалдың шешімін екі – ақ ауыз сөзбен айтып тындыру, небір ойлы да образды, отты сөздерді суырып салып айту қазақ тарихында көп болған. Жер дауы, жесір дауы, ер құны, барымта – сарымта жайы ұстасушы екі ру елдің билерінің өзара айтысуы арқылы шешілген. Бұл нағыз сөз сайысына, шешендік, тапқырлық сынына айналған. Оған тән билер ғана емес, жай жігіттер де араласып, асқынған дауды шешіп тастап отырған», - дейді [1,29].

Ұлттық өнеріміздің ішінде алмастай асыл, найзағайдың отындай жарқ – жұрқ еткен өткірлікке, тапқырлыққа суарылған, дүниетанымдық тереңдігіне негізделген шешендік өнер үлгілері, заманымыздың заңғар жазушысы М.Әуезовтің «Абай жолы» роман – эпопеясында көп кездеседі. Абай жолы» роман – эпопеясындағы шешендік сөздерге тоқтала отырып, жазушы шеберлігіне көз жеткізуге болады. «Әр кейіпкерді өз тілімен сөйлету керек» – деп А.П.Чехов айтқандай Әуезов кейіпкерлерінің сөз саптауы салған беттен өзіндік өзгешелігімен дараланып, әрқайсысының ойы мен бойына шақтап берілген. Роман-эпопеяда шешендік сөздер қазақ әдебиетінде ерекше орын алатын шығармалар қатарында. Абайдың шешендік сөздері сөз өнерінің шеберлігін, тілдің тереңдігін, халықтың рухани мұрасын жаңаша сипатта өрнектейді. Ол осы арқылы қазақ халқының мәдени және әдеби дамуындағы шешендік өнердің маңызын көрсетеді. Абай жолы романында шешендік сөздер түрлі формада кездеседі. Олар кейде сөз сайыстары, кейде терең философиялық

пайымдаулар, кейде батыл, ойлы, дана сөздер ретінде сипатталады. Әсіресе, Абайдың әкесі Құнанбаймен, Майбасармен, Ерболмен және басқа кейіпкерлермен сөйлескен кездегі шешендік сөздері үлкен маңызға ие. Олардың әрқайсысы өз заманының, өзінің әлеуметтік және рухани жағдайын көрсетеді.

Абайдың шешендік сөздерінде қазақтың дәстүрлі дүниетанымымен үйлесетін философиялық ойлар көп кездеседі. Ол өз халқының болашағы туралы ойлап, өзінің сөздерінде қазақ қоғамындағы теңсіздік, әділетсіздік, білім мен тәрбие мәселелерін көтереді.

Романнан Абайдың ақыл-нақылға толы шешендік сөздерін көптеп кездестіруге болады. Абай Қарамоладағы отырыстан өз басын аман сақтап, жеңіп келген шақта, ауыл жастары жиын жасап, өздері шығарған жырларын жырлай бастайды. Дәрмен Иса туралы жыр айтып, отырған жұртты жылатады. Үнсіз ойланып қалған Абайдың қиялы оянып, аталық пен ақын ағалық бөгде бір сөз айтады:

«Күз қияға, жалтыр тасқа, қақап тұрған аязда жұмыртқаларын салған алғыр қыран бүркіт ана… Ел осылай аңыз етеді, ақпанда сол жұмыртқаларын салып ана қыран қыс бойы бауырына баспай тосады екен. Сонда бір жұмыртқа жарылады, екіншісі және жарылады. Аязды көтермей үшіншісі де жарылады. Қалса аман, біреу ғана қалады екен. Сол қалғанды, жалғызды ғана, мамыр күні туғанда қыран ана бауырына басады да, балапан етеді екен. Кей жылдар бір де бір жұмыртқасы аман шықпай түгел жарылып, ана бауыры түңіледі де тұл кетеді.

Жарылып жатқан жұмыртқалар аз ба? Жарылған жұмыртқаның біреуі – анау Шұбар болса, ол жарылып қана қоймай, маңайына шірік, ылас дерт те таратып, өлексе құртын көбейтіп жарылғандай. Тағы бір жұмыртқа – жаңағы кеткен Көкбай ма ? Тым құрыса, мынаны таңдамай да кеткені, ұзаққа бармас жарылар тұқым болғаны ғой. Мынау отырғаннан, қалғаннан да талайы нәсіл болмас… Жарылар да, бітер де! Тек жалғыз ғана арман, тым құрыса біреу… біреу ғана болса, қалса деуші еді ана көңілі… Енді сол біреу – осы Дәрмен болар ма? Осы ғой! Артынан мен жетпегенге жетіп, мен көксегендей ортаны көксеп ұшырармысың алысқа! Жетермісің жақсы жайылымға ? Мен ұшқаннан арыға ұшар болшы! Мен танығаннан арғыны танышы, кейінгі елің көрер ырыс – қонысты барлашы! Ол сол, сен бүгінгі шыншыл жүрекпен таныған өрісте!» [2, 291 – 292] - деп Дәрменге үміт артқандай.

Роман-эпопеядағы шешендік сөздердің бір бөлігі — бұл Абайдың ақыл-өсиеттері. Ол өзінің ұлдарына, жақын достарына, жалпы халыққа өмірдің мағынасы мен мәнін, білім мен тәрбиенің маңыздылығын түсіндіреді. Сонымен қатар, оның сөздерінде табиғат пен адамның қарым-қатынасы, адамгершілік

және ар-ождан мәселелері де ашылады.

М.Әуезов кейіпкер өлеңдеріндегі жекелеген образды, сөздерді кейіпкерлердің тілінде сөйлетумен бірге Абай өлеңіндегі бүтіндей бір ойды, мазмұнды проза түрінде жеткізеді. Мысалы: Абайдың ақындық сөз өнері туралы жас ақындарға қатысты айтылғанын мына диалогтан байқаймыз: - «Бай, бағлан болып қадірлі болмайды жігіт! Өнерлі боп, сол өнерін ұстай біліп, қадірлі болады. Жалқы бол, жарлы бол, ол кемшілік емес. Өнерлі ақын, асқақ әнші болсаң – ел көңіліндегі мұңды айтып, көзіндегі жасты тыйсаң, сенен зор, сенен қадірлі болмасқа тиісті!» – деп Абай өз қасында отырған Әйгерім мен Әмірге қарап, бір түйін тастағандай болды.

Сонымен бірге романда өнер саңлағы Біржан бастаған бір топ қауым ортасында Абайдың мына сөздерінен өлең мен ән, ақын мен әнші арасындағы тығыз байланысты көреміз:

- «Өзге өзгеңді не қылайын, Біржан аға, - деп бастап, қонағына жаңа бір қуаныш жүзімен қарады. – Ел ақтаған бір ақын болушы еді. Тілін безеп, жанын жолдап, тіленшілікпен байды сауып, сөз қадірін сол көтеруші еді. Үн түзеген бір әнші болушы еді. Кім көрінгеннің қосшысы. Әр кез, әр мырзаның қосалқысы. Ән қадірін түсіріп, бір атым насыбайдай арзан етіп еді. Сен әнді босағадан өрлетіп, төрге шығардың, соныңа ғана қуанам. Осының-ақ қадір-қасиетіңді тануға жетіп тұр !… - деді [2, 326].

Роман-эпопеядағы шешендік сөздердің бір бөлігі — бұл Абайдың ақыл-өсиеттері. Ол өзінің ұлдарына, жақын достарына, жалпы халыққа өмірдің мағынасы мен мәнін, білім мен тәрбиенің маңыздылығын түсіндіреді. Сонымен қатар, оның сөздерінде табиғат пен адамның қарым-қатынасы, адамгершілік және ар-ождан мәселелері де ашылады.

Жазушының «Абай жолы» роман-эпопеясы – қазақтың ұшы-қиырсыз даласындай кең құлашты, сол кеңістікте қадым заманнан мекен еткен халықтың асқақ арманы, шалқар ойы, ақындық қиялы, жасампаз рухы, бар болмыс – бітімі болып табылатын халық фольклоры рухында жазылған ұлы шығарма екендігі сөзсіз. Эпопеяның басты кейіпкерлерінің бәрі де шешендік дәстүр бойынша жұмбақтап, тұспалдап сөйлейді.

Жазушы Құнанбай мен Абайдың даналық сөздерін мол келтірген. Тобықты арасында «Құнанбай айтты» деген шешендік сөздерді де алғаш жинаған М.Әуезов болды. Мысалы, Құнанбайдың: «Құл мен қожа майданда теңеледі, жас пен кәрі білімде теңеледі, жақсы мен жаман өлгенде теңеледі» - деген сөздері сақталған. Абайды ең алғаш шешендік өнерге баулыған, оның бойындағы асыл қасиеттерді байқап, оны дамыту үшін Абайды әр түрлі даулы мәселелерді шешуге бет бұрғызып, ел, жер көруіне себепші болған – Құнанбай. Құнанбайдың мырзалығы халық арасындағы құрметке ие болуы, дауды әділ

шешуі, оның найзагерлігі, ел бастаған дәрежесі - әрқайсысы өзіне лайық әрекетімен тұлғалы етіп суреттелген.

Шешендік толғаулардың тағы бір тамаша үлгісіне Әбіштің сөзінен келтіруге болады. Әбіш әл үстінде жатқанда, Мағашқа айтқан сөзі:

- «Біреу туады, біреу мезгілді, мезгілсіз дүниеден көшеді. Бірақ халық, қауым, заман өзінің жолымен маңады. Ешбір жан, жеке адам дүниенің тұтқасы емес. Сендер де мүлде шөгіп, егіліп кетпеңдер!.. – деді [3, 429 б.]. Бұл әрине, Абайдың «Дүние – үлкен көл, заман – соққан жел, алдыңғы толқын - ағалар, артқы толқын - інілер, кезекпенен өлінер» деген өлеңін негізге алсақ, Әбіш те өзінің философиялық толғауында дүниенің баянсыздығын меңзейді.

Осы соқтықпалы соқпақсыз заманда өмір кешкен азғантай халықтың көргені тек қорлық екенін, бұл қорлықтың астарында қараңғы, надан, оны билеген күш-қуат қара албасты, қара түнек күштері тұрғанын Абай ескере отырып, бір сәт қатал ойға ауысады: «Бұл өмірден кетер ме еді ? Өліп - өшіп жоғалып, сол болашақ дүние үшін кетсе. Қайта бір ояну үшін, бір сәтке болса да қайтадан жандану үшін өлсе… Болашақта аз тірлікке қайта бір келу үшін солай болса» – деп қиялдайды. Дәл осы сәт анық ақындықтың үлкен бір биігіне ой сезімімен өрлеп шыққан зор өнерпаздың өзгеше бір өлеңі туды. Бұл өлең болашақпен өз заманын өзгеше бір халде жарастыра табыстырғандай:

«Жүрегіңнің түбіне терең бойла,
Мен бір жұмбақ адаммын оны да ойла.
Соқтықпалы соқпақсыз жерде өстім,
Мыңмен жалғыз алыстым кінә қойма!…3, 517 б.]».

Жазушы мұндағы күңіренген кәрінің, көрге үңілген зарлының айтқан өлім жайын емес, дүниедегі, халықтардағы, замандардағы барлық бір өлмес күштер, мәңгі тірліктер барына өлім атынан айтылған өмір жырын Абайдың толғауы арқылы бере білді.

Жазушы шығармасындағы шешендік толғау көбінде ақыл, өсиет түрінде айтылып, мысалдар арқылы жазушының айтпақ ойы көрінеді. М.Әуезов өз шығармасында суреткерлік шеберліктің адам баласы шыға алатын ең биік шыңына дейін жетті. Жазушы шешендік сөздердің шеберлігі, құндылығы сөз сайысында, алқа топтың алдында бағаланатынын ескеріп, қазақтың шешендік өнер дәстүрін дамытып, жаңа сапаға көтеріп, тапқыр теңеулерді ұштастырды.

Қазақ халқының бүкіл адамзаттық рухани мәдениетке қосқан үлесі оның фольклорында көрінетін ақындығы, шешендігі, даналығы, тіл байлығы деп қарасақ, Мұхтар Әуезовтің басты шығармасы «Абай жолында» өзінің жазушылық бар шеберлігін пайдаланып, осылардың бәрін көркемдік дәрежеде жинақтап бере білді. Қорыта келгенде, «Абай жолы» роман-эпопеясындағы шешендік сөздер – тек көркем әдебиеттің емес, қазақ халқының рухани

дүниесінің де ажырамас бөлігі. Олар Абайдың философиялық ойларын, халықтың мұң-мұқтажын және адамгершілік қағидаларын жеткізудің ерекше тәсілі болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 бет

2. Әуезов М. Абай жолы: Роман – эпопея. – Алматы: Жазушы, 1989. – Бірінші кітап. – 608 бет.

3. Әуезов М. Абай жолы: Роман – эпопея. – Алматы: Жазушы, 1989. – Екінші кітап. – 613 бет.

МРНТИ 10.77.51

Сайдуллаев Е.А.,
Alikhan Bokeikhan University
мемлекеттік-құқықтық пәндер
кафедрасының аға оқытушысы.

ТҮРЛІ САЛАЛАРДАҒЫ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ ӘРЕКЕТТЕРІ ҮШІН МОРАЛЬДЫҚ-ЭТИКАЛЫҚ ЖАУАПКЕРШІЛІК

Аннотация: Мақалада сыбайлас жемқорлық әрекеттері үшін моральдық-этикалық жауапкершілік ұғымы қарастырылады, оның қоғамдық өмірдің әртүрлі салаларындағы көріністері талданады. Моральдық нормалардың қоғамдағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы мінез-құлықты қалыптастыруға әсеріне ерекше назар аударылады. Теориялық және практикалық материалдар негізінде сыбайлас жемқорлықтың алдын алуда моральдық-этикалық аспектіні күшейту бойынша ұсыныстар беріледі.

Кілт сөздер: сыбайлас жемқорлық, парақорлық, моральдық норма, этика.

MORAL AND ETHICAL RESPONSIBILITY FOR CORRUPTION ACTIONS IN VARIOUS SPHERES

Abstract: the article considers the concept of moral and ethical responsibility for corruption acts, analyzes its manifestations in various spheres of public life. Particular attention is paid to the influence of moral standards on the formation of anti-corruption behavior in society. On the basis of theoretical and practical material, recommendations are given to strengthen the moral and ethical aspect in the Prevention of corruption.

Keywords: corruption, bribery, moral norm, ethics.

МОРАЛЬНО-ЭТИЧЕСКАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА КОРРУПЦИОННЫЕ ДЕЙСТВИЯ В РАЗЛИЧНЫХ СФЕРАХ

Аннотация: В статье рассматривается понятие морально-этической ответственности за коррупционные действия, анализируются его проявления в различных сферах общественной жизни. Особое внимание уделяется влиянию моральных норм на формирование антикоррупционного поведения в обществе. На основе теоретического и практического материала даются рекомендации по

усилению морально-этического аспекта профилактики коррупции.

Ключевые слова: коррупция, взяточничество, моральная норма, этика.

Сыбайлас жемқорлық кез-келген қоғам үшін ең үлкен қауіптердің бірі болып табылады. Бұл азаматтардың мемлекеттік институттарға деген сеніміне нұқсан келтіреді, экономикалық дамуға кедергі келтіреді және әлеуметтік тұрақтылыққа қауіп төндіреді. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте құқықтық тетіктермен қатар сыбайлас жемқорлық әрекеттерін болдырмауға бағытталған ішкі сенімдер мен құндылықтарды қалыптастыратын моральдық-этикалық жауапкершілік маңызды рөл атқарады [1].

Жемқорлық әрекеттері үшін моральдық-этикалық жауапкершілік тек құқықтық аспектілерді ғана емес, сонымен бірге қоғамдық мораль мен этика мәселелерін де қозғайды. Сыбайлас жемқорлық әлеуметтік-құқықтық құбылыс ретінде мемлекеттік институттарға деген сенімге нұқсан келтіреді, әділдік пен теңдік қағидаттарын бұзады, сондай-ақ қоғамның тұрақты дамуына кедергі келтіреді[2].

Сыбайлас жемқорлық әрекеттерінің моральдық-этикалық аспектілері-бұл қоғамның сыбайлас жемқорлыққа теріс көзқарасын мораль мен этика тұрғысынан анықтайтын нормалар мен принциптердің жиынтығы. Олар ар-ожданға, ар-намысқа, қадір-қасиетке және қоғам алдындағы жауапкершілікке қатысты сыбайлас жемқорлық әрекеттерін заңды ғана емес, сонымен бірге ішкі, рухани бағалауды көрсетеді.

Жемқорлық тек құқықтық нормаларды ғана емес, сонымен қатар негізгі моральдық-этикалық қағидаттарды да елеулі түрде бұзуды білдіреді. Сыбайлас жемқорлық әрекеттері адалдық, әділдік және парасаттылық сияқты негізгі моральдық құндылықтарға қайшы келеді. Өзімшіл ниетпен әрекет ете отырып, сыбайлас жемқор жеке мүдделерін қоғамдық мүдделерден жоғары қояды, жалпы қабылданған мінез-құлық нормаларын елемейді және қоғамның моральдық негіздеріне нұқсан келтіреді. Әрбір кәсіби салада медициналық, заңгерлік немесе білім беру қызметі болсын, мамандардың мінез-құлқын реттейтін белгілі бір этикалық кодекстер бар. Алайда, сыбайлас жемқорлық кәсіптің этикалық стандарттарын бұзып, кәсіби қауымдастықтарға деген сенімді бұзады және кәсіби беделін түсіруге жағдай жасайды. Емдеу үшін сыйақы талап ететін дәрігер немесе жақсы баға алу үшін пара алатын мұғалім заңды бұзып қана қоймай, өз кәсібінің моральдық-этикалық нормаларына зиян келтіреді. Әлеуметтік сенімге нұқсан келтіру-сыбайлас жемқорлықтың тағы бір маңызды аспектісі. Шенеуніктердің, кәсіпкерлердің немесе қоғам қайраткерлерінің сыбайлас жемқорлық әрекеттері қоғамда азаматтарда әділетсіздік пен теңсіздік сезімін қалыптастырады. Адамдар қабылданған

шешімдердің заңдылығы мен әділдігіне күмәндана бастайды, бұл өз кезегінде құқықтық нигилизмнің өсуіне және заңдар мен мемлекеттік институттарды құрметтеудің төмендеуіне әкеледі. Сыбайлас жемқорлық нормаға айналған кезде қоғамда рұқсат беру атмосферасы қалыптасады. Моральдық тұрғыдан рұқсат етілген және жол берілмейтін мінез-құлық арасындағы шекаралар бұлыңғыр болып, адамдар сыбайлас жемқорлықты "табиғи" және тіпті проблемаларды шешудің "сөзсіз" тәсілі деп санай бастайды. Бұл қоғамның моральдық денсаулығына қауіп төндіреді, әлеуметтік құндылықтарды бұзады және құқықтық мемлекеттің қалыптасуына жол бермейді. Әлеуметтік әділеттілік қағидаттарын бұрмалау-сыбайлас жемқорлықтың тағы бір маңызды моральдық-этикалық аспектісі. Игіліктер мен ресурстарға шынымен мұқтаж немесе лайықты адамдар емес, пара төлеуге немесе өз жағдайын теріс пайдалануға дайын адамдар қол жеткізе алатын жағдайларда теңдік пен әділеттілік принциптері бұзылады. Бұл қоғамды таланттар мен мүмкіндіктерден айырып қана қоймайды, сонымен қатар сыбайлас жемқорлық қоғамның дамуы мен әл-ауқатына кедергі болатын тұйық шеңбер құра отырып, әлеуметтік теңсіздікті күшейтеді. Осылайша, сыбайлас жемқорлық әлеуметтік негіздерге, кәсіби стандарттарға және әлеуметтік сенімге нұқсан келтіретін елеулі моральдық-этикалық тәуекелдерді тудырады. Бұл құбылысқа қарсы күрес Сыбайлас жемқорлыққа қарсы құндылықтарды тәрбиелеуге және қоғамда сыбайлас жемқорлықтан тұрақты бас тартуды қалыптастыруға бағытталған құқықтық қана емес, моральдық-этикалық шараларды да қамтуы тиіс.

Сыбайлас жемқорлық әрекеттерінің моральдық-этикалық аспектілерін талдау бірқатар маңызды тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді. Сыбайлас жемқорлық қоғамның құқықтық негіздерін ғана емес, сонымен бірге моральдық негіздерін де бұзады, мемлекеттік институттарға, кәсіби қауымдастықтарға және әлеуметтік тетіктерге деген сенімге нұқсан келтіреді. Ол адалдықтың, әділдіктің және парасаттылықтың негізгі принциптеріне қайшы келеді, қоғамда рұқсат пен құқықтық нигилизм атмосферасын қалыптастырады[3].

Этикалық стандарттарын бұзу және әлеуметтік сенімнің бұзылуы қоғамдық институттар мен кәсіби қауымдастықтардың деградациясына әкеледі. Сыбайлас жемқорлық нормаға айналған жағдайда әлеуметтік әділеттілік қағидаттары бұзылады, игіліктер мен ресурстарға қол жетімділік әділетсіз бөлінеді, бұл әлеуметтік теңсіздікті күшейтеді және тұрақты дамуға кедергі келтіреді. Сыбайлас жемқорлықпен тиімді күресу үшін құқықтық шараларды күшейту ғана емес, сонымен қатар қоғамның моральдық-этикалық иммунитетін қалыптастыру қажет. Құқықтық мәдениетті дамыту, адалдық пен ашықтық құндылықтарын ілгерілету, сондай-ақ әртүрлі кәсіби салаларда этикалық кодекстерді енгізу маңызды. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы нормаларды

насихаттау, әсіресе жастар арасында, сыбайлас жемқорлықты жол берілмейтін құбылыс ретінде қабылдайтын ұрпақты қалыптастыру үшін негіз бола алады.

Осылайша, құқықтық, моральдық және білім беру шараларын қамтитын кешенді тәсіл ғана сыбайлас жемқорлық әлеуметтік қолайсыз болып, оның көріністері барынша азайтылатын жағдайлар жасауға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сартори Д. Коррупция и ответственность: правовые и моральные аспекты. — М.: Юрайт, 2020.

2. Иванов И.И. Антикоррупционная политика в России: достижения и проблемы. — СПб.: Питер, 2021.

3. Кузнецова Е.В. Морально-этические нормы и их роль в профилактике коррупции. — Вестник права, 2022, №4, с. 35-42.

МҒТАР 10.19.25

Айтказин Е.М.
Alikhan Bokeikhan University
докторанты. aytkazin1805@mail.ru

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ КӨМЕГІМЕН ЖАСАЛЫНҒАН ПЛАГИАТ - АКАДЕМИЯЛЫҚ АДАЛДЫҚТЫ БҰЗУДЫҢ БІР ТҮРІ РЕТІНДЕ

Түйін. Мақалада жасанды интеллект жаңа құбылыс, өте тез дамып келе жатқандығы туралы айтылады. Екі-үш жыл бұрын біз жасанды интеллекттің күнделікті өмірімізге әсері туралы белсенді пікірталас жүргіземіз деп ойламаған да едік. Тағы бір үш жылдан кейін не болатынын болжаудың өзі қиын. Жасанды интеллект білім беруге қалай көмектесе алады және білім алушылар үшін жасанды интеллектіні қолдану кейбір жағымсыз салдардары туралы айтылған.

Түйін сөздер: жасанды интеллект, нейрондық желілер, математикалық есептеулер, цифрландыру, білім алушылар.

PLAGIARISM CREATED WITH THE HELP OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AS A FORM OF VIOLATION OF ACADEMIC INTEGRITY

Abstract: The article says that artificial intelligence is a new phenomenon that is developing very rapidly. Two or three years ago, we didn't even think that we would actively discuss the impact of artificial intelligence on our daily lives. It is difficult to predict what will happen in three more years. We have already mentioned how artificial intelligence can help in education and some of the negative consequences of using artificial intelligence for students.

Keywords: artificial intelligence, neural networks, mathematical calculations, digitization, learners.

ПЛАГИАТ, СОЗДАННЫЙ С ПОМОЩЬЮ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА КАК ФОРМА НАРУШЕНИЯ АКАДЕМИЧЕСКОЙ ЧЕСТНОСТИ

Аннотация. В статье говорится о том, что искусственный интеллект-это новое явление, очень быстро развивающееся. Два или три года назад мы даже не думали, что будем активно обсуждать влияние искусственного интеллекта на нашу повседневную жизнь. Трудно предсказать, что произойдет еще через три года. О том, как искусственный интеллект может помочь в образовании, и о некоторых негативных последствиях использования искусственного интеллекта для учащихся уже упоминалось.

Ключевые слова: искусственный интеллект, нейронные сети, математические вычисления, оцифровка, обучающиеся.

Кіріспе. Нейрондық желілер заманауи технологиялар мен зерттеулердегі қуатты құрал болып табылады. Олар үлкен көлемдегі деректерді өңдеуге және талдауға, мәтіндер жазуға, жасауға және т.б. қабілетті.

Жақында АҚШ-тың авторлық құқық бюросы жасанды интеллект өнерін адами шығармаға жатпайды деп санап, адамның жасанды интеллектпен бірлесіп жасаған графикалық романының көптеген аспектілеріне авторлық құқық беруден бас тартты. Ол сондай-ақ жасанды интеллект жүйелерінің «авторлығын» жоққа шығаратын нұсқаулық шығарды. Бірақ жасанды интеллекттің «авторлары» болмаса, құқықтарды бұзу туралы шағымдар қолданыла ма деген сұрақ ашық күйінде қалып отыр.

Жасанды интеллект жаңа құбылыс, өте тез дамып келеді. Екі-үш жыл бұрын біз жасанды интеллекттің күнделікті өмірімізге әсері туралы белсенді пікірталас жүргіземіз деп ойламаған да едік. Тағы бір үш жылдан кейін не болатынын болжаудың өзі қиын.

Талқылау. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Үкіметтің кеңейтілген отырысында сөйлеген сөзінде: «Елімізде жасанды интеллект технологиясын қарқынды дамыту керек. Жыл соңына дейін оның кейбір тұстарын Электронды үкімет жүйесіне енгізу қажет. Бұл технологияны «Smart City» жобаларында кеңінен қолдану мәселесіне айрықша назар аударған жөн.
Адам капиталын дамытуды және жоғары оқу орындарын білім беруден ғылыми-зерттеу тәсілдеріне көшіруді көздейтін «AI-Sana» жасанды интеллектіні оқыту бағдарламасының маңызы артып келеді. Үкімет цифрландыру мен жасанды интеллектіні қолданудың біртұтас жүйесін құруға тиіс. Қазір жасанды интеллект нарығында не болып жатқанына қараңыздар. Қытайлық компания 6,5 миллион долларға DeepSeek платформасын жасап шығарды. Оның тиімділігі миллиардтаған доллар жұмсалған платформалардан асып түсті. Жуырда Қытай тарапының цифрландыру мәселесімен, жасанды

интеллектіні ойлап табумен айналысатын өкілімен кездестік. Бізге Қытай тәжірибесін міндетті түрде қолдану керек.

Үкіметке мемлекеттік органдар мен ұлттық компанияларға жасанды интеллект технологиясын енгізу жұмысын қолға алуды тапсырамын» [1].

«AI-Sana» – ЖОО білім алушыларының жасанды интеллект саласындағы дағдыларын дамытуға арналған бірегей бағдарлама. Ол 100 мың қатысушыны қамтып, ұлттық экономиканың әлеуетін арттыруға, технологиялық кәсіпкерлікті қолдауға бағытталған. Бағдарлама өткен жылдың соңында Мемлекет басшысына қанатқақты жоба ретінде ұсынылған еді. Көп ұзамай Алматыда өткен «Digital Almaty» форумы аясында ұйымдастырылған дөңгелек үстелде «AI-Sana» бағдарламасының таныстырылымы өтті [2].

Жасанды интеллект білім беруге қалай көмектесе алады:

1) Сабаққа дайындық. Жасанды интеллект негізіндегі технологиялар ақпаратпен, оқытумен және коммуникациямен жұмыс істеу тәсілін өзгертеді. Нейрондық желілер деректерді іздеуге және ұйымдастыруға, идеялар мен жаңа мазмұн жасауға шебер. Бұл өз кезегінде білім беру саласында жасанды интеллектті қолдануды өзекті етуде..

Оқытудың тағы бір әдісі - зерттелетін материалды байланыстыруға болатын нақты жағдайларды модельдеу. Бұл абстрактілі ұғымдардан алшақтауға, оқушыларға жаңа білімнің маңыздылығы мен пайдасын көрсетуге көмектеседі.

Интернеттен ақпарат іздеудің қажеті жоқ. ЖИ-мен сөйлесуді ашып, сұранысты нақты түрде жазу жеткілікті.

2) Оқушыларды бақылау. ЖИ сабақта тәртіпті сақтауға, студенттердің оқуға деген қызығушылығын сақтауға, емтихандарда есептен шығару пайызын азайтуға көмектеседі.

ЖИ технологияларын қолданудың тағы бір саласы - студенттердің үлгерімін болжау. Жасанды интеллект оқу процесінде тапсырмаларды орындау нәтижелерін талдайды, соның негізінде оқудан шығару тәуекелдерін есептейді. Мұндай аналитика мұғалімдерге проблемалы оқушыларға уақытында назар аударуға, оқу бағдарламасын бейімдеуге және қиындықтар туындаған тақырыптарды игеруге көмектеседі.

ЖИ қолданудың тағы бір мысалы - оқушылардың сабаққа қатысу деңгейін бақылауға мүмкіндік беретін бетті тану және визуалды деректерді өңдеу технологиясы. Жүйе зерігу, шаршау, концентрацияның жоғалу белгілерін бақылайды.

3) Өзін-өзі оқыту мүмкіндігі. Жасанды интеллект оқушыларға көмектеседі:

- өткен материалды жақсы игеруге;

- өз бетінше жобалар дайындауға;
- алған білімдерін тәжірибеде пысықтауға.

Мысалы, егер студент сабақта тақырыпты түсінбесе және оқулықтағы ақпарат жеткіліксіз болса, олар ЖИ-ге жүгінуі мүмкін. Виртуалды көмекші түсініктемені қарапайым сөздермен жазады және теорияны мысалдармен талдайды.

Сонымен қатар, нейрондық желілер үлкен деректер массивтерін өңдей және қорытындылай алады. Бұл қабілет ақпаратты сүзу және зерттеу жұмысын жеделдету үшін қолданылады.

Мысал: студент ғылыми жұмыс үшін ғылыми мақалаларды таңдайды. Ол ондаған мәтіндерді оқып, әр материалдың өзектілігі мен өзектілігін бағалауы керек. Бұл бірнеше сағатты алады. AI технологияларын қолданған кезде жұмыс уақыты бірнеше есе қысқарады. Мысалы GigaChat API-де жинақтау функциясы бар: мәтіннің негізгі идеясын анықтайды және оны қысқаша үзінді түрінде ұсынады.

4) Оқытушының уақытын үнемдеу. ЖИ енгізу күнделікті тапсырмаларды автоматтандыруға әкеледі. Нейрондық желілерді пайдалану мұғалімге сабаққа дайындалуға аз күш жұмсауға көмектеседі. Бос ресурстарды проблемалы оқушыларға көзқарас іздеуге, оқытудың жаңа тәсілдерін жасауға және басқа да шығармашылық жұмыстарға бағыттауға болады.

5) Білімге қол жеткізу. ЖИ технологияларын сандық ақпараттың үлкен көлемінің бірыңғай кілті деп атауға болады. Көптеген нейрондық желілер әмбебап: бір қызметті әртүрлі салаларда пайдалануға болады.

Көп функциялы жасанды интеллект құралы
- кез келген тақырып бойынша сұрақтарға жауап бере алады;
- идеяларды, мәтіндерді, суреттерді, бағдарламалық кодты жасайды;
- мәтіндерді ағылшын, орыс және басқа тілдерге аударады.

GigaChat көмегімен сіз:
- шетелдік дереккөздерді аудару;
- жаңа салаларда білім алу;
- жаңа терминдердің мағынасын білу.

Бұл мүмкіндіктер балалар мен ересектерге кәсіптік, жалпы және қосымша білім беруде қолданылады.

6) Басқаруды автоматтандыру. Нейрондық желілер басқару процестерін оңтайландыру үшін қолданылады. Жасанды интеллект мектептің немесе университеттің жұмысы туралы деректерді талдайды:
- оқу жоспарлары;
- студенттер саны;
- оқытушыларға жүктеме;

- сабақ кестесі;
- ресурстар мен материалдарға қол жеткізу.

ЖИ - аналитика басшылыққа оқу процестерін ұйымдастыру бойынша дұрыс шешімдер қабылдауға көмектеседі.

Білім берудегі ЖИ кемшіліктері немесе қауіптер:

Оқытушылар білім беру саласына жасанды интеллект енгізуден пайда көреді. Ақылды технологиялар уақытты үнемдейді, жүктемені азайтады және мұғалімдердің тиімді көмекшісі ретінде қолданыла алады. Бірақ білім алушылар үшін жасанды интеллектіні қолдану кейбір жағымсыз салдарға әкелуі мүмкін. Олар:

1) Тікелей байланыстың жетіспеушілігі.

Оқу процесі неғұрлым автоматтандырылған болса, білім алушылар мұғалімдермен және бірге білім алушылармен аз араласады. Мәселенің өзектілігі әсіресе қашықтықтан білім беру саласында жоғары. Бұл кемшілікті жою үшін қашықтан оқыту кезінде тұрақты онлайн кездесулер ұйымдастыруға болады, ондағы мақсаттар:
- эмоционалды қолдау;
- оқытуда туындайтын проблемалар туралы айту мүмкіндігі;
- тәжірибе алмасу;
- білімді тексеру;
- тәжірибе.

2) Дағдылардың баяу дамуы. Білім алушы жасанды интеллектке неғұрлым көп сенсе, соғұрлым оның қабілеттері нашар дамиды. Нейрондық желілер ақпаратты іздеу және зерттеу, орындалған тапсырмаларды тексеру, өткен тақырыпты пысықтау үшін пайдаланылса жақсы. Бірақ егер студент ЖИ мүмкіндіктерін теріс пайдаланса, оқу тиімділігі төмендейді. Оқушылардың нейрондық желілерді дұрыс қолданбауының мысалдары:
- тексеру тестілерінің барлық сұрақтарына жауап алу;
- деректердің сапасы мен өзектілігін бағалаусыз жасанды интеллек жұмыс нәтижелерін пайдалану.

3) Плагиатқа жол берілу қаупі жоғары.

Жасанды интеллект көмегімен эсселер, баяндамалар және өзге де тапсырмалар үшін мәтіндердің толық генерациясы.

Мұндай жағдайларда тапсырманы білім алушы емес, нейрондық желі орындайды. Білім алушы бағдарлама мен оқытушы арасындағы аралық болып табылады: тапсырмаларды көшіреді, чат-ботқа жібереді, содан кейін нәтижені көшіреді және өз жұмысы ретінде ұсынады.

Зерттеушілер адамдар емес, модельдер жасаған мәтіндер мен кескіндерді автоматты түрде анықтау үшін жасанды интеллект жүйелерін зерттей бастады.

Мысалы, Mila зерттеушілері ЖИ жазған мәтінге тән лингвистикалық заңдылықтарды талдайтын GenFace бағдарламасын ұсынды. Anthropic стартапы сонымен қатар Claude диалогтық жасанды интеллектісі үшін ішкі плагиатты анықтау мүмкіндіктерін әзірледі.

Алайда, бұл құралдардың шектеулері бар. GPT-3 сияқты модельдерді оқытудың үлкен деректері плагиаттың бастапқы көздерін анықтауды қиындатады, тіпті мүмкін емес етеді. Генеративті модельдер тез дамып келе жатқандықтан, әсерлі әдістер қажет болады. Осы уақытқа дейін қолмен тексеру плагиат немесе авторлық құқықты бұзатын жасанды интеллект нәтижелерін көпшілік алдында қолданар алдында тексеру үшін маңызды болып қала береді.
«Антиплагиат» АҚ атқарушы директоры Юрий Чеховичтің айтуынша: «Антиплагиат» жүйесі мәтінде оны нейрондық желі жазғанының көптеген белгілері бар екенін анықтаған кезде, ол мәтіннің осы бөлігін «күдікті» («подозрительный») деп бөледі. Алайда, бұл мәтінді нейрондық желі жазған деген қорытынды тұжырым жасау әлі мүмкін емес. Жүйе жұмыстың күдікті бөліктерін бөлектейтін құрал ретінде ғана әрекет етеді. «Антиплагиат» компаниясы ғылыми және академиялық жұмыстарда машиналық мәтін генераторларын этикалық емес пайдаланумен күресетінін мәлімдеді. Академиялық алаяқтықтың алдын алуға бағытталған жаңа технологияларды құру жоспарлануда [3].

Қорытынды.

Қазір бұл бағыт өте қарқынды дамып келеді, әрі қарай не болатынын болжау қиын. Көп нәрсе жылдам өзгеруі мүмкін, соның ішінде жасалған мәтінді адамнан ажыратуға болмай қалу қаупі жоғары және біз жаңа шындықта өмір сүруді үйренуіміз керек. Ғылыми жұмыстардағы анықтауда жаңа нормативтер күшіне енуі мүмкін және біз онымен жұмыс істейтін боламыз. Тағы бір нұсқа: чат-боттары мәтіндер шығаратын қызмет иелері қажет болған жағдайда оларды кейінірек көрсету мүмкіндігімен пайдаланушылардың іс-әрекеттерін сақтау жүйесін енгізуге міндеттенеді.

Мәтінін жазу үшін ЖИ пайдаланатын адам машинамен жасалған мәтін үшін жауап береді, жасанды интеллект ол мәтін үшін ешқандай жағдайды жауапкершілік алмайтынын автор анық түсінуі қажет. Егер ЖИ келтірген мысалдар ойдан шығарылған болса, автор жағымсыз салдарға тап болуы мүмкін. Осыдан мәтінді талдау және мысалдарды, сандарды және фактілерді тексеру туралы ұсыныс туатыны орынды.

Жасанды интеллект жазған мәтінді қалай ажыратуға болады деген сұраққа келетін болсақ, біз оның бірнеше ерекшеліктерін байқадық, олар:
1. Мұндай мәтін көбінесе құрғақ және формальды стильге ие, бұл әсіресе ғылыми-зерттеу жұмыстарында байқалып тұрады.

2. Логикалық және нақты қателіктер, сондай-ақ ақпараттағы олқылықтар, ойдан шығарылған фактілердің болуы.

3. Жиі қайталанатын сөз тіркестері мен сөздер көп болады.

Әрине бұл белгілері болжамды сипатта, яғни осындай белгілердің болуы міндетті түрде жасанды интеллектіні пайдаланды дегенді білдірмейді.

Жасанды интеллект жаңа құбылыс, өте тез дамып келеді. Екі-үш жыл бұрын біз жасанды интеллекттің күнделікті өмірімізге әсері туралы белсенді пікірталас жүргіземіз деп ойламаған да едік. Тағы бір үш жылдан кейін не болатынын болжаудың өзі қиын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Үкіметтің кеңейтілген отырысында сөйлеген сөзі, 2025 жылғы 28 қаңтар. URL: https://akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-ukimettin-keneytilgen-otyrysynda-soylegen-sozi-2801820

2. «Ai-Sana»: ЖИ саласының бірегей бағдарламасы. «EGEMEN QAZAQSTAN» «egemen.kz» желілік басылымы. URL: https://egemen.kz/article/382229-ai-sana-zhi-salasynynh-biregey-baghdarlamasy

3. ИИ оказал существенное влияние на ситуацию с заимствованиями в научных работах. URL: https://rsr-online.ru/news/2024/2/22/ii-okazal-sushestvennoe-vliyanie-na-situaciyu-s-zaimstvovaniyami-v-nauchnyh-rabotah/

МРНТИ 14.35.05

Акименко Н.К.,
Alikhan Bokeikhan University
аға оқытушысы
natalia5a2010@mail.ru

РАЗВИТИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ ОБУЧАЮЩИХСЯ КАК ОСНОВЫ ПРЕОДОЛЕНИЯ ПРОБЛЕМНЫХ ОТНОШЕНИЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ

Аннотация: в статье раскрываются понятия «психологическая культура» и «культура», рассматриваются основные структурные компоненты психологической культуры; дается определение безопасной образовательной среды; показана роль психологической культуры в воспитании детей и подростков.

Ключевые слова: культура, психологическая культура, компоненты психологической культуры, безопасная образовательная среда.

БІЛІМ БЕРУ ОРТАСЫНДАҒЫ ПРОБЛЕМАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫ ЕҢСЕРУ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МӘДЕНИЕТІН ДАМЫТУ

Аннотация: Мақалада "психологиялық мәдениет" және "мәдениет" ұғымдары ашылады, психологиялық мәдениеттің негізгі құрылымдық компоненттері қарастырылады; қауіпсіз білім беру ортасының анықтамасы беріледі; балалар мен жасөспірімдерді тәрбиелеудегі психологиялық

мәдениеттің рөлі көрсетілген.

Түйінді сөздер: Мәдениет, психологиялық мәдениет, психологиялық мәдениеттің компоненттері, қауіпсіз білім беру ортасы.

DEVELOPMENT OF STUDENTS' PSYCHOLOGICAL CULTURE AS A BASIS FOR OVERCOMING PROBLEMATIC RELATIONSHIPS IN THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT

Annotation: the article reveals the concepts of “psychological culture” and “culture”, the main structural components of psychological culture are considered; The definition of a safe educational environment is given; The role of psychological culture in raising children and adolescents is shown.

Key words: culture, psychological culture, safe educational environment.

В настоящее время важной и актуальной проблемой образования является воспитание культурного человека. К сожалению, современное общество демонстрирует низкий уровень культуры, в том числе психологической. Такие принципы общественных отношений как гуманизм, толерантность, сотрудничество, имеют в своей основе психологические законы взаимодействия между людьми. Отсутствие психологической культуры в современном обществе не позволяет в полной мере реализовать принципы культурного взаимодействия людей. Таким образом, формирование психологической культуры обучающихся в образовательной среде является одной из приоритетных задач.

Обращенность современного общества к культуре, человеку, его духовному миру становится доминантой общественного развития. [1] В образовании, как явлении цивилизации, происходит также ориентация на индивида, на развитие личности, что превращает культуру в важнейший фактор духовного обновления как общества в целом, так и отдельной личности. [2]

Культура часто означает улучшение и облагораживание и человеческих обычаев и способов поведения, воспитание человека. «В самом широком смысле слова культура обозначает совокупность всего, что создано или смодифицированно сознательной или бессознательной деятельностью двух или более индивидов, взаимодействующих друг с другом или воздействующих на поведение друг друга» (Социолог П. Сорокин). «Культура – прочные верования, ценности и нормы поведения, которые организуют социальные связи и делают возможной общую интерпретацию жизненного опыта» (У. Беккет).

В чем же заключается психологическая культура, и чем она отличается от культуры вообще

Мотков О.И. считает психологическую культуру наработанной и усвоенной личностью системой конструктивных способов, умений

самопознания, общения, саморегуляции эмоций и действий, творческого поиска, ведения дел и саморазвития [3]. В повседневной жизни личности психологическая культура выражается в готовности и умении использовать психологические знания и компетенции с целью самопознания, повышения эффективности общения и самосовершенствования.

Л.С. Колмогорова определяет общую психологическую культуру личности следующим образом: это составная часть базовой культуры как системной характеристики человека, позволяющая ему эффективно самоопределиться в социуме и самореализоваться в жизни, способствующая саморазвитию и успешной социальной адаптации, удовлетворенности собственной жизнью [7]. Она включает грамотность и компетентность в психологическом аспекте понимания человеческой сущности, внутреннего мира человека и самого себя, человеческих отношений и поведения, гуманистически ориентированную ценностно-смысловую сферу (стремления, интересы, мировоззрение, ценностные ориентации), развитую рефлексию, а также творчество в психологическом аспекте человекознания и собственной жизни.

Л.С. Колмогорова выделяет следующие составляющие или структурные компоненты психологической культуры человека, которые могут служить основой для образовательной деятельности: когнитивный (психологическая грамотность или элементарные психологические знания и умения); компетентностный; ценностно-смысловой; рефлексивно-оценочный; культуротворческий [4].

Психологические знания и умения представляют собой «азы» в освоении психологической культуры, с них начинается ее освоение с учетом возраста, индивидуальных и других особенностей.

Психологическая грамотность означает овладение элементарными психологическими знаниями (фактами, представлениями, понятиями и т.д.), умениями, символами, правилами и нормативами в сфере общения, поведения, психической деятельности и т.д.

Под психологической компетентностью понимается особый тип организации знаний, позволяющий принимать эффективные решения в соответствующей области деятельности. Психологическая компетентность может быть охарактеризована через эффективность, конструктивность деятельности (внешней и внутренней) на основе психологических знаний и умений, т.е. означает эффективное применение знаний, умений для решения стоящих перед человеком задач, проблем. Компетентный человек может адекватно и эффективно использовать знания в решении тех или иных проблем, способен перейти от слов к делу, от общих рассуждений к обоснованным

поступкам.

Ценностно-смысловой компонент психологической культуры человека представляет собой совокупность, систему личностно значимых и личностно ценных стремлений, идеалов, убеждений, взглядов, позиций, отношений, верований в области психики человека, его деятельности, взаимоотношений с окружающими и т.д. Эти характеристики составляют основу внутреннего мира личности. Ценности можно определить, как «ядро» культуры человека. Система ценностей выступает как система координат, необходимая для того, чтобы оценить себя и других, выразить свое отношение, сделать свой выбор.

В связи с этим, основное отличие от предшествующего компонента состоит в том, что в нем доминируют наиболее сложные элементы культуры, такие как: смысловое содержание, вкладываемое в те или иные феномены, ценностные ориентации, служащие основными регуляторами личностного выбора, устойчивого отношения, позиции личности и т.д. Наиболее значимые характеристики ценностно-смыслового компонента психологической культуры: гармоничность, присутствие в его содержании гуманистических ценностей, психологическая направленность, четкость и осознанность, степень обобщенности.

Рефлексия человека как субъекта психологической культуры представляет собой осмысление человеком целей, процесса и результатов своей деятельности по присвоению психологической культуры, а также осознание тех внутренних изменений, которые в нем происходят, себя как изменяющейся личности, субъекта деятельности и отношений. Рефлексия – главное интеллектуальное средство самопознания и саморегуляции, выступающее как механизм развития и саморазвития личности. Благодаря рефлексивному механизму человек переходит на новые уровни своего развития.

Проблема психологической безопасности образовательной среды в последние годы приобретает все большую значимость, так как это одно из самых важных условий для успешного учебного процесса, для формирования личности. Как показал анализ психолого-педагогических источников, понятие психологической безопасности должно рассматриваться в связи с понятием «психологическая культура».

Под психологической безопасностью И.А. Баева понимает состояние образовательной среды, свободное от проявлений психологического насилия во взаимодействии, способствующее удовлетворению потребностей в личностно доверительном общении, создающее референтную значимость среды и обеспечивающее психическое здоровье включенных в нее участников [5, с. 271]. Возрастающее количество угроз и опасностей в информационно образовательной среде требует значительных мер по реализации ее

безопасности и расширению ее функциональных и содержательных свойств.

В определении Н.Л. Шлыковой отражается позиция деятельностного подхода к изучению проблемы безопасности. Автор отмечает, что безопасность – это «динамически устойчивое состояние с точки зрения негативного воздействия и защищенности от внутренних и внешних угроз…» [6, с. 151].

Участники образовательной среды образовательных учреждений и сама среда могут подвергаться как внутренним, так и внешним угрозам. Рассмотрим следующие угрозы психологической безопасности образовательной среды [7]:

1. Непризнание референтной значимости образовательной среды образовательного учреждения, следствие - ребенок отрицает ценности и нормы образовательного учреждения, стремится «покинуть» его.
2. Отсутствие удовлетворенности в личностно-доверительном общении, следствие - эмоциональный дискомфорт; нежелание высказывать свою точку зрения и мнение; неуважительное отношение к себе; потеря личного достоинства; нежелание обращаться за помощью, игнорирование личных проблем и затруднений окружающих его детей и взрослых; невнимательность к просьбам и предложениям.
3. Психологическое насилие в процессе взаимодействия - физическое, психическое, духовное воздействие на человека (социально-организованное), которое понижает его нравственный, психический и жизненный статус, причиняя ему физические, душевные и духовные страдания. Следствие - получение ребенком психологической травмы.
4. Эмоциональное выгорание педагогов образовательного учреждения, следствие - профессиональная деформация; угроза психическому здоровью.
5. Неразвитость системы психологической помощи в образовательном учреждении, следствие - неэффективность психологического сопровождения участников образовательного пространства; угроза психическому и физическому здоровью.

Правомерно рассматривать психологическую культуру как аспект общей культуры человека, связанный с его воспитанием. Именно взаимодействие воспитания и культурного развития способствует развитию человека как Человека. Л.С. Выготский отмечал, что «Культурное развитие приводит нас вплотную к вопросам воспитания» [8, с. 291]. А сам процесс освоения знаний должен пониматься как средство вхождения в культуру, ориентированную на развитие чувств, мыслей и созидательных начал в человеке. «Врастание в культуру» Л.С. Выготский во многом связывал с эмоциональным развитием человека и предупреждал об опасности «эмоционального невежества». Особенно важными являются нравственные чувства, основу которых составляет отношение к человеку как высшей ценности. Нравственные чувства

возникают тогда, когда человек начинает понимать эмоциональное состояние другого, сочувствовать и сопереживать ему. Потому и основу психологической культуры личности составляет комплекс эмоциональных переживаний, основанных на осознании безусловной нравственной ответственности перед людьми, обществом и самим собой за свои отношения, действия, поступки.

Под условиями развития эмоциональной связи с миром следует понимать не просто проведение каких-либо мероприятий, а всю систему работы с ребенком в семье, школе, обществе. Зачастую в школе никто не занимается проблемой организации деятельности, развитием общения. Это важнейшее условие развития личности пущено на самотек. Семья выступает как первая и главная среда социализации, как источник психического развития ребенка. Самое ценное, что он получает в семье, это ощущение себя нужным, любимым, это дает ему уверенность в отношениях с окружающим миром, он к нему относится также с любовью и доверием. Но семьи бывают очень разными, и семья может выступать в качестве как положительного, так и отрицательного фактора развития и воспитания ребенка. Основное патогенное значение для нарушения психического и личностного развития имеет недостаточное удовлетворение аффективных потребностей, т. е. эмоциональная депривация. В жизни многих детей и подростков отсутствуют нормальные отношения между людьми как форма культуры, представленная в их семье. Дети нередко живут в ситуации насилия. Каждый случай насилия (побои, оскорбления и пр.), пережитый ребенком, оставляет свой травматический след, который разрушающе действует на формирующуюся личность:

— нарушается эмоциональная жизнь;

— формируется неконструктивная направленность развивающегося мировоззрения;

— утрачивается доверие к взрослому человеку;

— обесценивается общение;

— не формируется чувство собственного достоинства;

— развиваются отрицательные душевные качества.

Недостаточность психологической культуры современных школьников состоит, прежде всего, в том, что они имеют слабое представление о человеке вообще и о себе как личности, им неинтересен их внутренний мир [9].

Невнимание взрослых к развитию общения детей и подростков со сверстниками нередко оборачивается крупными проблемами в воспитании. Неконтролируемые взрослыми сложившиеся негативные отношения между сверстниками (а сейчас к этому еще добавляется школьный буллинг, кибербуллинг и пр.) вызывают у подрастающего поколения отрицательные эмоциональные переживания, толкают их к вступлению в общение со

случайными людьми и в различные молодежные группировки. Дети часто оказываются беззащитным перед психологическим натиском в силу своей культурной невоспитанности и психологической неграмотности.

Способствовать развитию личности детей и подростков и благодаря этому содействовать реализации современных стандартов общего образования педагоги и психологи могут за счет последовательной работы по формированию психологической культуры обучающихся.

Повышение психологической культуры как развитие понимания другого человека и развитие культуры общения помогает обучающимся развивать и поддерживать дружбу со сверстниками. Развитие психологической культуры детей и подростков помогает им противостоять рискам и угрозам для их благополучия в современной социальной ситуации[10].

Таким образом, психологическая культура личности должна рассматриваться как показатель нормального развития человека. Систематическая работа по развитию психологической культуры детей и подростков становится основой для их психологического здоровья, в центре которого — ценностное отношение к другому человеку.

Список использованной литературы:

1.Соколов Э.В. Культурология. - М.: Интерпракс, 1994

2. Челпанов Г.И. Психология. Философия. Образование. - М.; Воронеж; НПОМОДЭК, 1999

3. Мотков О.И. Психологическая культура личности / О.И. Мотков // Школьный психолог. – 1999. – № 15. – С.8-14.

4. Колмогорова Л.С. Становление психологической культуры учащихся в условиях образования: Монография. - Барнаул: АлтГПА, 2013. - 238 с.

5. Баева И.А. Обеспечение психологической безопасности в образовательном учреждении. – СПб.: Речь, 2006

6. Шлыкова Н.Л. Психологическая безопасность субъекта профессиональной деятельности: автореф. дис. док. псих. наук. – Москва, 2004. –51 с. 4. Баева И.А.

7. Проблемы психологической безопасности /отв. ред. А.Л. Журавлев, Н.В. Тарабрина. – М.: Институт психологии РАН, 2012. – 440 с.

8. Выготский Л.С. История развития высших психических функций // Выготский Л.С. Собр. соч.: В 6 т. Т. 3.М.: Педагогика, 1983.- 368 с.

9. Прихожан А.М., Толстых Н.Н. Подросток в учебнике и в жизни: кризис тринадцати лет // На пороге взросления: Сб. статей/ Под ред. Л.Ф. Обуховой, И.А. Корепановой. М., МГППУ, 2011. С. 14—22.

10. Дубровина И.В., Лубовский Д.В. Развитие психологической культуры обучающихся в контексте реализации образовательных стандартов// Психологическая наука и образование. - Т. 22. № 6. С. 25—33 2017.

МРНТИ 10.71.51

Калияуов Ж.Т.,
Alikhan Bokeikhan University
Азаматтық- құқықтық кафедрасының
аға оқытушысы.

АНТИКОРРУПЦИОННАЯ ПОЛИТИКА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация. В статье отмечается, что в антикоррупционной политике в стране основная роль отведена комплексным мерам предупредительного характера, способным коренным образом уменьшить уровень коррупции с помощью устранения предпосылок для возникновения коррупции, а не борьбу с ее последствиями. Главные меры государства направлены на осуществление антикоррупционной политики посредством предупреждения коррупции, обнаружение коррупционных рисков в деятельности государственных органов и должностных лиц, обширное антикоррупционное обучение, воспитание антикоррупционной культуры у населения.

Ключевые слова: антикоррупционная политика, предупреждение коррупции, риски, противодействие коррупции.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ САЯСАТ

Аннотация. Мақалада елдегі сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатта негізгі рөл сыбайлас жемқорлықтың салдарымен күресті емес, оның туындауының алғышарттарын жою арқылы сыбайлас жемқорлық деңгейін түбегейлі төмендетуге қабілетті алдын алу сипатындағы кешенді шараларға арналғандығы атап өтілген. Мемлекеттің негізгі шаралары сыбайлас жемқорлықтың алдын алу арқылы сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатты жүзеге асыруға, мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалардың қызметінде сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін анықтауға, сыбайлас жемқорлыққа қарсы ауқымды оқытуға, халықта сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті тәрбиелеуге бағытталған.

Түйінді сөздер: сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясат, сыбайлас жемқорлықтың алдын алу, тәуекелдер, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл.

ANTI-CORRUPTION POLICY IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Annotation. The article notes that the country's anti-corruption policy focuses on comprehensive preventive measures that can radically reduce corruption by eliminating the prerequisites for corruption, rather than combating its consequences. The main measures of the state are aimed at implementing an anti-corruption policy by preventing corruption, detecting corruption risks in the activities of government agencies and officials, providing extensive anti-corruption training, and fostering an anti-corruption culture among the population.

Keywords: anti-corruption policy, prevention of corruption, risks, anti-corruption.

Проблема коррупции в разных сферах деятельности органов государственного управления и власти приобрела на сегодняшний день глобальный характер. Коррупция является сложнейшей социально-экономической проблемой любой страны.

Стратегия «Казахстан-2050»: Новый политический курс состоявшегося государства» относит коррупцию к прямой угрозе национальной безопасности страны и наводит на объединение усилий государством и обществом в борьбе с этим отрицательным явлением [1].

Антикоррупционная стратегия в системе противодействия коррупции главным звеном устанавливает выявление и сокращение антикоррупционных рисков, условий и причин, сопутствующих их возникновению. Основная роль отведена комплексным мерам предупредительного характера, способные коренным образом уменьшить уровень коррупции с помощью устранения предпосылок для возникновения коррупции, а не борьбу с ее последствиями [4].

Казахстан с первых дней своей государственной независимости целенаправленно и постепенно следует курсу на формирование действенных, отвечающих мировым стандартам, механизмов противодействия коррупции.

Главные меры направлены на осуществление антикоррупционной политики посредством предупреждения коррупции, обнаружение коррупционных рисков в деятельности государственных органов и должностных лиц, обширное антикоррупционное обучение, воспитание антикоррупционной культуры у населения.

На комплексной основе выполняется оценка коррупционных рисков в работе государственных органов, а также проводится мониторинг осуществления ими рекомендаций по исключению оснований и условий, благоприятствующих осуществлению коррупционных преступлений.

В целях улучшения борьбы с коррупцией в стране образовано Национальное бюро по противодействию коррупции главными задачами которого являются обнаружение, предотвращение, пресечение, раскрытие и расследование коррупционных преступлений.

По итогам 2024 года зарегистрировано 2098 коррупционных преступлений, по сравнению с 2023 годом уровень коррупционных преступлении уменьшился на 1,64%. К тяжким и особо тяжким отнесено – 1595. [3].

В соответствии с информацией Национального бюро по противодействию коррупции агентства Республики Казахстан по делам государственной службы и противодействию коррупции, за 6 месяцев 2024 года из общего количества коррупционных преступлений в Казахстане 31 % (506) составляют

взяточничество, дача взятки 30,12 % (632), получение взятки 20,54% (431), злоупотребление должностными полномочиями 11,06 %. По оконченным уголовным делам установлен ущерб на сумму 152 млрд. тенге, из которых возмещено 13,8 млрд. тенге. Наложен арест на имущество на сумму 28,9 млрд. тенге [2].

В 1995 году неправительственной международной организацией по борьбе с коррупцией и исследованию уровня коррупции по всему миру Transparency International был проведен масштабный анализ «Индекс восприятия коррупции» (Corruption Perception Index), результатом которого стал ежегодно обновляемый рейтинг стран мира по показателю распространенности коррупции в государственном секторе.

На основании показателей исследования можно выявить страны, с высоким и низким уровнем восприятия коррупции по шкале в сто баллов, где 0 – очень высокий уровень коррупции и 100 – очень чистый.

Индекс восприятия коррупции (ИВК) основывается на данных международных организаций, а также отзывах руководителей компаний и экспертов, полученных в ходе опросов и анкетирования.

В 2024 году в индексе восприятия коррупции Казахстан среди 180 стран занял 88 место и 40 баллов. С 2012 года Казахстан получает от 26 до 29 баллов из 100. Самый низкий – 26 баллов был зафиксирован в 2013 году.

Сложность выработки действенных мер борьбы с коррупцией связана с ее специфичностью для каждого государства и трудностями, которые связаны с ее непостоянными характеристиками.

Имеющееся информационное поле не помогает должным образом сплочению общества в вырабатывании нулевой терпимости к коррупции.

Для улучшения методов противодействия коррупции нужно учитывать, что Антикоррупционной стратегией заложены новые эффективные подходы, основным из которых является профилактика коррупции.

Главными направлениями противодействия коррупции на ближайшие годы являются:

• постепенное и систематическое повышение заработной платы государственного аппарата. Данная мера повысить социальное самочувствие государственных служащих и сопутствует созданию условия для исполнения ими своих должностных обязанностей на честной и справедливой основе;

• осуществление работы по улучшению грамотности населения страны и воспитанию нулевой терпимости к коррупции. Исключение коррупционных рисков и улучшение административных процедур при взаимодействии общества и государственного аппарата;

• повышение правосознания населения страны в осуществлении

государственной политики в области борьбы с коррупцией;

• формирование «нулевой» терпимости к любым видам коррупции должно стать всеобъемлющим принципом государственного аппарата, судов, правоохранительных органов, а также квазигосударственного сектора – национальных компаний и холдингов;

• на системной основе будет осуществляться введение антикоррупционного образования населения путем включения в учебные программы антикоррупционного воспитания, создание обширной информационно-пропагандистской работы в средствах массовой информации для организации в обществе антикоррупционного сознания.

С 2016 года Правительством Республики Казахстан будет представляться Президенту Национальный доклад о противодействии коррупции. Документ будет содержать анализ и оценку положения и направления распространения коррупции на национальном и международном уровнях, рекомендаций по составлению, исполнению и модернизации антикоррупционной политики.

В целом выполнение всего комплекса мер, включающий в себя как меры предупредительного характера, так и обнаружение, расследование, раскрытие и пресечение коррупционных преступлений будет содействовать низкому уровню коррупции в стране и совершенствованию соответствующих международных рейтингов, в том числе рейтинга Казахстана в Индексе восприятия коррупции «Transparency International» и рейтинге Глобального индекса конкурентоспособности Всемирного экономического форума.

Список использованных источников

1. Ахметова, Г.С. "Антикоррупционная стратегия Казахстана: проблемы реализации и пути совершенствования" // *Вестник Евразийского национального университета*, 2021, №4, с. 78–89.

2. Исмагулова, Л.Б. "Цифровизация как инструмент борьбы с коррупцией в Республике Казахстан" // *Журнал правовых исследований*, 2022, №2, с. 45–56.

3. Тлеулин, Б. "Роль гражданского общества в антикоррупционной политике Казахстана" // *Государственное управление и политика*, 2020, №3, с. 32–44.

4. Оспанов, К. "Сравнительный анализ антикоррупционного законодательства Казахстана и стран ОЭСР" // *Научные труды Академии государственного управления при Президенте РК*, 2019, №5, с. 56–69.

МРНТИ 14.01.07

Атумбаева Г.С.,
УО «Alikhan Bkeikhan University»
аға оқытушысы
Princessa.prince@inbox.ru

РОЛЬ НАСЛЕДИЯ АБАЯ В ВОСПИТАНИИ СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЕЖИ

Аннотация. Статья посвящена исследованию роли философского и культурного наследия Абая Кунанбаева в воспитании современной молодежи. В условиях глобализации, быстрого развития технологий и глобальных социальных изменений ценности, представленные в творчестве Абая, становятся актуальными для формирования нравственной и духовной личности. В статье рассматриваются ключевые идеи Абая, такие как важность нравственности, образования, критического мышления и связи с родной культурой. Обсуждается их значимость в контексте современной педагогики и способы интеграции абаевских ценностей в образовательный процесс.

Ключевые слова: Абай Кунанбаев, наследие Абая, воспитание, молодежь, педагогика, моральные ценности, культура, критическое мышление, традиции.

АБАЙ МҰРАСЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАСТАРДЫ ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ РӨЛІ

Аннотация. Мақала Абай Құнанбаевтың қазіргі жастарды тәрбиелеудегі философиялық және мәдени мұрасының рөлін зерттеуге арналған. Жаһандану, технологиялардың қарқынды дамуы және жаһандық әлеуметтік өзгерістер жағдайында Абай шығармашылығында ұсынылған құндылықтар адамгершілік және рухани тұлғаны қалыптастыру үшін өзекті болып отыр. Мақалада Абайдың адамгершіліктің, білімнің, сыни ойлаудың және туған мәдениетімен байланыстың маңыздылығы сияқты негізгі идеялары қарастырылады. Олардың қазіргі педагогика контекстіндегі маңыздылығы және Абай құндылықтарын білім беру процесіне біріктіру жолдары талқыланады.

Түйінді сөздер: Абай Құнанбаев, Абай мұрасы, тәрбие, жастар, педагогика, моральдық құндылықтар, мәдениет, сыни ойлау, дәстүрлер.

THE ROLE OF ABAI'S LEGACY IN THE EDUCATION OF MODERN YOUTH

Annotation. The article is devoted to the study of the role of Abai Kunanbayev's philosophical and cultural heritage in the education of modern youth. In the context of globalization, rapid development of technology and global social changes, the values presented in Abai's work are becoming relevant for the formation of a moral and spiritual personality. The article examines key ideas of Abai, such as the importance of morality, education, critical thinking and connection with native culture. Their importance in the context of modern pedagogy and ways of integrating Abai values into the educational process are discussed.

Keywords: Abai Kunanbayev, Abai's legacy, upbringing, youth, pedagogy, moral values, culture, critical thinking, traditions.

В последние десятилетия воспитание молодежи сталкивается с рядом вызовов: кризис моральных ориентиров, влияние массовой культуры и технологий, ослабление роли традиционных ценностей в обществе. На фоне этих изменений вопросы духовного и нравственного воспитания становятся особенно актуальными. Одним из мощных источников педагогической

мудрости является наследие Абая Кунанбаева — казахского поэта, философа и просветителя, который в своей жизни и творчестве стремился передать поколениям ценности знания, нравственности, уважения к культуре и традициям.

Абай Кунанбаев не только оставил неизгладимый след в литературе и

философии Казахстана, но и стал одним из основоположников казахской педагогической мысли. Его работы продолжают оказывать влияние на воспитание молодежи в Казахстане и за его пределами. Эта статья посвящена анализу философских и педагогических аспектов наследия Абая и их применению в воспитании современной молодежи.

Одна из центральных тем произведений Абая — это моральное воспитание личности. В своих стихах и философских трактатах он акцентирует внимание на таких качествах, как честность, доброта, терпимость и ответственность. Абай писал: «Человек должен быть высоконравственным, стремиться к развитию своего внутреннего мира, при этом важно сохранять честь и достоинство» [1, 128]. Эти принципы воспитания актуальны и в современном обществе, где молодежь сталкивается с проблемами моральной дезориентации и нехватки духовных ориентиров.

Важным аспектом учения Абая является его призыв к самосовершенствованию. Для него знание и мудрость были не просто ценностями, но и необходимыми инструментами для воспитания внутренней силы и стойкости личности. Эта идея продолжает оставаться актуальной для педагогики, подчеркивая важность образования и саморазвития в воспитательном процессе.

Абай придавал большое значение развитию критического мышления у молодежи. В его произведениях можно найти идеи, побуждающие не только следовать традициям, но и подвергать сомнению устоявшиеся нормы, искать истину через разум и размышления. В стихотворении «Слово назидания» Абай призывает к самоанализу и размышлениям о смысле жизни, что способствует развитию самостоятельности и ответственности.

«Не будь рабом обычаев, думай, изучай!» — писал Абай. [1, 128] Эти слова актуальны в контексте современного образования, где важно развивать у молодежи способность к самостоятельному мышлению и оценке происходящих событий.

Абай всегда подчеркивал значимость образования и культуры как основополагающих факторов для развития личности. В условиях глобализации, когда молодежь зачастую подвержена влиянию западных ценностей, обращение к культурному наследию становится важным инструментом воспитания. Привитие уважения к родной культуре, истории и традициям

способствует формированию у молодежи национальной идентичности и чувства принадлежности к своей Родине. [2, 65]

Особое внимание Абай уделял вопросам нравственности и взаимоотношений в обществе. Он подчеркивал важность уважения к старшему поколению, а также роль семьи в воспитании детей. В его трудах можно найти множество наставлений, которые могут служить основой для педагогических практик, направленных на воспитание молодежи.

Современные проблемы воспитания молодежи и роль наследия Абая. Современная молодежь сталкивается с рядом серьезных проблем, таких как снижение моральных ориентиров, зависимость от технологий, низкая духовная осведомленность и проблема самоопределения. Эти вызовы требуют нового подхода к воспитанию, который не только охватывает знания, но и способствует развитию духовных и нравственных ценностей.

Наследие Абая может стать важным ориентиром в решении этих проблем. В его учении закладываются основы для формирования здоровой, ответственной личности, которая способна уважать не только себя, но и окружающих, принимать участие в жизни общества, сохраняя при этом уважение к своей культуре и традициям. [3, 230]

Практические аспекты применения наследия Абая в воспитательном процессе.

1. Интеграция абаевских ценностей в образовательную программу.

Одним из наиболее эффективных способов внедрения наследия Абая в педагогическую практику является включение его произведений в образовательные программы. Чтение и анализ стихотворений и философских трудов Абая на уроках литературы и философии помогает молодым людям не только узнать о важности моральных ценностей, но и научиться применять их в жизни.

Применение принципов Абая также может быть использовано в воспитательных мероприятиях, направленных на формирование гражданской позиции молодежи, укрепление национальной идентичности и развитие социальной ответственности. [4, 55]

2. Развитие критического мышления через абаевские наставления.

Абай учил молодежь задавать вопросы, сомневаться в установленных нормах и искать собственную истину. Воспитание критического мышления через анализ произведений Абая может помочь молодежи стать более независимыми в своем восприятии мира, учиться оценивать происходящие события, не следовать слепо модным трендам, а развивать собственные взгляды на жизнь.

Наследие Абая представляет собой неиссякаемый источник

педагогической мудрости, который может существенно повлиять на воспитание современной молодежи. Идеи о нравственности, знании и критическом мышлении, которые проповедовал Абай, являются актуальными и в наши дни. Применение этих принципов в образовательной практике поможет молодежи сформировать внутренние ориентиры, необходимые для успешной и гармоничной жизни в быстро меняющемся мире. [5, 96]

Педагогам и специалистам в области воспитания следует активнее использовать наследие Абая для воспитания духовно зрелых и морально ответственных граждан, готовых к участию в жизни общества.

Наследие Абая является важным ресурсом для воспитания современной молодежи. Его философия и моральные наставления предлагают устойчивую основу для формирования духовно зрелой, нравственно ориентированной личности. В условиях глобализации и вызовов современности ценности, которые проповедовал Абай, становятся еще более актуальными для воспитания молодежи, способной принимать самостоятельные и ответственные решения, а также сохранять и развивать национальную культуру.

Список использованной литературы:

1. Абай Кунанбаев. *Слова назидания*. Алматы: Жазушы. -2000
2. Рахимов Б. *Философия Абая Кунанбаева и её значение для воспитания молодежи*. Алматы: Мектеп, 2018
3. Сулейменова А. *Культурное наследие Абая в контексте современного образования*. Астана: Елорда, 2018
4. Мухамеджанова Г. *Моральные ценности и воспитание личности в трудах Абая*. Алматы: Қазақ университеті-2020
5. Тажибаева Д. *Критическое мышление как педагогический инструмент в воспитании молодежи*. Астана: Педагогика,-2017

МРНТИ 10.77.35

Бекпосов А.Т.,
Alikhan Bokeikhan University
аға оқытушысы
a.bekposov@abu.edu.kz

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ЗАҢНАМАСЫНА СӘЙКЕС СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚПЕН КҮРЕС ТЕТІКТЕРІ

Түйін: Сыбайлас жемқорлық-мемлекеттің тұрақты дамуына кедергі келтіретін қоғамдағы ең қауіпті қылмыстардың бірі. Қазақстан Республикасында сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес Қылмыстық Кодекстің, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы заңның және басқа да нормативтік актілердің негізінде жүзеге асырылады.

Түйінді сөздер: Сыбайлас жемқорлық, лауазымды адам, қылмыстық

кодекс, пара алушы, пара беруші.

ANTI-CORRUPTION MECHANISMS IN ACCORDANCE WITH THE CRIMINAL LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Annotation: Corruption is one of the most dangerous crimes in society that impede the sustainable development of the state. The fight against corruption in the Republic of Kazakhstan is carried out on the basis of the Criminal Code, the law on combating corruption and other regulatory acts.

Key words: corruption, official, Criminal Code, bribe taker, bribe taker.

МЕХАНИЗМЫ БОРЬБЫ С КОРРУПЦИЕЙ В СООТВЕТСТВИИ С УГОЛОВНЫМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВОМ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация: Коррупция - одно из самых опасных преступлений в обществе, препятствующее устойчивому развитию государства. Борьба с коррупцией в Республике Казахстан осуществляется на основе Уголовного кодекса, Закона О противодействии коррупции и других нормативных актов.

Ключевые слова: коррупция, должностное лицо, УК, взяткополучатель, взяткодатель.

Сыбайлас жемқорлық – мемлекеттің тұрақты дамуына кедергі келтіретін қоғамдағы ең қауіпті қылмыстардың бірі. Қазақстан Республикасында сыбайлас жемқорлықпен күрес Қылмыстық кодекс, Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы заң және басқа да нормативтік актілер негізінде жүзеге асырылады. Қылмыстық заңнама аясында жемқорлық құқық бұзушылықтарды анықтау, алдын алу және жазалау механизмдері қарастырылған.

1. ҚР Қылмыстық кодексіндегі сыбайлас жемқорлық қылмыстары

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі (ҚР ҚК) сыбайлас жемқорлыққа байланысты бірқатар құқық бұзушылықтарды қамтиды. Олардың қатарына келесі қылмыстар жатады:

1.1. Пара алу (366-бап).

• Лауазымды адамның өзіне немесе үшінші тұлғаларға заңсыз пайда алу мақсатында пара қабылдауы.

• Қылмыстың ауырлығына қарай 3 жылдан 15 жылға дейін бас бостандығынан айыру жазасы қолданылады.

1.2. Пара беру (367-бап).

• Лауазымды тұлғаның заңсыз әрекетін қамтамасыз ету мақсатында азаматтың немесе ұйымның пара беруі.

• 5 жылға дейін бас бостандығынан айыру немесе айыппұл қарастырылған.

1.3. Парақорлыққа делдал болу (368-бап).

• Пара алушы мен берушінің арасында делдалдық жасау.

• Делдалдық жасаған тұлғаларға 3 жылдан 7 жылға дейін бас бостандығынан айыру жазасы белгіленген.

1.4. Сеніп тапсырылған мүлікті иемдену немесе ысырап ету (189-бап)

• Мемлекеттік немесе қоғамдық мүлікті лауазымды тұлғалардың жеке пайдасына пайдалану.

• Ұрланған қаражаттың мөлшеріне қарай 3 жылдан 12 жылға дейін бас бостандығынан айыру жазасы қарастырылған.

1.5. Қызметтік өкілеттіктерді асыра пайдалану (361-бап)

• Лауазымды тұлғаның өз өкілеттігін жеке немесе басқа тұлғалардың мүддесі үшін заңсыз пайдалануы.

• 2 жылдан 10 жылға дейін бас бостандығынан айыру жазасы қарастырылған.

2. Жауапкершілікті күшейту шаралары.

2.1. Қатаң жаза қолдану.

• Сыбайлас жемқорлық қылмыстары үшін шартты түрде мерзімнен бұрын босатуға тыйым салынған.

• Мемлекеттік қызметте жұмыс істеу құқығынан өмір бойына айыру жазасы енгізілген.

2.2. Мүлкін тәркілеу.

• Пара алу, беру немесе сыбайлас жемқорлыққа байланысты басқа да қылмыстар жасаған тұлғалардың заңсыз табылған мүлкі тәркіленеді.

2.3. Құқық қорғау органдарының бақылауын күшейту

• Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарды тергеу және анықтау құзыреті Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігіне (Антикор) берілген.

• Агенттік жасырын тергеу амалдарын жүргізіп, заңсыз әрекеттерді анықтау мақсатында арнайы операциялар ұйымдастырады.

3. Жемқорлықтың алдын алу және превенция шаралары

3.1. Мемлекеттік қызметкерлерді бақылау

• Мемлекеттік қызметкерлер мен олардың отбасы мүшелерінің кірістері мен мүлкі туралы декларация тапсыруы міндеттелген.

• Мүдделер қақтығысын реттеу нормалары енгізілген.

3.2. Жемқорлық туралы хабарлаған тұлғаларды қорғау

• Жемқорлық фактісі туралы хабарлаған азаматтарға ақпараттың құпиялығы қамтамасыз етіледі.

• Хабарлаған тұлғаларға қаржылай сыйақы беріледі.

3.3. Цифрландыру және мемлекеттік қызметтерді автоматтандыру

• Egov.kz арқылы электрондық мемлекеттік қызметтерді ұсыну парақорлық мүмкіндігін азайтады.

• “Адалдық алаңы” және “Ашық бюджет” жобалары мемлекеттік мекемелердің ашықтығын қамтамасыз етеді.

1. Қазақстандағы сыбайлас жемқорлықпен күрестің қазіргі жағдайы.

1.1. Құқықтық база.

Қазақстанда сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес келесі заңдар мен нормативтік актілер негізінде жүзеге асады:

• “Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы” заң (2015 ж.) – бұл заң алдын алу шараларын, құқық бұзушылықтардың түрлерін және жауапкершілікті белгілейді.

• ҚР Қылмыстық кодексі – сыбайлас жемқорлық қылмыстары үшін қатаң жазаларды қарастырады (пара алу, пара беру, қызметтік өкілеттіктерді асыра пайдалану және т.б.).

• Мемлекеттік қызмет туралы заң – мемлекеттік қызметкерлер үшін этикалық нормалар мен шектеулерді белгілейді.

1.2. Институционалдық шаралар.

• Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігі (Антикор) – жемқорлыққа қарсы тергеу жүргізетін негізгі орган.

• Қоғамдық кеңестер мен мониторинг топтары – азаматтық қоғамның жемқорлықты бақылауына мүмкіндік береді.

• “Адалдық алаңы” және “Саналы ұрпақ” жобалары – жастар арасында жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыруға бағытталған.

1.3. Цифрлық технологияларды енгізу.

• “Egov.kz” электронды үкімет порталы – мемлекеттік қызметтерді алу кезіндегі адами факторды азайту арқылы парақорлықты төмендетеді.

• “E-Salyq Azamat” және “Е-сатып алу” жүйелері – салық және мемлекеттік сатып алулардағы ашықтықты арттырады.

• “Ашық бюджет” платформасы – мемлекеттік қаражаттың қайда жұмсалып жатқанын бақылауға мүмкіндік береді.

1.4. Проблемалық мәселелер.

• Жемқорлықтың жоғары деңгейі – әсіресе, мемлекеттік сатып алу, құқық қорғау органдары және білім беру саласында кездеседі.

• Азаматтардың құқықтық мәдениетінің төмендігі – кейбір азаматтар пара беруді “тұрмыстық мәселені шешудің” қалыпты жолы деп есептейді.

• Жазалау тетіктерінің жетілмеуі – кейбір қылмыстық істердің тиімді тергелмеуі немесе жеңіл жазамен шектелуі қоғамда әділетсіздік сезімін тудырады.

2. Сыбайлас жемқорлықпен күресті жетілдіру жолдары.

2.1. Заңнаманы жетілдіру

• Жазаны қатаңдату – пара алу мен беруге қатысты қылмыстар үшін жазаны күшейту.

• Шенеуніктердің кірістері мен шығыстарын толық жариялау –

мемлекеттік қызметкерлердің мүліктік жағдайын қатаң бақылауға алу.

• Жемқорлыққа қарсы заңнаманы халықаралық стандарттарға сәйкестендіру – БҰҰ және ЭЫДҰ (OECD) ұсынымдарына бейімдеу.

2.2. Құқық қорғау органдарының тәуелсіздігін арттыру.

• Жемқорлықпен күресетін агенттіктердің саяси ықпалдан тыс жұмыс істеуін қамтамасыз ету.

• Жемқорлықпен байланысты сот істерінің ашықтығын қамтамасыз ету.

2.3. Мемлекеттік басқарудың ашықтығын күшейту.

• Цифрландыруды дамыту – барлық мемлекеттік қызметтерді онлайн форматқа көшіру.

• Қоғамдық бақылауды арттыру – мемлекеттік жобалар мен бюджеттік шығындарды халықтық бақылауға беру.

2.4. Құқықтық мәдениетті дамыту

• Мектептер мен университеттерде жемқорлыққа қарсы білім беруді күшейту.

• Халыққа құқықтық сауаттылық бойынша кеңес беру орталықтарын ашу.

• Жемқорлыққа қарсы насихат жұмыстарын күшейту – БАҚ және әлеуметтік желілер арқылы.

2.5. Азаматтардың жемқорлыққа қарсы белсенділігін арттыру

• “1424” жедел желісі арқылы жемқорлық фактілері туралы хабарлаған тұлғаларды қорғау.

• Жемқорлықты әшкерелеушілерге қаржылай сыйақы беру жүйесін дамыту.

• Қоғамдық белсенділер мен журналистердің зерттеулеріне қолдау көрсету.

Қорытынды. Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасы сыбайлас жемқорлыққа қарсы күреске бағытталған бірқатар қатаң шараларды қарастырады. Құқық бұзушылықтарды анықтау және жазалау механизмі күшейтілгенімен, жемқорлықтың алдын алу, азаматтардың құқықтық мәдениетін арттыру және мемлекеттік басқарудың ашықтығын қамтамасыз ету де маңызды рөл атқарады. Осы шаралардың барлығы елімізде сыбайлас жемқорлық деңгейін төмендетуге бағытталған тиімді құралдар болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Криминалистика оқу құралы Байгундинов Е.Н.,Сабитов С.М.,Қамбаров А.Қ. 2022 ж. Семей: «Zhardem» республикалық баспа компаниясы, - 2022 жыл, - 100 бет.

2. Қылмыстық сот ісін жүргізуді криминалистикалық қамтамасыз ету Р.М. Жамиева, А.О. Шакенов Оқулық Қарағанды: Акад. Е.А. Бөкетов атүҚарағанды ун-ті КЕАҚ баспасы 2023 ж. 260 б. А.Ғ.Абуов. Криминалистика. Оқу құралы.-Алматы: Жеті жарғы, 2014ж

3. Дактилоскопиялық зерттеу әдістемелері бойынша оқу-әдістемелік құрал. Нұр-Сұлтан қ., 2021ж. С.А. Садықов, Г.С. Мирзамирова, Р.Б. Молдыбаева.

4. Криминалистика: Оқу құралы / Е.Ғ. Жәкішев [ж.б.].- өнд.толықт.2-бас.- Алматы,

2019

5. Құжаттарды техникалық-криминалистикалық зерттеу : Оқу-әдістемелік құрал / Ішкі істер министрі полиция генерал-полковнигі М.М.Ахметжановтың редакциясымен.- Астана, 2023.

6. Полиграфты пайдалана отырып психофизиологиялық зерттеу оқу-әдістемелік құрал. Нұр-Сұлтан қ., 2022ж. С.А. Садықыов, М.С. Жадиков.

7. Б.Салаев, Ш.Әмитов, М.Сатыбалдинов, Ә-С.Айдаркұлов. Криминалистикалық техника тарауы бойынша қысқаша дәрістер жинағы: Әдістемелік оқу құралы. Алматы: Жеті жарғы, 2015

8. Криминалистика. Учебное пособие. А.В. Дулов, Г.И.Громович, А.В.Лапин. Минск 2018ж. ИП ЭкоперспективаАверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г. Криминалистика Учебник-М., 2014.

9. Криминалистическая техника: учебное пособие / Б.А. Шо-пабаев, Д.Д. Сатыбалдинов. – Алматы, 2015. – 261 с.

10. Курс криминалистики. Общая часть. Под ред. Карнаухова В.Е.-М., 2014

МРНТИ 02.41.51

Жолдыбалина Г.Ә.,
Alikhan Bokeikhan University,
Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер
кафедрасының аға оқытушысы

АБАЙДЫҢ АДАМЗАТҚА АМАНАТЫ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ НЕГІЗГІ ІЗГІЛІК БАҒДАРЫ РЕТІНДЕ

Түйін. Мақалада автор мемлекет басшысының сөздерін келтіріп құндылықтар қатарында ең бастысы тәуелсіздік және отаншылдық болды, деп тұжырымдайды. Осыдан туындайтын бірлік және ынтымақ, әділдік және жауапкершілік, заң және тәртіп, еңбекқорлық және кәсіби біліктілік, жасампаздық және жаңашылдық бір-бірін толықтыра түседі және мемлекеттің ізгілік бағдары ретінде қарастырылады.

Түйін сөздер: бірлік, ынтымақ, әділдік, жауапкершілік, заң, тәртіп, еңбекқорлық, кәсіби біліктілік.

ABAI'S PRECEPTS AS THE MAIN HUMANITARIAN LANDMARK OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Annotation. In the article, the author quotes the words of the Head of State and concludes that the main thing is independence and patriotism. The resulting unity and solidarity, justice and responsibility, law and order, diligence and professional competence, creativity and innovation complement each other and are considered as virtuous landmarks of the state.

Keywords: unity, solidarity, justice, responsibility, law, order, diligence, professionalism.

ЗАВЕТЫ АБАЯ КАК ОСНОВНОЙ ГУМАНИТАРНЫЙ ОРИЕНТИР РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация. В статье автор приводит слова Главы государства и делает вывод, что главные ценности это независимость и патриотизм. Вытекающие из

этого единство и солидарность, справедливость и ответственность, закон и порядок, трудолюбие и профессиональная компетентность, созидание и новаторство дополняют друг друга и рассматриваются как добродетельные ориентиры государства.

Ключевые слова: единство, солидарность, справедливость, ответственность, закон, порядок, трудолюбие, профессионализм.

«Абай Құнанбайұлы – қазақ халқының өркендеуі үшін күрескен Ұлы ойшыл, көрнекті ақын, классикалық әдебиетінің негізін салушы. Әдебиетшінің шығармашылық мұрасы ұлттың рухани игілігіне айналды және қазақ халқының мәдениетін байытты. Абайдың өлеңдері бір жарым ғасыр бұрын жазылған, бірақ қазіргі әлемде де өзінің маңыздылығы мен өзектілігін жоғалтпады. Ұлы классиктің шығармалары әлемнің түпкір-түпкірінде мойындалды және көптеген тілдерге аударылды. Біз заң мен тәртіп, білім мен парасат үстемдік ететін қоғам құруымыз керек. Азаматтары, әсіресе жастары мәдениетті, жаңашыл әрі жасампаз ұлттың ұпайы түгел. Сондықтан біз өркениетті ел болуға кедергі жасайтын жағымсыз әдеттерден арылуымыз керек», деп ел Президенті Қ.Тоқаев 2024жыл 4 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауында.

Қасым-Жомарт Тоқаев ұлттық құрылтайда сөйлеген сөзінде "біздің нақты құндылықтарымыз болмаса, көшбасшы елдер қатарына қосылуымыз неғайбыл"деген ұлттың келбетін айқындайтын негізгі құндылықтарға тоқталды.

Президент сөз еткен құндылықтар қатарында ең бастысы тәуелсіздік және отаншылдық болды. Осыдан туындайтын бірлік және ынтымақ, әділдік және жауапкершілік, заң және тәртіп, еңбекқорлық және кәсіби біліктілік, жасампаздық және жаңашылдық бір-бірін толықтыра түседі.

Шын мәнінде, біз айтып жүрген Әділетті Қазақстанды Адал азаматтар құрады. Бұл – бір-бірімен өте тығыз байланысты ұғымдар. Отанға, отбасына адалдық – парасаттылық пен адамгершіліктің белгісі. Адал еңбек етіп, адал табыс тапқан адам жетістікке жетеді, құрметке ие болады. Ұлы Абай «Адал еңбекпен мал іздемек – арлы адамның ісі» деген. Ал арлы адам әділетсіздік жасамайды. Әр салада адалдық басты орында тұрса, әділ қоғам орнайды. Жемқорлыққа жол берілмейді, ел мүддесіне сай шешім қабылданады. Бір сөзбен айтсақ, қоғамдағы ізгіліктің бәрі адалдықтан бастау алады. Ендеше, Әділетті Қазақстан және Адал азамат ұғымдары ел тірегі болатын егіз құндылық ретінде әрдайым қатар тұруға тиіс.

Әділетті Қазақстанды құру үшін әрбір отандасымыз адал азамат болуға ұмтылуы қажет. Сонымен бірге жас ұрпақты адал азамат етіп тәрбиелеуіміз керек. Ұлттық бірегейлігімізді нығайтып, еліміздің жаңа құндылықтарын орнықтыру үшін жүйелі жұмыс жасалуға тиіс. Тоқаевтың Түркістандағы Ұлттық құрылтайда сөйлеген сөзі. Автор өз шығармаларында адам өмірінің түрлі аспектілерін қозғаған. Қысқа мағыналы пікірлерде теңдесі жоқ ойшылдың ұлы даналығы жасырулы. Міне, жазушы адамның ішкі жағдайы, оның өмірлік басымдықтары, мақсаттары, ұмтылыстары және адамдар арасындағы қарым-қатынасы туралы айтқан ұлағатты сөздері:

1. Пайда, залалды айыратұғын қуаттың аты – ақыл...

2. Адамның адамшылығы – ақыл, ғылым, жақсы ата, жақсы ана, жақсы құрбы, жақсы ұстаздан болады.

3. Үш-ақ нәрсе адамның қасиеті: Ыстық қайрат, Нұрлы ақыл, Жылы жүрек.

4. Адамзатқа не керек: Сүймек, сезбек, кейімек. Харкет қылмақ, жүгірмек, Ақылмен ойлап сөйлемек.

5. Атымды адам қойған соң, Қайтып надан болайын.

6. Бес нәрсеге асық бол... Талап еңбек, терең ой, қанағат, рақым, ойлап қой - Бес асыл іс көнесеңіз.

7. Адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озады.

8. Жас уақытта көңіл - гүл.

9. Жастықтың аты арындап, Тас қияға өрледің.

10. Жастықтың оты жалындап, Жас жүректе жанған шақ. Талаптың аты арындап, Әр қиянға салған шақ.

11. Жастықта көкірек зор, уайым жоқ.

12. Жастықта бір күлгенің мың қаралық.

13. Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат.

14. Егер ісім өнсін десең, ретін тап.

15. Еңбек - қуаныш, жалқаулық арылмас азап.

16. Еңбексіз мал дәметкен – қайыршылық.

17. Жұмысы жоқтық, Тамағы тоқтық, Аздырар адам баласын.

18. Дүниеде жалғыз қалған адам – адамның өлгені.

19. Сақалын сатқан кәріден, Еңбегін сатқан бала артық.

20. Орынды іске жүріп ой таппаған,

Не болмаса жұмыс қып, мал таппаған.

Қасиетті болмайды, ондай жігіт,

Әншейін құр бекерге бұлғақтаған.

Абай өз шығармаларында рухани жұтаңдықты, білімсіздікті, көкірек көзінің мөрлілігін, надандықты, имансыздықты, тоғышарлықты, енжарлықты, жалқаулықты, сөзуарлықты, екіжүзділікті, күншілдікті, мақтанқұмарлықты, мақтансүйгіштікті, дүниеқоңыздықты, мансапқорлықты, көрсеқызарлықты, менмендікті, мақтаншақтықты, еңбексіздікті, әділетсіздікті, сатқындықты және т.б. қай замандарда болмасын адам бойында болатын моральдық-этикалық қасиеттерді сөз ете отырып, адам баласының бойындағы қасиеттерін жақсартуға, жетілдіруге, толықтыруға, жаман қасиеттері болса солармен күресуге, оларды ауыздықтауға талаптануы керектігін түсіндіріп, ғасырлар бойына адамзат баласының ақыл-ойында ұшталып келе жатқан, діни-

пәлсафалық, моральдық-этикалық, интеллектуалдық, адамгершілік тұжырымдамасы – толық адам ілімін адамзат қоғамына мұра етіп қалдырды, деп жазады филолог Н.Кенжеғараев. Абай Құнанбайұлының әуендері, прозалық шығармалары мен өленделері ұзақ жылдар бойы өзінің сұлулығы мен өзектілігін жоғалтпады. Автордың пікірінше, әр түрлі халықтар арасындағы өзара түсіністік пен бейбітшілік, мәдениеттің озық идеялары, ғылым мен білім беру әлемдік қоғамдастықты бүкілхалықтық игілікке әкелуі мүмкін, әлемнің барлық халықтары мен әрбір адамы үшін өмірлік маңызды болып қала береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жұлдыз Кенжегалиева, Аида Тақабаева https://kaz.nur.kz/leisure/books/1809924-abaj-knanbajly-lederi-debi-mrasy-zne-lagatty-szderi/
2. https://kaz.nur.kz/leisure/books/1809924-abaj-knanbajly-lederi-debi-mrasy-zne-lagatty-szderi/

МРНТИ 10.81.45

Сыздыков А.Ж., Каражанов М.Д., Абенов А.Т.,
«Адам құқықтары жөніндегі Ұлттық Орталық», Астана қ.
karazhanov_1982@mail.ru

ӘЙЕЛ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ: КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТ

Түйін. Әйел құқықтарын қорғаудың криминологиялық аспектісі тұрмыстық зорлық-зомбылық мәселесімен байланысты және кең таралған болып келеді. Әлемдік статистикаға сәйкес, әрбір үшінші әйел физикалық немесе жыныстық зорлық-зомбылыққа ұшырайды. Қазақстанда да бұл проблема айтарлықтай орын алып, 2023 жылы тұрмыстық зорлық-зомбылыққа байланысты мыңдаған құқық бұзушылықтар тіркелген. Бұл мәселеге гендерлік теңсіздік, патриархалдық қатынастар және әлеуметтік-экономикалық жағдайлар әсер етеді.

Бұл мақалада тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу және оның салдарын азайту шаралары талданған. Әйелдердің құқықтарын қорғау, экономикалық тәуелсіздігін арттыру және патриархалдық мәдениетке қарсы күрес жүргізу – басты қадамдар болып табылады. Сонымен қатар, заңдарды қатаңдату және қоғамда білім мен ақпараттандыру жұмыстарын күшейту маңызды.

Түйін сөздер: әйел құқықтарын қорғау, криминологиялық аспект, тұрмыстық зорлық-зомбылық, зорлық-зомбылық, зорлық-зомбылық түрлері, зорлық-зомбылықтың алдын алу.

PROTECTION OF WOMEN'S RIGHTS: CRIMINOLOGICAL ASPECT

Annotation. The criminological aspect of the protection of women's rights is connected with the problem of domestic violence and is becoming more widespread.

According to world statistics, every third woman is subjected to physical or sexual violence.

This problem is also relevant for Kazakhstan: in 2023, thousands of crimes related to domestic violence were recorded. This problem is influenced by gender inequality, patriarchal relations and socio-economic conditions.

In this article, the issues of prevention of domestic violence and reduction of its consequences are analyzed. Protection of women's rights, increase of their economic independence and fight against patriarchal culture are key steps. In addition, it is important to tighten laws and strengthen educational and explanatory work in society.

Key words: protection of women's rights, criminological aspect, domestic violence, violence, types of violence, prevention of violence.

ЗАЩИТА ПРАВ ЖЕНЩИН: КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Аннотация. Криминологический аспект защиты прав женщин связан с проблемой домашнего насилия и приобретает все более широкое распространение. По данным мировой статистики, каждая третья женщина подвергается физическому или сексуальному насилию.

Эта проблема также актуальна для Казахстана: в 2023 году зафиксированы тысячи преступлений, связанных с бытовым насилием. На эту проблему влияют гендерное неравенство, патриархальные отношения и социально-экономические условия.

В настоящей статье проанализированы вопросы предотвращения домашнего насилия и уменьшения его последствий. Защита прав женщин, повышение их экономической независимости и борьба с патриархальной культурой являются ключевыми шагами. Кроме того, важно ужесточить законы и усилить просветительскую и разъяснительную работу в обществе.

Ключевые слова: защита прав женщин, криминологический аспект, семейно-бытовое насилие, насилие, виды насилия, предотвращение насилия.

Біріккен Ұлттар Ұйымының гендерлік теңдік және әйелдердің мүмкіндіктерін кеңейту жөніндегі агенттігі болып табылатын «БҰҰ-Әйелдер» ұйымының мәліметі бойынша, қазіргі уақытта әлемде 736 миллион әйел бар, яғни 15 жастан асқан әрбір үшінші әйел дерлік физикалық немесе жыныстық зорлық-зомбылыққа ұшырайды [1].

Бұл мәселеде Қазақстан Республикасы да тыс қалмайды. Қазақстан Республикасындағы Адам құқықтары жөніндегі уәкілдің «Тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы іс-қимыл туралы» [2] арнайы баяндамасында келтірілген мәліметтерге сәйкес, тек 2023 жылдың өзінде елімізде тұрмыстық зорлық-зомбылыққа байланысты 66 615 әкімшілік құқық бұзушылық тіркелді [3].

Қылмыстық құқық бұзушылық фактілеріне тоқталатын болсақ, 2018-2023 жылдар аралығында отбасылық-тұрмыстық салада 5958 қылмыстық құқық бұзушылық жасалған. Отбасылық-тұрмыстық саладағы қылмыстық құқық бұзушылықтардың ең көп саны 2020 жылы тіркелді – 1072. 2018 жылдан 2020

жылға дейін қылмыстық құқық бұзушылықтардың 16,6%-ға аздап, бірақ тұрақты өсімі байқалды, ал 2020 жылдан 2023 жылға дейін олардың төмендеуі 13,8%-ға (1072 ден 923 дейін) болды.

2023 жылы қылмыстық құқық бұзушылықтар саны 2022 жыл деңгейінде дерлік қалды (2022 – 942, 2023 – 923) [4].

Көрсетілген сандар елде физикалық және психологиялық сипаттағы зорлық-зомбылық мінез-құлықпен, сондай-ақ үстемдік пен бағыну түріндегі билікті асыра пайдаланумен сипатталатын тұрмыстық салада қылмыс жасаудың тұрақты үрдісі бар екенін көрсетеді [5, 35 б.].

Бұл құқық бұзушылықтардың алғышарттары мен себептері әртүрлі факторлар болып табылады.

XV-ғасырда құрылған Қазақ хандығы дәуірінен бастап дәстүрлі қазақ қоғамында да кең таралған, өйткені гендерлік қатынастардың патриархалдық концепциясы қандай да бір нақты елдің айрықша белгісі емес. Ол дүние жүзінің барлық елдерінде кең тарады.

Қазақ қоғамындағы патриархалдық қатынастардың мазмұны, патриархалдық дүниетаным мен қоғамдық сана ғасырлар бойы әйел тамақты нашар әзірлесе, күйеуіне тиісті көңіл бөлмесе, оның нұсқауын орындамаса, еркектердің әйелге қол көтеруіне мүмкіндік беретіндей етіп қалыптасты. Бұл мәселе бойынша заң әдебиетінде әйелдің «дауыс беру құқығы болмағаны, әрекет ету еркіндігі болмағаны және қалыптасқан әдет-ғұрыптар мен дәстүрлерді бұзған немесе күйеуінің еркіне бағынбаған жағдайда оның әрекеті теріс деп танылғанын» атап өтілді [6, с.19].

Қазақ әйелдерінің әлеуметтік-құқықтық жағдайын зерттеуші И.В. Стасевич қазақ әйелдерінің құқықтық және әлеуметтік жағдайы шариғат нормалары толығымен үстемдік еткен басқа азиялық қоғамдардағы әйелдердің мәртебесімен салыстырғанда айтарлықтай жоғары болғанымен, тұрмысқа шыққан қазақ әйелінің тағдыры айтарлықтай ауыр болғанын ерекше атап өтті. Әйелдің мінез-құлық аспектісінде күйеуінің және оның отбасының мүдделері шешуші болды. Әйел мен күйеуі және оның туыстары арасындағы күрделі қарым-қатынастың ең қарапайым және үзінді бөліктерінің өзі қоғамдық сана мен әдет-ғұрыппен егжей-тегжейлі реттелді [7, с.54].

Әйелдердің бұл ұстанымына қазақтың дәстүрлі қоғамындағы патриархалдық негіздердің үстемдігі қалын төлеудің мүмкіндігі мен қажеттілігін, құқықтық реттеуде көп әйел алу мен левираттық некелердің болуы негіз болды.

Көп әйел алуды, қалыңдықты сату мен сатып алуды, әміршілдікті заңдастырған жоғарыда аталған әдет-ғұрып және дәстүрлі құқық нормалары әйелдердің нақты бағынышты жағдайына, олардың ерлердің билігіне толық

тәуелді болуына, қазақ қоғамында ерлер мен әйелдердің абсолютті мүліктік теңсіздігіне әкелді [8, с.29]. Демек, басқа елдердегі сияқты Қазақстанда да әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық феномені «әйелдер денесіне иелік ету, жыныстық, еңбек, репродуктивтік құқықтар, ұтқырлық және автономия деңгейі туралы патриархалдық идеялардан туындады. Ерлердің артықшылығы туралы терең сіңген идеялар ерлерге әйелдердің өміріне шексіз билік жүргізуге және оны тиімді түрде заңдастыруға мүмкіндік берді.

Осылайша, зорлық-зомбылық, тамыры тереңде жатқан патриархалдық кондицияның және талаптарды орындауға мәжбүрлеудің заңдылығымен, сондай-ақ өсіп келе жатқан ұмтылыстар, көңілсіздіктер және «дұрыс жасай алады» фактісі заңды көзқарас пен жеке эго бекіту мен бақылаудың өсіп келе жатқан қажеттілігінің нәтижесінде ерлер әйелдерді бақылау үшін үнемі қолданатын құрал болды [9, с.101].

Қазақ қоғамының патриархалдық өмір салты Кеңес өкіметі орнап, үстемдік құрған кезеңде қатты бұзылды. Сөйтіп, большевиктер билікке келгеннен кейін-ақ көшпелі қазақ қоғамындағы патриархалдық жүйенің бірқатар дәстүрлі институттары, соның ішінде құн, қалым, көп әйел алу, левират некелері жойылды, бұл қазақ қоғамындағы әйелдердің жағдайының теңсіздігін барынша айқын көрсетті. Бұл шешім аталған мекемелердің Кеңес үкіметінің заңдарына сәйкес келмейтіндігімен түсіндірілді [10, с.190].

Осыған байланысты қазақ әйелдерін азат етуге бағытталған бірқатар заңнамалық актілер қабылдануда. Сөйтіп, 1920 жылы 28 желтоқсанда Қырғыз (Қазақ) Республикасы Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комиссарлар Кеңесінің «Қалымды жою туралы» Декреті қабылданды. Декреттің 4) абзацында калыңға тыйым салу туралы ережелерін бұзғаны үшін екі еселенген мөлшердегі мал мен қалымға қатысты мүлкі тәркіленіп, бір жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыру көзделгені белгіленген [11].

1921 жылы 17 қаңтарда Қырғыз АКСР Халық Комиссарлар Кеңесінің «Қырғыздардың неке заңы туралы» Декреті шықты [12, 62 б.]. Декретте бұл мекемелер қазақ әйелдерінің ар-намысы мен ар-намысына нұқсан келтіретіні айтылған, көп әйел алу мен аменгерлікті жоюды заңдастырды. Сонымен бірге, қаулыда заң нормаларының мәнін әртүрлі түсінуге әкеліп соқтырған көп әйел алу мен аменгерлікке тыйым салатын жаңадан белгіленген нормаларды бұзғаны үшін жауапкершілік белгіленбеген. Осыған байланысты 1921 жылы 9 қарашада «Қырғыздар (қазақтар) арасында көп әйел алудың жазалануы туралы» және «Әйелдерді некеге тұруға мәжбүрлеу туралы» екі құқықтық құжат қабылданды. Сонымен қатар, 1924 жылы 16 қазанда РСФОР Қылмыстық кодексіне өзгертулер мен толықтырулар енгізу арқылы тұрмыстық қылмыстарға қатысты жаңа тарау қабылданды және құн, калың, көп әйел алу, аменгерлік және

патриархалдық жүйенің басқа да қалдықтарын жою үшін қылмыстық жауапкершілік белгіленді [13].

Сонымен қатар, қабылданған шаралар мен қазақ қоғамының өмірі мен күнделікті өміріндегі елеулі өзгерістерге, Кеңес үкіметі белсенді жүргізген эмансипация саясатына қарамастан, патриархалдық гендерлік қатынастар мемлекет пен қоғамдағы трансформациялар мен ауысулардан аман қалды және гендерлік рөлдердің қайта дәстүрге айналуына әкелді. Оның үстіне саяси режимдердің ауысуымен постсоциалистік елдердің патриархалдық құрылымы өзінің жүйелілігін түбегейлі өзгерткен жоқ [14].

Бұл жағдайда біз гендерлік қатынастарды қайта құруды әртүрлі себептермен ерлер артықшылықтарын күшейтетін және әйелдерге қатысты зорлық-зомбылықты үстемдіктің қолайлы параметрлері ретінде қарастыратын дәстүрлі құндылықтар мен әдет-ғұрыптарды жаңғырту деп түсінеміз. Патриархалдық гендерлік қатынастардың қалдықтарының сақталуына, кейбір жағдайларда олардың дамуына бүгінгі күннің әртүрлі факторлары ықпал етеді, бұл тұрмыстық зорлық-зомбылық жағдайларын толығымен тудыруы мүмкін. Бұған Қазақстан Республикасындағы социологиялық зерттеулердің нәтижелері дәлел. Мәселен, сауалнамалардың бірінің нәтижесі бойынша, оған қатысушылардың 85 пайызы республикадағы тұрмыстық қатынастарда қатыгездіктің болуы сенімді деп санайды, ал респонденттердің тек 15 пайызы ғана Қазақстанда тұрмыстық зорлық-зомбылықтың бар екеніне күмәнданған [15]. Әлеуметтік сауалнамалардан басқа, тұрмыстық зорлық-зомбылық фактілерінің сақталып, тіпті көбейіп келе жатқанының дәлелі - мұндай қылмыстардың құрбандарының республикадағы дағдарыс орталықтарына көбірек жүгінуі. Мәселен, тек 2023 жылдың өзінде орталықтармен 4 мыңнан астам адам қамтылды, оның ішінде 3 мыңнан астам адам. 1 мыңға жуық адамға медициналық көмек көрсетілді.

Адам құқықтары жөніндегі ұлттық орталықтың мәліметінше, көмекке жүгінгендердің ең көп саны Астанада – 510, Алматыда – 410, Шымкентте – 358 және Қызылорда облысында – 331.

Дағдарыс орталықтарына жүгінгендердің ең азы Шығыс Қазақстан облысында – 90, Маңғыстау облысында – 60, Солтүстік Қазақстан облысында – 31.

Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің мәліметі бойынша 2018-2023 жылдар аралығында дағдарыс орталықтарына жүгінулер саны 141 пайызға өскен [16]. Сонымен қатар, тұрмыстық зорлық-зомбылық фактілері мен арнаулы әлеуметтік қызметтерді алған адамдардың санын салыстыра отырып, зардап шеккендердің басым көпшілігі қажетті көмекті ала алмайды деген қорытынды жасауға болады. Айта кету керек, тұрмыстық зорлық-

зомбылық құрбандары құқық қорғау органдарына жиі хабарласпайды, яғни оларды жәбірленуші ретінде анықтау мүмкін емес және соның салдарынан арнайы әлеуметтік қызметтерге қол жеткізе алады.

Сот тәжірибесін талдау да зерттеліп отырған салада құқық бұзушылықтың салыстырмалы түрде жоғары өсімінің жалғасуын көрсетеді. Мәселен, 2023 жылдың 10 айында ғана қазақстандық соттар тұрмыстық зорлық-зомбылыққа байланысты қатынастарға тікелей қатысты 62 мыңнан астам істі қараған. Зерттелетін салада құқық бұзушылықтың алдын алу, және жолын кесу бойынша қабылданып жатқан шараларға қарамастан, Қазақстан жұртшылығы соттар қарастыратын аты шулы кісі өлтіру және басқа да тұрмыстық қылмыстар фактілерін жиі естиді және таң қалдырады. Осылайша, жақын арада және қазіргі уақытта олардың әйелдері мен бірге тұратын адамдарын өлтіру, олардың ата-аналары мен туыстары, олардың туыстары мен балаларын азаптау, өлтіру фактілері жиі кездеседі, отбасы әкелерінің өз балаларына, өгей ұлдары мен өгей қыздарына қарсы жасалған қаскүнемдік әрекеттері және басқа да қылмыстар жасалады.

Жоғарыда келтірілген фактілер тұрмыстық зорлық-зомбылық құрбандарының құқықтарын байыппен қорғау және осы саладағы қылмыстардың алдын алу қажеттілігін айқын көрсетеді.

Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың көрінуіне ықпал ететін факторлар ретінде мына жағдайларды қарастырған жөн.

Біріншіден, қоғамда жұмыс табу қиынға соғатын, баспанасы жоқ немесе жалақысы төмен субъектілер тобының болуы. Тұрмыстық қылмыстардың себебі олқылықтар, кемшіліктер немесе заңнаманың адалдығы емес, жұмыссыздықтың айтарлықтай деңгейі сақталып отырған қолайсыз әлеуметтік-экономикалық жағдайлар, халықтың табысының төмендігі, халықтың қарызы, үй-жайдың жоқтығы және басқа да факторлар.

Екіншіден, жеке санасына патриархалдық қатынастардың теріс дәстүрлері мен тенденциялары сіңген білімі мен ағартушылық деңгейі төмен топтың болуы. Олар адамның моральдық-құқықтық санасының деформациясын жеделдетіп, физикалық күш қолдану қаупі мен нақты қолдану арқылы психологиялық қысым жасау арқылы жанұялық қатынастарда абсолютті үстемдікке ұмтылудан көрінетін айқын индивидуализм психологиясына әкеледі.

Үшіншіден, жаман әдеттері бар әлеуметтік топтар (ішімдік ішу, маскүнемдік, құмар ойындар).

Төртіншіден, құқықтық реттеудегі кемшіліктер және қоғамдық қатынастарға ұйымдастырушылық-реттеушілік ықпал ету. Түрлі елдерде, соның ішінде Қазақстан Республикасындағы тұрмыстық зорлық-зомбылық

себептерін талдау көрсеткендей, «ұлттық заңнаманың қатаңдатылуына байланысты отбасылардағы зорлық-зомбылық деңгейі төмендейді, оның ішінде жұбайдың бұрынғы әйелі мен балалары алдындағы некеден кейінгі міндеттемелері, әлеуметтік бағдарланған үкіметтік емес ұйымдардың белсенділенуі, тұрмыстық дағдарыстың таралуы, т.б. Мәселен, қылмыстандыруға дейін 2015 жылы бұл бағытта 300-ге жуық кісі өлтіру қылмысы жасалған. 2015-2017 жылдар аралығындағы 3 жыл ішінде тұрмыстық зорлық-зомбылық қылмысы қылмыстанғаннан кейін кісі өлтіру саны 2-3 есеге азайды.

Бесіншіден, әйелдердің экономиканың дәстүрлі және төмен ақы төленетін секторларында салыстырмалы шоғырлануынан көрінетін гендерлік теңдіктің жеткіліксіз деңгейі, бұл еңбек нарығындағы көлденең және тік сегрегацияға, әйелдердің «ер» деп аталатын кәсіптерге қол жеткізуінің шектелуіне, тиісінше, ерлер мен әйелдердің жалақысының алшақтығына әкеледі. Өйткені, ерлер мен әйелдердің бірдей жалақысы және олардың табысының артуы міндетті түрде әйелдің тәуелсіздігінің артуына және оған зорлық-зомбылық жасалған жағдайда оның күйеуінен қорықпай кету мүмкіндігінің артуына әкелетіні белгілі. Бұл жоғары жалақы алатын әйел күйеуімен некеде қалатын болса, жұбайының зорлық-зомбылық әрекеттерін азайтады. Алайда, әйелдердің еңбек міндеттерінен бөлек үй жұмыстары болса, тең еңбек жағдайлары мәселені шеше алмайды. Осылайша, заң әдебиеті қоғамдардың көпшілігінде, әсіресе жұмыс істейтін әйелдер жағдайында, жұмыс пен өмірдегі қақтығыстар өте жиі кездесетініне назар аударады.

Себебі, дүниежүзіндегі қоғамдардың көпшілігінде әйелдер отбасылық жауапкершіліктің негізгі бөлігін өз мойнына алып, ең алдымен балаларына, отбасы мен қарттарға қамқорлық жасауға жауапты. Осылайша, жұмыс профилі мен лауазымдық міндеттеріне қарамастан, ең алдымен, отбасының күнделікті істерінің үздіксіз жүргізілуіне әйелдер жауапты деп есептейтін дәстүрлі сананың арқасында жұмыс пен өмірдің теңгерімі әйелдер мәселесі ретінде қарастырылады. Бұл неліктен жұмыс істейтін әйелдерге жұмысты да, отбасылық міндеттерді де басқарудың өте қиын болуы мүмкін екенін түсіндіреді, бұл ақыр соңында отбасындағы жанжалдар мен әйелдерге қатысты зорлық-зомбылық жағдайларына әкеледі, өйткені ерлер дәстүрлі түрде үй жұмысын әйелдердің міндеті деп санайды.

Алтыншыдан, кейбір зерттеушілер тұрмыстық зорлық-зомбылықтың күшеюінің себебін, бір таңғаларлығы, өмір салтының жаңа формалары енгізіліп жатқан әлеуметтік қатынастардың барлық аспектілерінің ырықтандыруынан көреді: тұтынушылық, іске аспайтын ұмтылыстар, өркендеп келе жатқан жарнама индустриясы, адамдардың ойлауы мен мінез-құлқына әсер ететін тез

баю схемалары. Нарықтық күштердің ықпалына түсіп, бұрын болмаған әмбебап тұтыну жүйесінің ықпалында болған адамдардың саны артып отырғаны соншалық. Нәтижесінде адамдардың көпшілігі тұтынуға деген ұмтылыстары мен оларды жүзеге асыру арасындағы үнемі өсіп келе жатқан алшақтықты сезінеді. Бұл жағымсыз нәтиже тұлғааралық қарым-қатынастардағы зорлық-зомбылықтың күшеюінен көрінеді және тұтыну тауарларын иеленудегі аздаған айырмашылықтар түсініксіз зорлық-зомбылық реакцияларына әкелетін жағдайлар туралы мәліметтер көбейіп келеді. Осындай ынталандыру арқылы әйелдер осал болады.

Сонымен, тұрмыстық зорлық-зомбылық проблемасы бүкіл адамзат тарихында болғандай Қазақстанға тән және жоғары технологиялар мен цифрландыру дәуіріне қарамастан әлі де бар. Әйелдерге, балаларға және қарттарға қатысты зорлық-зомбылық Республикада кең таралған және адам құқықтарын бұзады, өзінің әмбебап және спецификалық сипатында: ол әмбебап, өйткені отбасындағы зорлық-зомбылық әр мәдениетте жиі кездеседі және ол ерекше, өйткені ол әртүрлі контексттерде көптеген әртүрлі нысандарда, соның ішінде физикалық, жыныстық, психологиялық және эмоционалдық зорлық-зомбылықпен көрінеді. Тұрмыстық зорлық-зомбылық Қазақстанның көптеген азаматтарын ең жоғары (дене және психикалық денсаулық) жұмысқа орналасу және қоғамдық өмірге еркін қатысуға дейінгі барлық мүмкіндіктерге қатысты өмір сүру, білім алу және қауіпсіздік құқығы сияқты негізгі бостандықтарын пайдалану мүмкіндігінен айырады.

Осы аспектіде жүргізілген талдау тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу, ескерту және жолын кесу жолдарын дамытуға ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Абрамова А.А. Работа Организации Объединенных Наций по достижению гендерного равенства и улучшению положения женщин в мире // file:///C:/Users/User/Downloads/90296.pdf

2. Специальный доклад Уполномоченного по правам человека в Республике Казахстан «О противодействии семейно-бытовому насилию». Астана, 2024 // https://www.gov.kz/memleket/entities/ombudsman/documents/details/619960?lang=ru

3. Кодекс Республики Казахстан от 5 июля 2014 года № 235-V ЗРК Об административных правонарушениях // https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000235https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000235

4. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V ЗРК. // https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226

5. Безвербная Н.А. Гендерное насилие в современной молодой семье// Нижний Новгород, 2021. – 135 с.

6. Рахымжан, А.А. Роль и статус женщины в традиционном казахском обществе / А. А. Рахымжан, Ш. Р. Сыдыкова. - // Юный ученый. - 2022. - № 10 (62). - С. 19-22.

7. Стасевич И.В. Социальный статус казахской женщины. традиции и современность //СПб.: наука, 2011. - 202 с.

8. Правовой статус личности по обычному праву казахов // Вестник Института законодательства Республики Казахстан.2006. №3. С.29

9. Salini R., Muthukumar P. Nature and extend of violence against women and female children // UGC Care Journal. Vol-43 No.-04 (XXVII) October-December (2020). P.101.

10. Стасевич И.В. Социальный статус казахской женщины. традиции и современность //СПб.: Наука, 2011. - 202 с.

11. Декрет Центрального Исполнительного Комитета и Совета народных комиссаров Киргизской (Казахской) от 28 декабря 2020 года «Об отмене калыма» // Декрет ЦИК и СНК Киргизской (Казахской) АССР от 28 декабря 1920 года — Викитека (wikisource.org)

12. Декрет СНК КАССР «О брачном праве киргизов» от 17 января 1921 г// ЦГА РК / Каз. ССР, ф. 6., оп. 1, св. 1, д. 11. Л.л. 62,63,98.

13. Правовой статус личности по обычному праву казахов // Вестник Института законодательства Республики Казахстан.2006. №3. С.29

14. Elmira Danai, How tradition and patriarchy impact violence against women in the Western Balkans // https://www.researchgate.net/publication/345686600_how_tradition_and_patriarchy_impact_violence_ag

15. Абдраманова Н.Д., Алауханов Е.О. Латентность домашнего насилия в Республике Казахстан на современном этапе // Вестник Томского государственного университета. Право. 2020. № 38. С.7

16. Проект Концепции по обеспечению общественной безопасности в партнерстве с гражданским обществом на 2024-2028 годы.

МРНТИ 10.15.59

Жаманкараева Г.С.,
Alikhan Bokeikhan University
докторанты
e-mail: camankaraeva@gmail.com

ҰЛТТЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖҮЙЕНІҢ АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУДАҒЫ ОРНЫ: МӘСЕЛЕ МЕН ШЕШІМ ЖОЛДАРЫ

Аннотация. Мақалада қазіргі жағдайда адам құқықтары мен бостандықтарының қорғалуы кез келген демократиялық мемлекеттің негізгі қағидаттарының бірі болып табылады. Қазақстан Республикасында адам құқықтары ұлттық және халықаралық деңгейде реттеледі. Бұл мақалада Қазақстандағы адам құқықтарын қамтамасыз етудің ұлттық тетіктері мен олардың халықаралық стандарттарға сәйкестігі қарастырылады.

Түйінді сөздер. қоғам, әлеумет, мемлекет, ұлт, әлеуметтік, шарттар, норма, халықаралық, пакт, конвенция.

ROLE OF THE NATIONAL LEGAL SYSTEM IN THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS: PROBLEMS AND SOLUTIONS

Annotation. In the article, the protection of human rights and freedoms is one of the basic principles of any democratic state. In the Republic of Kazakhstan, human rights are regulated at the national and international levels. This article examines the national mechanisms for ensuring human rights in Kazakhstan and their compliance with international standards.

Key words: society, society, state, nation, social, terms, norm, international, pact, convention.

РОЛЬ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПРАВОВОЙ СИСТЕМЫ В ЗАЩИТЕ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА: ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ

Аннотация. В статье защита прав и свобод человека является одним из основных принципов любого демократического государства. В Республике Казахстан права человека регулируются на национальном и международном уровнях. В данной статье рассматриваются национальные механизмы обеспечения прав человека в Казахстане и их соответствие международным стандартам.

Ключевые слова: общество, общество, государство, нация, социальное, термины, норма, международный, пакт, конвенция.

Қазақстан Республикасының Конституциясы адам құқықтары мен бостандықтарының негізгі кепілі болып табылады. Конституцияның 1-бабында Қазақстан өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде айқындай отырып, оның ең жоғары құндылығы адам және оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары екенін бекітеді. Сонымен қатар, азаматтардың құқықтарын қорғау мақсатында ҚР заңнамалары, оның ішінде "Азаматтық және саяси құқықтар туралы" заңдар, қылмыстық, әкімшілік және азаматтық заңнамалар қолданылады.

Адам құқықтарын қорғауда маңызды институттарға Парламент, Сот жүйесі, Прокуратура, Адам құқықтары жөніндегі уәкіл (Омбудсмен), үкіметтік емес ұйымдар (ҮЕҰ) және БАҚ жатады.

Қазақстан адам құқықтарын қорғау саласында халықаралық міндеттемелерді қабылдаған мемлекет ретінде Біріккен Ұлттар Ұйымы (БҰҰ), Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымы (ЕҚЫҰ), Халықаралық еңбек ұйымы (ХЕҰ) сияқты ұйымдардың мүшесі болып табылады.

Еліміз 1948 жылғы Адам құқықтарының жалпыға ортақ декларациясын, Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактті, Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пактті, Азаптауға қарсы конвенция және басқа да маңызды халықаралық құжаттарды ратификациялады. Қазақстанда халықаралық шарттардың ұлттық заңнамадан басымдығы Конституцияның 4-бабында бекітілген. Бұл халықаралық құқық нормаларының ұлттық құқық жүйесінде тікелей қолданылуын қамтамасыз етеді.

Қазақстан Республикасының Конституциясында елдің халықаралық құқықтық нормаларды сақтауға міндеттілігі және соған сәйкес келісімдер мен шарттарды орындауы тиіс екендігі көрсетілген. Қазақстан БҰҰ ның Адам құқықтары жөніндегі Хартиясына қол қойғаннаң кейін, бұл нормаларды Конституциямен бірге орындауы тиіс болды. Жалпы БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі декларациясы 1948 жылы 10 желтоқсанда Бас Ассамблеяда қабылданған. Бұл декларация адам құқықтарың қорғайтын алғашқы құжат

болып саналады. Бұл құжаттың маңызы: азаматтың барлық мүшелеріне тән құқықтары аталған, және бүкіл елдер мен халықтарға ортақ адам құқықтары мен бостандықтары жөнінде баяндалған.

Адам құқықтарының халықаралық пактілері. Азаматтық және саяси құқықтар жайында пакт 1966ж. Оған адамның өмір сүру құқығы, жеке бостандығы, әділ сот, бопсалау мен кемсітушіліктен қорғау, сөз бостандығы және басқа құқыр түрлері кіреді.

Экономикалық, мәдени, әлеуметтік құқықтар жайында пакт 1966ж. Бұл пактке адамның білім алуы, еңбек ету, денсаулық сақтау, және әлеуметтік қамтамасыз ету секілді құқықтар жатады.

БҰҰ ның Адам құқықтары жөніндегі кеңесі - адам құқықтарының бұзылуы мәселелерін талқылайтын және қадағалайтын негізгі орган. Бұл кеңес адам құқықтарының халықаралық стандарттарына сәйкестікті орнату мемлекеттердің әрекеттерін бақылайды. БҰҰ ның Адам құқықтары жөніндегі жоғары комиссары - азамат құқықтарын қорғауға арналған ең жоғарғы органы болып табылады. Бұл қызмет БҰҰ ның барлық мүшелерінің адам құқықтары бойынша міндеттемелерінің орындалуын қадағалайды және қажетті көмек пен кеңес береді.

Бұл декларацияға сәйкес, әрбір ел өз шекарасында азамат құқықтарының сақталуын қадағалап соған қатысты заңдар қабылдауғы міндеттелінеді. Бұл Хартияның тек Қазақстан үшін ғана емес, өзге елдергеде тиімді болғаны сөзсіз.

Қазақстан Республикасында адам құқықтарын қорғау жөніндегі негізгі уәкілетті орган - Омбудсмент деп аталады. Олар адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау үшін жұмыс істейдейті. Омбудсменттер мемлекеттік органдардың, басқа да ұйымдардың шешімдерің тексере отырып, адам құқықтарының бұзуылуын анықтайды. Ол мемлекеттік органдарға құқық бұзушылықтар туралы жеткізіп, тиісті жазалар ұсынады. Сондай ақ құқық бұзушылықтар туралы шағымдар қабылдаған жағдайда оларды тергеп, заңды жұмыстар жүзгізіп отырады. Олар азаматтарға құқықтары жөнінде ақпарат беріп, қажетті кеңестерімен қамтамасыз етеді. Сонымен қатар азамат құқықтарын қорғау жөніндегі уәкілетті органдардың бірі Құқық Қорғау Органдары. Олар құқықбузушылықты анықтап, оларды тергеп-тексеру арқылы азаматтың құқықығын қорғауға септігің тигізеді. Бұл органдар адамдардың құқықтарың қорғауда маңызды болып саналады және мемлекттегі құқық жүйесінің ажырамас бөлігі.

Тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстан құқықтық жүйесін жетілдіруге кірісті. 1993 жылғы Конституциядан 1995ж Конституцияға өту адам құқықтарын қорғауды күшейтті. Конституцияға жасалған өзгерістер мен толықтырулар ішінде 2017ж, 2022ж конституцияда адам құқықтарын кеңейтуге

боғытталған болатын.

Азаматтар өз құқықтары мен бостандықтарын қорғау үшін Конституцияны білуі және оған сенуі қажет. Конституция мен басқа да заңдарды білу азаматтарды қорғаудың алғашқы қадамы болмақ. Халық өз құқықтарын білмесе, оларды қорғау мүмкін емес. Құқықтық сауаттылықты арттыру мақсатында елде көптеген бағдарламалар өткізіліп жатыр. Қазақстан БҰҰ, ЕҚЫҰ, Халықаралық қылмыстық сот сияқты ұйымдармен ынтымақтасты. 2009 және 2012 жылдарф адам құқфқтарын қорғау жөніңде іс шара өткізілді, бұл іс шара бойынша заңнаманы арттыру, құқық қорғау органдарының қызметін жақсарту көзделді. Қазақстан 2020 бағдарламасы бойынша адам құқықтары жөнінде талқыланып, шешілуі қажет мәселелер айтылды. Сонымен қатар құқық қорғау жөніндегі уәкілетті органға биыл 6500 астам өтініштер түсіп, осы өтініштер бойыншп нақты қадамдар жүзеге асырылды. Бұл бағдарламалар мен бастамалар адам құқықтарын қорғалуын нығайта түсті.

Конституцияның екінші бөлімі: Адам және азамат бөлімі. Жалпы 30 бап жазылған. Солардың ішіндегі 17 бап бойынша адамның қадір қасиетіне қол сұғылмайды, ешкімше қорлауға оған зорлық зомбылық жасац\уға болмайды. 38 бап бойынша Қазақстан Республикасының азаматтары табиғатты сақтауға және ұқыпты қарауға міндетті. 19 бап бойынша әр адам қай ұлтқа, қай дінге, қай партияға қосылатының өзі шеше алады. Міне осы секілді баптар өте көп, барлығы адам құқықтарын қорғауға бағытталған.

Қорытындылай келе Адам құқықтары мен бостандықтары – әрбір азаматтың қадірін және еркіндігін қамтамасыз ететін басты принциптер. Қазақстанда бұл құқықтар Конституциямен, халықаралық келісімдермен қорғалып, заңнамалық деңгейде бекітілген. Алайда, олардың сақталуын қамтамасыз ету әрқашан өзекті мәселе болып табылады. Адам құқықтарының бұзылуының алдын алу және оларды қорғау үшін мемлекет және халықаралық ұйымдар бірлесіп жұмыс істей отырып, теңдік пен әділеттілікті қамтамасыз етуге бар күшін салады. Тек осылайша ғана біз әрбір адамның құқықтары мен бостандықтарының бұзылуына жол бермей, оларды толықтай қорғауға қол жеткізе аламыз.

Адам құқықтарын қорғау саласында Қазақстанда белгілі бір жетістіктер болғанымен, кейбір мәселелер әлі де сақталуда. Олардың қатарында:

Сөз және баспасөз бостандығының шектелуі,

Азаматтық қоғам институттарының қызметіне кедергілер,

Азаптаулар мен қатыгездікпен қараудың кейбір жағдайлары,

Сот жүйесінің тәуелсіздігі мәселелері.

Бұл мәселелерді шешу үшін заңнаманы одан әрі жетілдіру, халықаралық стандарттарды толыққанды енгізу, құқық қорғау органдарының қызметін

реформалау және азаматтық қоғамның рөлін күшейту қажет.

Қазақстан Республикасында адам құқықтары ұлттық және халықаралық өлшемдер негізінде реттеледі. Елдің халықаралық құқықтық міндеттемелері ұлттық заңнамамен ұштастырылғанымен, олардың толық орындалуы үшін қосымша реформалар қажет. Құқықтық жүйені жетілдіру, халықаралық тәжірибені енгізу және азаматтық қоғам институттарын нығайту адам құқықтарын қорғау деңгейін жақсартуға ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1 «Қазақстан Республикасының Конституциясы» Конституция 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды//https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000.

2 «Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының 2022 жылғы 8 маусымдағы Заңы. (2022 жылғы 5 маусымдағы республикалық референдумда қабылданды (республикалық референдумның қорытындылары туралы ресми хабарлама "Егемен Қазақстан" газетінде 08.06.2022 ж., № 107 (30336), "Казахстанская правда" 08.06.2022 ж. №107 (29734) жарияланды)//https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z220000001K#z110.

3 «Қазақстан Республикасындағы Адам құқықтары жөніндегі уәкіл туралы» Қазақстан Республикасының Заңы 2021 жылғы 29 желтоқсандағы № 90-VII ҚРЗ. Күші жойылды - Қазақстан Республикасының 2022 жылғы 5 қарашадағы № 154-VII Конституциялық заңымен//https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2100000090.

4 Азаптаулардың алдын алудың ұлттық алдын алу тетігі (ҰАТ). Аталмыш материал Қазақстан Республикасындағы Адам құқықтары жөніндегі уәкілдің ресми сайтынан тікелей түрде алынды //https://www.gov.kz/memleket/entities/ombudsman/activities/1030?lang=kk.

11 «Адам құқықтары жөніндегі уәкіл қызметін белгілеу туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы 2002 жылғы 19 қыркүйек N 947//https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U020000947_#z0.

5 «Қазақстан Республикасы Президентінің кейбір жарлықтарына өзгерістер мен толықтыру енгізу және Қазақстан Республикасы Президентінің кейбір жарлықтарының күші жойылды деп тану туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2022 жылғы 30 маусымдағы № 948 Жарлығы//https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2200000948#z120.

6 «Қазақстан Республикасындағы Адам құқықтары жөніндегі уәкіл туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңы 2022 жылғы 5 қарашадағы № 154-VII//https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2200000154.

7 Қазақстан Республикасындағы Адам құқықтары жөніндегі уәкілдің 2022 жылғы қызметі туралы баяндама. Қазақстан Республикасындағы Адам құқықтары жөніндегі уәкілдің ресми сайтынан//https://www.gov.kz/memleket/entities/ombudsman/documents/details/461425?lang=kk.

8 ҰАТ қатысушыларының 2019-2020 жж. жинақталған баяндамасы. Қазақстан Республикасындағы Адам құқықтары жөніндегі уәкілдің тікелей түрде ресми сайтынан алынды //https://www.gov.kz/memleket/entities/ombudsman/documents/details/210090?directionId=13135&lang=kk.

МРНТИ 10.15.59

Жуманова К.Т.,
Alikhan Bokeikhan University докторанты

ШЕТЕЛ АЗАМАТТАРЫНЫҢ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН МІНДЕТТЕРІ

Түйін. Мақалада шетел азаматтарының Қазақстанда кең құқықтары бар, бірақ олар ел заңдарын қатаң сақтауға міндетті екендігі туралы айтылады. Егер олар барлық ережелерді орындаса, Қазақстанда еш қиындықсыз өмір сүре алады. Қазақстан Республикасы халықаралық стандарттарға сай құқықтық мемлекет ретінде шетелдіктердің құқықтарын қорғауды қамтамасыз етеді, бірақ сонымен қатар елдің қауіпсіздігі мен тұрақтылығын сақтау үшін көші-қон бақылауын күшейтеді деп тұжырымдалады.

Түйінді сөздер: шетел азаматтары, құқықтар, міндеттер, құқықбұзушылық, салық, қауіпсіздік.

RIGHTS AND OBLIGATIONS OF FOREIGN CITIZENS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Annonation. The article notes that foreign citizens have broad rights in Kazakhstan, but they are obliged to strictly observe the laws of the country. If they follow all the rules, they will be able to live in Kazakhstan without any problems. It is assumed that the Republic of Kazakhstan, as a rule of law state in accordance with international standards, will ensure the protection of the rights of foreigners, but will also strengthen migration control to maintain the security and stability of the country.

Key words: foreign citizens, rights, obligations, offenses, taxes, Security.

ПРАВА И ОБЯЗАННОСТИ ИНОСТРАННЫХ ГРАЖДАН В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация. В статье говорится о том, что иностранные граждане имеют широкие права в Казахстане, но обязаны строго соблюдать законы страны. Они могут без проблем жить в Казахстане, если соблюдают все правила. Утверждается, что Республика Казахстан, как правовое государство в соответствии с международными стандартами, обеспечивает защиту прав иностранцев, но также усиливает миграционный контроль для поддержания безопасности и стабильности страны.

Ключевые слова: иностранные граждане, права, обязанности, правонарушения, налоги, безопасность.

Бүгінде Қазақстан шетел азаматтары үшін тартымды елдердің біріне айналды. Көптеген шетелдіктер елімізге білім алу, жұмыс істеу, кәсіп жүргізу немесе туристік мақсатта келеді. Алайда олардың құқықтары мен міндеттері Қазақстан заңдарымен реттеледі. Бұл мәселелер Қазақстан Республикасының Конституциясында, «Шетелдіктердің құқықтық жағдайы туралы» заңында, Көші-қон туралы заңда, ҚР Салық кодексінде, ҚР Жер кодексінде, ҚР

Әкімшілік құқықбұзушылық туралы кодексінде, ҚР Қылмыстық кодексінде және басқа да заңнамалық актілерде нақты көрсетілген.Шетел азаматтарының құқықтары Қазақстан аумағында жүрген шетел азаматтары келесі құқықтарға ие:Еркін жүріп-тұру құқығы Қазақстан Республикасының Көші-қон туралы заңы бойынша, шетел азаматтары ел ішінде еркін жүріп-тұруға құқылы. Алайда кейбір стратегиялық маңызды нысандарға кіруге шектеулер қойылады.Сот қорғауына жүгіну құқығы.

ҚР Конституциясының 13-бабына сәйкес, шетелдіктер Қазақстан азаматтарымен тең дәрежеде заң және сот қорғауына ие. Егер олардың құқықтары бұзылса, олар сотқа немесе құқық қорғау органдарына жүгінуіне болады. Білім алу құқығы «Білім туралы» заңға сәйкес, шетел азаматтары Қазақстанда колледждер мен университеттерде ақылы негізде және кейбір жағдайларда мемлекеттік грант арқылы оқи алады. Соңғы жылдары елімізде шетелдік студенттердің саны артты, бұл Қазақстанның білім беру жүйесінің сапасын көрсетеді. Медициналық қызметтерді пайдалану құқығы ҚР «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» кодексіне сәйкес, шетел азаматтары ақылы медициналық қызметтерді ала алады. Егер Қазақстан мен басқа мемлекет арасында арнайы келісім болса, кейбір жағдайларда тегін медициналық көмек көрсету қарастырылған. Мүлікке ие болу құқығы Шетел азаматтары Қазақстанда жылжымайтын мүлік (пәтер, коммерциялық ғимараттар) және көлік құралдарын сатып ала алады. Алайда, ҚР Жер кодексіне сәйкес, шетел азаматтарына ауыл шаруашылығы жерлерін сатып алуға тыйым салынған. Бұл Қазақстан жер ресурстарын қорғау мақсатында енгізілген шектеу.Жұмыс істеу құқығы Шетел азаматтары Қазақстанда жұмыс істей алады, бірақ ҚР Еңбек кодексіне сәйкес, олар ҚР Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінен арнайы рұқсат алуы тиіс. Бұл шара Қазақстан азаматтарының еңбек нарығын қорғау үшін енгізілген.Бизнесті жүргізу құқығы Шетел азаматтары ҚР Кәсіпкерлік кодексіне сәйкес, Қазақстанда заңды түрде кәсіпкерлікпен айналыса алады. Алайда кейбір салаларда шектеулер бар, мысалы, ұлттық қауіпсіздікке қатысты стратегиялық маңызды салаларда (мұнай-газ, атом энергетикасы) шетелдік компаниялардың үлесі шектелуі мүмкін.

Шетел азаматтарының міндеттері Қазақстанда жүрген шетел азаматтары белгілі бір міндеттерді орындауға тиіс:Заңдарды сақтау міндеті Қазақстан Республикасында шетел азаматтары ел заңдарын сақтауға міндетті. Егер заң бұзса, ҚР Әкімшілік құқықбұзушылық туралы кодексіне немесе ҚР Қылмыстық кодексіне сәйкес, олар әкімшілік немесе қылмыстық жауапкершілікке тартылады.Мысал:Егер шетел азаматы виза мерзімін өткізіп алса, ҚР Әкімшілік құқықбұзушылық туралы кодексінің 517-бабына сәйкес, оған айыппұл

салынады немесе елден шығарылуы мүмкін.Егер шетел азаматы заңсыз еңбек қызметімен айналысса, оған ҚР ӘҚБтК 519-бабы бойынша айыппұл немесе елден шығару шарасы қолданылуы мүмкін.Көші-қон талаптарын сақтауҚР Көші-қон заңнамасына сәйкес, шетел азаматтары келгеннен кейін көші-қон полициясына тіркелуге міндетті. Егер олар тіркеу мерзімін өткізіп алса, айыппұл төлейді немесе елден шығарылады.Салық төлеу міндеті
ҚР Салық кодексіне сәйкес, Қазақстанда жұмыс істейтін шетел азаматтары табыс салығын төлеуге міндетті. Егер салық төленбесе, айыппұл салынады және заңды жауапкершілік жүктелуі мүмкін. Қоғамдық тәртіпті сақтау ҚР Әкімшілік құқықбұзушылық туралы кодексінің нормаларына сәйкес, шетел азаматтары қоғамдық тәртіпті бұзбауы керек. Мысалы, рұқсатсыз митинг ұйымдастыру немесе қоғамдық орындарда алкоголь ішу сияқты әрекеттер айыппұлға немесе елден шығарылуға әкелуі мүмкін.Э кологиялық заңдарды сақтау.

ҚР Экологиялық кодексіне сәйкес, шетел азаматтары табиғатты қорғау нормаларын сақтауға міндетті. Заңсыз аң аулау, қоршаған ортаға зиян келтіру ауыр құқықбұзушылық болып саналады.

Қазақстандағы шетел азаматтарына қатысты мәселелер Қазақстанда шетел азаматтары келесідей қиындықтарға тап болуы мүмкін: Тілді білмеу Қазақ және орыс тілдерін білмеген шетелдіктер ресми құжаттарды рәсімдеу, мемлекеттік органдармен байланыс орнату кезінде қиындықтарға тап болады. Жұмысқа орналасу қиындығы Кейбір шетел азаматтары Қазақстанда заңсыз жұмыс істейді, бұл олардың құқықтық мәселелерге тап болуына әкеледі. Көші-қон заңдарын білмеу Көптеген шетелдіктер виза мерзімін өткізіп алып, айыппұл арқалап жатады.

Қорытындылай келе, шетел азаматтарының Қазақстанда кең құқықтары бар, бірақ олар ел заңдарын қатаң сақтауға міндетті. Егер олар барлық ережелерді орындаса, Қазақстанда еш қиындықсыз өмір сүре алады. Қазақстан Республикасы халықаралық стандарттарға сай құқықтық мемлекет ретінде шетелдіктердің құқықтарын қорғауды қамтамасыз етеді, бірақ сонымен қатар елдің қауіпсіздігі мен тұрақтылығын сақтау үшін көші-қон бақылауын күшейтеді. Мемлекет көші-қон саясатын жетілдіріп, заңнаманы халықаралық нормаларға сәйкестендіре отырып, Қазақстанды инвестиция, туризм, білім және еңбек миграциясы үшін тартымды елге айналдыруға тырысады. Сондықтан шетел азаматтары Қазақстанда ұзақ мерзімге қалғысы келсе, елдің заңдарын тереңірек зерттеп, барлық құқықтары мен міндеттерін жақсы білуі қажет. Бұл тек олардың жеке қауіпсіздігі мен заңды мәртебесін қорғап қана қоймай, Қазақстан мен шетел азаматтарының арасындағы ынтымақтастықты нығайтады.

Қазақстан Республикасында шетел азаматтары ел заңдарын сақтауға міндетті. Егер заң бұзса, ҚР Әкімшілік құқықбұзушылық туралы кодексіне немесе ҚР Қылмыстық кодексіне сәйкес, олар әкімшілік немесе қылмыстық жауапкершілікке тартылады.

Мысал: Егер шетел азаматы виза мерзімін өткізіп алса, ҚР Әкімшілік құқықбұзушылық туралы кодексінің 517-бабына сәйкес, оған айыппұл салынады немесе елден шығарылуы мүмкін.Егер шетел азаматы заңсыз еңбек қызметімен айналысса, оған ҚР ӘҚБтК 519-бабы бойынша айыппұл немесе елден шығару шарасы қолданылуы мүмкін.

Көші-қон талаптарын сақтау ҚР Көші-қон заңнамасына сәйкес, шетел азаматтары келгеннен кейін көші-қон полициясына тіркелуге міндетті. Егер олар тіркеу мерзімін өткізіп алса, айыппұл төлейді немесе елден шығарылады.Салық төлеу міндеті ҚР Салық кодексіне сәйкес, Қазақстанда жұмыс істейтін шетел азаматтары табыс салығын төлеуге міндетті. Егер салық төленбесе, айыппұл салынады және заңды жауапкершілік жүктелуі мүмкін.Қоғамдық тәртіпті сақтау ҚР Әкімшілік құқықбұзушылық туралы кодексінің нормаларына сәйкес, шетел азаматтары қоғамдық тәртіпті бұзбауы керек. Мысалы, рұқсатсыз митинг ұйымдастыру немесе қоғамдық орындарда алкоголь ішу сияқты әрекеттер айыппұлға немесе елден шығарылуға әкелуі мүмкін.Экологиялық заңдарды сақтау ҚР Экологиялық кодексіне сәйкес, шетел азаматтары табиғатты қорғау нормаларын сақтауға міндетті. Заңсыз аң аулау, қоршаған ортаға зиян келтіру ауыр құқықбұзушылық болып саналады.

Қазақстандағы шетел азаматтарына қатысты мәселелер Қазақстанда шетел азаматтары келесідей қиындықтарға тап болуы мүмкін:Тілді білмеу Қазақ және орыс тілдерін білмеген шетелдіктер ресми құжаттарды рәсімдеу, мемлекеттік органдармен байланыс орнату кезінде қиындықтарға тап болады. Жұмысқа орналасу қиындығы кейбір шетел азаматтары Қазақстанда заңсыз жұмыс істейді, бұл олардың құқықтық мәселелерге тап болуына әкеледі.

Көптеген шетелдіктер виза мерзімін өткізіп алып, айыппұл арқалап жатады.

Қорытындылай келе, шетел азаматтарының Қазақстанда кең құқықтары бар, бірақ олар ел заңдарын қатаң сақтауға міндетті. Егер олар барлық ережелерді орындаса, Қазақстанда еш қиындықсыз өмір сүре алады. Қазақстан Республикасы халықаралық стандарттарға сай құқықтық мемлекет ретінде шетелдіктердің құқықтарын қорғауды қамтамасыз етеді, бірақ сонымен қатар елдің қауіпсіздігі мен тұрақтылығын сақтау үшін көші-қон бақылауын күшейтеді. Мемлекет көші-қон саясатын жетілдіріп, заңнаманы халықаралық нормаларға сәйкестендіре отырып, Қазақстанды инвестиция, туризм, білім және еңбек миграциясы үшін тартымды елге айналдыруға тырысады.Сондықтан

шетел азаматтары Қазақстанда ұзақ мерзімге қалғысы келсе, елдің заңдарын тереңірек зерттеп, барлық құқықтары мен міндеттерін жақсы білуі қажет. Бұл тек олардың жеке қауіпсіздігі мен заңды мәртебесін қорғап қана қоймай, Қазақстан мен шетел азаматтарының арасындағы ынтымақтастықты нығайтады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. «Конституция Республики Казахстан» Конституция принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года//https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000.

2. «Гражданский кодекс Республики Казахстан» Кодекс Республики Казахстан от 27 декабря 1994 года № 268-XIII//https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000.

3. Сапаргалиев Г.С. Конституционный закон Республики Казахстан. Академический курс. Издательство "Юридическая литература". - 2006. - 208 с.

4. Закон Республики Казахстан от 28 ноября 2005 года № 91 «О ратификации Международного пакта о гражданских и политических правах» //https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z050000091.

МРНТИ 10.15.23

Аюпова З.К.,
заң ғылымдарының докторы,
ҚазҰАЗУ бизнес және құқық Жоғарғы мектебі
«Құқық» кафедрасының профессоры,
Алматы, Қазақстан Республикасы.
Рыскулбекова Б.Р.,
ҚазҰАЗУ бизнес және құқық Жоғарғы мектебі
«Құқық» кафедрасының магистрі,
Алматы, Қазақстан Республикасы.
zaure567@yandex.ru

К ВОПРОСУ О КОНСТИТУЦИОННЫХ РЕФОРМАХ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ ПРАВОВОЙ СИСТЕМЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация: В данной статье всесторонне рассматриваются конституционные реформы в Республике Казахстан. Основное внимание уделяется одной из последних реформ, проводимых в нашем государстве. Авторы раскрывают смысл и значение перераспределения полномочий главы государства другим ветвям власти. По мнению авторов, главной целью данной конституционной реформы является дальнейшая демократизация казахстанского общества.

Ключевые слова: конституция, Конституционный Суд, реформы, демократизация, разделение полномочий.

КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ РЕФОРМАЛАР ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖҮЙЕСІН ЖЕТІЛДІРУ

Аңдапта: Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы конституциялық

реформалар жан-жақты қарастырылған. Негізгі көңіл аударылған жағдай еліміздегі болған ең соңғы конституциялық реформа. Мақала авторлары осы реформалардың мәні мен маңызын толығырақ ашып, мемлекет басшысының көптеген құзыреттілігін биліктін басқа да тармақтарына бергендігіне арнайы тоқталған. Авторлардың ойынша осы конституциялық реформаның негізгі алға қойған мақсаты қазақстан қоғамын демократизацияландыруды одан әрі қарай жетілдіру.

Түйін сөздер: конституция, Конституциялық Сот, реформалар, демократиялау, құзыреттілікті бөлу.

ON THE ISSUE OF CONSTITUTIONAL REFORMS AND IMPROVEMENT OF THE LEGAL SYSTEM OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract: In this article the constitutional reforms in the Republic of Kazakhstan have been researched. The main attention was paid to the last reform in our state. The authors explored the meaning and significance of the spread of the power of the head of the state to other branches of power. To the authors' mind, the main aim of this constitutional reform is the further democratization of Kazakhstan's society.

Key words: Constitution, Constitutional Court, reforms, democratization, division of powers.

Наша Конституция с честью выполняет свою миссию - сохранить стабильность и межнациональное согласие. Текст Преамбулы Конституции: «созидая государственность на исконной казахской земле, сознавая себя миролюбивым гражданским обществом, приверженным идеалам свободы, равенства и согласия, желая занять достойное место в мировом сообществе, осознавая свою высокую ответственность перед нынешним и будущими поколениями, исходя из своего суверенного права» звучит патриотично и поныне.

В статье 1 Конституции Республики Казахстан утверждает себя демократическим, светским, правовым и социальным государством, высшими ценностями которого являются человек, его жизнь, права и свободы. Правовое государство является той целью, к которой мы стремимся, с достижением которой напрямую связано нынешнее и последующее развитие Казахстана. Понятие «правовое государство» в современной правовой и политической науках достаточно разнообразно и широко. Эта тема занимает центральное место в теории государства и права, политологии, философии права. Само это понятие при интерпретации его смысла обозначает, что государство может быть правовым и этим оно отличается от государств, которые являются «неправовыми». Но, как пишет Э.А. Поздняков, «неправовых государств в природе не существует и не может существовать в принципе. Общество, где есть закон, и есть собственно государство: всякое же государство есть система

правопорядка» [1]. Безусловно, понятие «государство» органически связано с понятием «право» и одно без другого существовать не может. Вместе с тем необходимо подчеркнуть, что наряду с законами, которые отвечают критериям права, в государстве могут существовать законы с антиправовым уклоном, т.е. нормы законодательства, которые необоснованно ограничивают права и свободы человека, и они не могут быть признаны как правовые нормы правового государства. Об этом писали академики НАН РК С.З. Зиманов, Г.С. Сапаргалиев, С.С. Сартаев. Акад. С.З. Зиманов уточнил: «Какой должна быть правовая система в будущем в условиях новых социальных реальностей? Правовая практика определяет цель мышления… Советское право было развитой правовой социалистической системой, в ней присутствовал совсем другой уровень понимания права» [2].

В отношении же главного содержания п.1 ст.4 Конституции РК о действующем праве довольно резко высказался акад. НАН РК Г.С. Сапаргалиев: «Итак, право отождествляется с законами, подзаконными актами. В юридической науке общепризнано, что нельзя отождествлять право и законы. Право - это средство управления, основанное на принципах демократии, справедливости, гуманизма. Если политика направлена на формулирование такого права, тогда управление осуществляется в интересах народа. Если политика и управление не отвечают этим принципам, то они не могут опираться на право, т.е. они направлены не на правовое дело. Они могут опираться на закон, на неправовой закон. Может ли быть закон неправовым? Да, может. … Конституция Республики Казахстан дает нормативистское понимание права. В соответствии с ним любой акт, независимо от его содержания, есть право… Ведь ни один государственный орган не гарантирован от принятия нормативного акта, противоречащего интересам всего народа или отдельной его части. Поэтому существует ценностное понимание права, при котором главным становится содержание акта» [3, с.144-145].

Одной из наиболее важных функций Конституции в правовом системосозидании и системоукреплении является выполнение роли «юридического приоритета».

Достаточно мысленно представить ситуацию в СНГ в сфере социально-экономической, политической, проанализировать сложившиеся реалии в соседнем Кыргызстане, безработицу в Таджикистане, трудовую миграцию в Узбекистане, нарушения прав человека в Туркменистане, чтобы ценить и дорожить существующими идеалами и ценностями так нелегко доставшейся нам независимости.

Проблемы совершенствования казахстанской национальной правовой

системы в новых условиях заложены в действующем Основном Законе нашего государства, в Концепции правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года, в других нормативно-правовых актах. Однако вопросы улучшения, совершенствования, унификации правовой системы возможны только в условиях правового государства, курс на построение которого мы взяли еще двадцать лет назад, о чем свидетельствуют положения Декларации «О государственном суверенитете КазССР», принятой 25 октября 1990 года.

Вопросы формирования и функционирования правового государства, в связи с современными тенденциями развития общества, приобрели особую значимость в юридической науке стран СНГ и других государств мира. Весьма актуальны они и в Казахстане, что, в первую очередь, связано с поиском и формированием новых моделей политического и социального устройства общества и государства. При этом принципы правового государства, закрепленные в Конституции Республики Казахстан, стали главным, определяющим ориентиром построения новейшей казахстанской государственности.

Исторический опыт показывает, что у каждого народа- свой путь к правовому государству и что достижение этой высокой цели имеет свои особенности и определенные этапы. Что касается формирования правового государства в Республике Казахстан, то этот процесс, конечно, будет основываться на лучших многовековых традициях государственности казахстанского народа.

Идейные предпосылки теории правового государства были заложены еще в античности, и сама эта теория вобрала в себя идеи различных мыслителей, которые занимались теоретической разработкой такой конструкции государственной власти, в которой гармонично сочетались бы интересы государства и личности и была бы установлена определенная социальная справедливость.

По мнению доктора юридических наук, профессора В.С. Нерсесянца, «уже в глубокой древности зарождается идея необходимости соответствия действий власти требованиям справедливости. В дальнейшем, в процессе углубления представлений о праве и государстве, довольно рано сформировалась идея о разумности и справедливости такой политической формы общественной жизни людей, при которой право благодаря признанию и поддержке публичной власти становится общеобязательным законом, а публично-властная сила (с ее возможностями насилия и т.д.), признающая право, упорядоченная и, следовательно, ограниченная и оправданная им одновременно (т.е. соответствующая праву) государственной властью» [4].

Справедливость в государственном управлении была краеугольном

камнем во взглядах почти всех мыслителей древности. Они считали, что государственный строй, основанный на справедливости, и является воплощением истинных прав человека и общества. Доктор юридических наук, профессор М.Н. Марченко уверен, что «зачатки теории правового государства в виде идей гуманизма, широкого или ограниченного признания господствующим классом принципов демократии, установления и сохранения свободы, господства права и закона прослеживаются в рассуждениях передовых для своего времени мыслителей- философов, историков, писателей и юристов Древней Греции, Древнего Рима, Индии, Китая и других стран» [5].

Одним словом, передовая общественно-правовая мысль всегда выражала идею об обуздании государственной власти с целью того, чтобы она была созидательной и служила интересам подданных, чтобы она была справедливой. Не будет преувеличением, если скажем, что этой проблематике посвящены сотни произведений.

Когда-то Н.Н. Разумович подчеркивал: «Выработка принципов правового государства началась с первых шагов становления политико-правовой науки, т.е. в античности. Конечно, это тоже было связано с процессами развития демократического государства. Достаточно последовательно позицию укрепления роли права в государстве выражали те, кто по роду своей деятельности были ориентированы на новые социальные институты (судьи и народные собрания), софисты и риторы» [6]. Очевидно, что данная теория была объектом исследования профессионалов, людей, которые хотели улучшений в сфере государственно-правовых отношений.

Большой интерес к проблематике правового государства возник еще во времена перестройки, когда наша республика еще находилась в составе Советского Союза. В последние же годы существования СССР авторитарный метод управления в полной мере продемонстрировал свою несостоятельность. Общество требовало перемен, демократических преобразований, закрепления прав и свобод человека, т.е. требовало реформирования государства. В тот период была выдвинута концепция «социалистического правового государства». В научной литературе появление этого понятия было обусловлено теми позитивным переменами, которые происходили в государстве и в умонастроениях граждан. В первых публикациях на эту тему концепция социалистического правового государства довольно резко противопоставлялась «буржуазному лицемерному правовому государству» [7].

Как показала практика, построить правовое государство в эпоху существования Советского Союза было невозможно в силу господства одной идеологии, из-за отсутствия политического плюрализма и отрицания частной собственности, т.е. в тот период просто не было политико-правового и

практического фундамента для построения такого государства. И вообще, правовое государство не может быть построено в рамках господства коммунистической идеологии, смешанной с авторитаризмом. По свидетельству В. Гулиева и А. Колесникова, «поспешно выдвинутые идеи «социалистического государства», «прав и свобод человека» не могли быть реализованы сколько-нибудь в действенной степени, будучи противоречивыми в своей «социалистической основе» [8].

Наша Конституция, наряду с указываемыми достоинствами, содержит и немало открытых вопросов относительно общих проблем правовой системы, систем права и законодательства. В частности, это касается проблем пробелов в законодательстве и вопросов, насколько закреплено «нормативистское понимание права в Конституции» [9].

Вышеуказанные вопросы, касающиеся общей проблемы степени открытости и закрытости правовой системы и системы права, думается, нуждаются в особом научном исследовании и внимании законодателя. Более конкретного правового наполнения требуют многие декларируемые научные положения. В частности, такие как: действующее право может настолько ограничивать, связывать наше конституционное государство, насколько его нормы не будут противоречить Основному Закону, или они должны быть изменены и интенсивно изменяются сегодня сообразно его положениям и нормам; конституционные нормы - императивная база системы действующего права в РК; Конституция приводит в единство систему действующего в стране права, и в первую очередь, непосредственно производного от нее законодательства; юридический смысл действия Конституции - конституционная правозаконность.

В заключение отметим, что возможность применения всего имеющегося конституционного правового потенциала, более того, всех конституционных норм в прямом действии к регулированию отношений по поводу тех или иных конкретных правовых решений существенно облегчит работу законодателя, будет способствовать сохранению системности, непротиворечивости и цельности законодательства.

Список использованной литературы:

1. Поздняков Э.А. Философия государства и права. – М., 2015. – 314 с.
2. Сб. материалов международного круглого стола. Тернистый путь правопонимания //Юридическая газета. – 2019. – 30 июня.
3. Сапаргалиев Г.С. Становление конституционного строя в Республике Казахстан (1990- 1996 гг.). – Алматы: Жеті-Жарғы, 1997. – 168 с.
4. Нерсесянц В.С. Общая теория права и государства: Учебник для ВУЗов. – М., 2004. – С.287.
5. Общая теория государства и права: Академический курс. В 3-томах /Отв.ред. М.Н. Марченко. – М., 2020. – 418 с.

6. Разумович Н.Н. Политическая и правовая культура. Идеи и институты Древней Греции. – М., 2019. – 257 с.
7. Шелистов Ю.И. Становление правового государства в РФ. –Дисс.д.ф.н.. – М., 2007. – 289 с.
8. Гулиев В., Колесников А. Отчужденное государство: проблемы политического и правового отчуждения в современной России. – М., 2018. – 178 с.
9. Сапаргалиев Г.С. Конституционное право Республики Казахстан. Академический курс. Изд. 3-е с изм. и доп. – Алматы: Жеті-Жарғы, 2010. – 544 с.

МРНТИ 13.11.47

Арипжанова Ұ.Қ.,
Абай атындағы ҚазҰПУ докторанты,
uldanaaripzhanova@gmail.com
Батырханова Ә.Қ.,
Абай атындағы ҚазҰПУ докторанты,
Алматы.

ҚОЛДАНБАЛЫ ӨНЕРДІҢ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ДҮНИЕТАНЫМЫНА ӘСЕРІ

Аннотация. Ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық дүниетанымның ішкі болмысы өзіндік ерекшеліктерге толы. Әр халықтың өнерінде бояу түсі әртүрлі бағаланады. Қазақтың қолданбалы өнерінде ақ түс көбірек қолданылады. «Ақ» түс – шындық, қуаныш, бақыттың нышаны. Сол сияқты қазақтардың ұғымында басқа бояу түстерінің де орны айрықша. Мысалы, «көк» – аспанның, аспанға табынудың, «қызыл» – оттың, «сары» – айырылысудың, «қара» – жердің, «жасыл» – көктемнің, жастықтың символы. Бұдан, түр-түс ою-өрнек өнерінде күрделі рөл атқаратынын, ондағы ойды бейнелеу арқылы болмыс пен шындықты көрсетуде өзіндік шешім табатынын байқаймыз. Сол себептен де ұлттық дүниетанымға негізделген қолданбалы өнердегі түстерді қолдану, символдардың мәні мен ерекшеліктерін ашып көрсету осы мақаланың негізгі нысаны болмақ.

Кілт сөздер: қолданбалы өнер, дүниетаным, түстер семиотикасы, салт-дәстүр, ою-өрнек.

INFLUENCE OF APPLIED ART ON THE WORLDVIEW OF THE KAZAKH PEOPLE

Annotation. The existence and essence of the national worldview, which have developed over the centuries, is filled with originality. In the traditions and art of each nation, the color of paint is evaluated differently. Kazakh applied art uses white color more often. "White" is a symbol of truth, joy, and happiness. In addition, other colors of paint occupy a special place in kazakh concept of life. For example, "blue" is a symbol of heaven, worship of heaven, "red" – fire, "yellow" – separation, "black" – earth, "green" – spring and youth. Another point to consider, we see that color plays a complex role in the art of ornament, finding its solution in reflecting existence and reality through the embodiment of thought in it. Therefore, the main purpose of this

article will be to reveal the meaning of the use of colors and essence, as well as the features of symbols in applied art based on a national worldview.

Keywords: applied art, worldview, semiotics of color, traditions, ornament

ВЛИЯНИЕ ПРИКЛАДНОГО ИСКУССТВА НА МИРОВОЗЗРЕНИЕ КАЗАХСКОГО НАРОДА

Аннотация. Бытие и сущность национального мировоззрения, сложившееся на протяжении веков, наполнено своеобразием. В традициях и искусстве каждого народа цвет краски оценивается по-разному. В казахском прикладном искусстве больше используется белый цвет. «Белый» цвет – символ истины, радости, счастья. Кроме того, в понятии казахов особое место занимают другие цвета краски. Например, «синий» – символ неба, поклонения небу, «красный» – огня, «желтый» – разлуки, «черный» – земли, «зеленый» – весны и молодости. Кроме того, мы видим, что цвет играет сложную роль в искусстве орнамента, находя свое решение в отражении бытия и реальности через воплощение в нем мысли. Поэтому основной целью данной статьи будет раскрытие смысла использования цветов и сущности, а также особенностей символов в прикладном искусстве, основанном на национальном мировоззрении.

Ключевые слова: прикладное искусство, мировоззрение, семиотика цвета, традиции, орнамент

Ұлттық дүниетанымнан бастау алып, сан ғасырлық тарихи процестердің әсерінен жаңғырып отырған қазақ халқының қолданбалы өнері ұлттың рухани, мәдени және әлеуметтік өмірінің ажырамас бөлігі болып келеді, ол ұлт болмысының айқындаушы белгілерінің біріне айналды, сондықтанда қолданбалы өнер тек әсемдік үшін емес, сонымен қатар дүниетанымдық, философиялық және діни көзқарастарды білдіру құралы ретінде маңызды рөл атқара отырып, ұлттық болмыс пен ұлтық сананың қалыптасуына, сақталуына тікелей әсер етеді.

«Қай халықтың болса да рухани әлемі, ең алдымен оның дәстүрлі өнерінен көрінетіні мәлім» – деп Өзбекәлі Жәнібеков «Жолайрықта» кітабында математикалық формула секілді дәл, дәлелді қажет етпейтін аксиома секілді тұжырымдайды [1, 10]. Қай халық болсын өз ұлтының өнері мен дәстүрін аса бір ыждағаттылықпен дамытуға тырысады, оны жаңа дәуір, заман талаптарына сай ыңғайлануға ат салысады. Сәндік бұйымдардың барлығы қазақ халқының үй жиһаздарында кездеседі. Шебер, білгір, іскер қазақ халқы сәндік бұйымдарды әдемі, сұлу етіп жасай білген. Сәндік қолданбалы бұйымдардан шексіз халық мәдениетінің ұлан-ғасыр байлығын, халықтың көңіл-күйін, ақжарқын көңілінің кіршіксіз пәктігін, нәзіктілігін, қонаққа деген жылы ықыласын аңғаруға болады. Сәндік қолданбалы өнерді бұрын тек мұражайлардан көрсек, қазір әрбір қазақ үйінен кездестіруге болады. Қазақ

халқы сәндік бұйым жасағанда олардың бояу түстерін қолданудың әдіс-тәсіл, жолдарын, өзіндік түрлі мағыналарын білген. Сәндік бұйымдардың мағыналық ұғымдары болған. Мысалы, ақ түс – әділеттілік, шындық, заңдылық, дұрыс жолдың, қара түс – жердің, берекенің, жасыл түс – көктемнің, қызыл түс – күннің, оттың, сары түс – даналықтың, білімділіктің, көк түс – ашық аспанның нышанын білдірген [2, 37].

Көне түркілердің түсінігі бойынша, құс – көктің, балық – судың, ағаш – жердің белгісі. Сол қазақ ою-өрнегінің мақұлық аты, нәубет аты, ғарыш аты, тіке сызықты нышандық, танымдық т.б. сарындарының мазмұнын байыта түсті. Халқымыздың ғысырлар бойы мұра болып келе жатқан мәліметтерге сүйенсек, шеберлер өздерінің қолөнер туындыларына табиғаттан алынған бейнені дәлме-дәл түсіруге ұмтылған .

Ұлттық нақышта жасалған өнер шығармаларында түрлі түс жағынан болсын, бейнелеу жағынан болсын екі нәрсе қатар, яғни қарама-қарсы келгенде арасындағы айырмашылық көзге көбірек түседі. Мысалы, биік пен аласа, көрікті мен көріксіз, жарық пен көлеңке т.б. қатар келгенде, араларындағы айырмасын анық байқаймыз. Мұндай көріністі бейнелеу қарама-қарсылық деп те атайды. Кейде композициямызда түстерде бір-біріне бірігіп, қарама-қарсылық үйлесімін тауып тұрады.

Ұлы дала төрінде қалыптасқан түрлі түстердің байлығы, сөздің ою-өрнегі ғана емес, халықтың бүкіл тарих бойына, санасына ұялаған дүниетаным түйсігі, ұғым нанымы жатыр. Түстердің терең тылсымын, оның құпия сырларын түсінуге, бағдарлауға талаптану қажет. Көркем шығармада түрлі түстерді қолдану тәсілдері мен түстердің арақатынасын анықтап алу керек. Көркем шығарманың құрылымына енген кезде, шығарманың бейнелейтін ойдың мазмұнына сай, көркем-образдық мазмұнына сай, көркем өзгерістерге ұшырау заңдылықтарын анықтау мен көркем түстердің өзара үйлесімділігіне байланысты, белгілі бір стильдік жүйеге тән ерекшеліктерін аша білу керек.

Халқымыздың болмысының өзегін құрайтын салт-дәстүр – әр ұлт пен ұлыстың діні мен сеніміне, тұрмыс-тіршілігіне, ұлттық құрылым ерекшелігіне сәйкес ғасырлар бойы жинақталып, өмірдің өзі туғызған ғұрыптардың жиынтығы; қауым мен қоғамда қалыптасқан мінез-құлықтың үлгілері. Күнделікті қолданыста бір мәдени топты екіншісінен айыратын және бейресми жолмен реттейтін қабылданған мінез-құлық ережесіне немесе әлеуметтік әрекеттерді жөнге келтіретін терминге жатады [3, 82].

Егемендік алғаннан кейін ерекше жаңғыруға түскен еліміздегі археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған көне қолөнер туындыларының барлығында дерлік ою-өрнек бейнеленген. Әр кезеңнің даму процесіне орай, шеберлердің қолөнер бұйымдарын бейнелеуде стильдік

ерекшеліктері өзгеріп отырған. Ою-өрнектің тілімен айтқанда, әлі де ашылмай жатқан құпия сырлар көп, яғни оюдың тотемдік және магиялық мағынасы әлі де ғылыми түрде толық дәлелденбеген. Қазір ою-өрнектер символдық мәнін жоғалтып, көбінесе тұрмыс-тіршілікте эстетикалық тұрғыдан ғана пайдаланылып келеді [4, 5].

XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың басындағы күрделі қысылтаяң кез, тарихи жағдайлар және олармен байланысты халықтың әртүрлі материалдық жағдайына өзінше әсер еткен реформалар өз түзетулерін енгізді. Елде болған өзгерістер тек тұрмысқа ғана емес, сонымен қатар қазақтар мен халықтық дәстүрді жіті терең құрмет тұтқан басқа да көптеген ұлттардың санасына ықпал етті. Тарихшылардың зерттеулерінде қарастырылып отырған кезең халық қолөнерінің көптеген түрлерінде қалай қысқартылып кеткенін, кілем тоқу, металды көркемдеп өңдей, зергерлік бұйым заттарын табиғи материалдан дайындаудың қалай азайғанын көреміз. Әсіресе, бұл XX ғасырдың бірінші тоқсанына тән, өйткені ол кездері жасанды бояғыштар мен сырттан келген маталар жергілікті табиғи, бұрыннан қолданылып келе жатқан жүн, тері, сүйек, күміс және т.б. сияқты материалдарды ығыстыра бастады.

Тарихи процестердің әсерлерінен қалыптасқан салт-дәстүрлер ұлт үшін өмір, қоғам заңы болып негізделіп, сана, тағылым, тәрбие, тіршілік ережесі ретінде ел зердесіне рухани байлық – өнеге тәжірибесін құраған. Бұл талаптар мен ережелерді халық бұлжытпай орындаумен бірге оны құрметтемеген, сақтамаған адамдарды сол заң негізінде жазалап та отырған. Өткен заманда қазақ қоғамы үшін салт-дәстүр бұлжымас заң рөлін атқарды. Мысалы, той, наурыз көже, қыз ұзату, қонақасы, шашу, ерулік ата салты болып саналады.

Сол себептерден де салт-дәстүрдің ел арасындағы тәлімдік, тәрбиелік, халықтық мәні зор. Халықтың атадан балаға көшіп, дамып отыратын тарихи әлеуметтік, мәдени-тұрмыстық, кәсіптік, салт-сана, мінез-құлық, тәлім-тәрбие және рухани іс-әрекетінің көрінісі дәстүр арқылы танылады. Салт-дәстүр байлығы – мәдениеттің байлығы. Мысалы, ата-ананы, үлкенді құрметтеу, байғазы, көрімдік, сүйінші, кәде сұрау, сәлем беру, ат тергеу, құрдастық қалжың, т.б. салт-дәстүрге жатады. Қазақ халқы салт-дәстүрге бай. Әдет, ғұрып, ишара, ырым, тыйым, дағды бәрі осы салт-дәстүрлердің көрінісі бола отырып, ұлттық болмыс пен сана-сезімнің қалыптасуының анықтаушы факторына айналады [3, 87].

Космогониялық ою-өрнек біздің көркем өнер мәдениетімізге өте ерте замандардан сіңіп қалыптасты. Бұл ою-өрнектің негізін әлем, аспан, күн, ай, жұлдыз және бүкіл кеңістіктің бейнелерінен құралады.

Ата-бабаларымыздың аспандағы бір тәңірге сеніп, жалбарынып табынуы, жақсылық бата тілеуі жайдан жай тумаған. Қалай болсын күннің шапағаты мен

айдың шығып тууы, теңелуі, тұтылулары, жұлдыздардың ағуы бәрі ерекше әсер қалдыратын құбылыстар кілем тоқымаларында мағына, ұғымын сақтап ою-өрнек нақышымен безендіріп келеді. Бүгінгі қалы кілемдерде жазу дәстүрі әлі де қолданылады. Бұл жазуларда анасы мен әкесінің тілегі, сәлемдері, тарихи мәліметтер ерекше жазылады. Демек, бұдан қазақ халқы ерте замандардан ою-өрнек өнерін өмір мүддесіне, тұрмыс қажетіне пайдаланып, іске жаратып келе жатқанын көреміз. Осы орайда қазақ халқының көне дәуірлерден бері жалғасып келе жатқан мұрасы болып анадан қызға беріліп, өзіндік дәстүрге ұласып дүние жүзіне тараған қол өнердің бірі болып табылады.

Белгілі жазушы-ғалым, ұлттық мәдениеттің жанашыры, ұлтымыздың күмбірлеген күмбездерін жырлап, әлемге танытқан Ақселеу Сейдімбек: «Көшпелі өмір ... даладағы өндіріс тәсілінің шыңдалуы, өнім қорының молығуы сол дала төсіндегі ел-жұртқа төңірегінен алапат-айбарын асырып қана қойған жоқ, сонымен бірге күн көрістің ұлы ырғағымен үндес салт-дәстүрді, моральдық-этикалық қарым-қатынасты, өнердің алуан түрін орнықтырды. Осылардың ішінде көшпелілердің сан ғасырлық тәжірибесі, өмірлік қажеттілігі, ой-өрісі, талғам-танымы бір ғана киіз үйдің бойына шоғырланғандай. Көшпелілірдің сұлулық туралы талғам-түсінігі, дүниені сұлулық заңдылықтарымен игеру мүмкіндігі негізінен осы киіз үй арқылы көрініс тапты» – дейді [5, 101].

Ата-бабаларымыздың рухани болмысының «көшпелі» еместігі көшпелілер мәдениетімен салыстыра қарағанда айқын байқалады. Көшпелілердің өмір салтында айнала қоршаған ортаны, табиғатты, космосты, яғни әлемді танып-білуде өзіндік ережесі болған, өткен мен болашақ арасындағы қөзқарастардың біртұтас жүйесі қалыптасқан. Бұл номадтардың этномәдениетінің өзіндік ерекшелігінен айқын танылады. Өйткені, халық өнері – этностың ой-санасы мен дүниетанымының, өмір болмысы мен көзқарасының өзара байланысын береді. Бірақ, қоғамдық сана шындықтың жансыз көшірмесі емес, ол заманның этномәдени рухани мәнін, көркем-эстетикалық идеяларын мағыналы мазмұнға айналдырған биік этникалық қасиеттерінің нышаны.

Біріншіден, өнерді жасаушы халық, өйткені, халық тарихқа өз бейнесін сурет қылып салып кеткен. Екіншіден, бабалар мұрасы ғасырлар бойы сұрыпталып, ұзақ уақыт сыннан өткен. Оның бастапқы мазмұнын шыңдай түсуге қаншама ұрпақтың ақыл-ойы, дүниетанымдық ой-түсінігі, эстетикалық сана-сезімі жұмсалған.

Сонау ерте заманда бабаларымыз Тәңіршілдік дүниетанымның әсерінен Ай мен Күнге, жымыңдаған жұлдыздардың орналасуына, қозғалысына назар салғанын білеміз, олар аспан денелері арқылы уақытты, жыл мезгілдерін өздерінің «киіз үй» атты обсерваториясында отырып-ақ зерттеп, бағдарлай

білген, жазына қарай қысын, көктеміне қарай күзде не болатынын болжап, алдын ала әзірленіп отырған, бұл белгілі дәрежеде ұлттық дүниетанымымыздың негізін құрағандығының дау туғызбайтын бастау екендігін білеміз. Олардың көптеген элементтері әлі күнге дейін ұлттық жадта сақтаулы.

Дала перзенттері жолға шыққанда далада түнеп, ғарыш әлеміне саяхат жасап, кеңістікте, биіктікке ұмтылғанын да аңғарамыз, олардың ою-өрнектерінен адам мен ғарыш арасын жалғастыратын ұлы құдіретті құпия бар екеніне таң қаласың. «Тіпті қазақтар далаға түнегенде аспан жұлдыздарын көрпе ретінде жамылып, Жер-Ананың жасыл шалғынын төсек еткен екен-ау» деген ойға келесің.

Қазақ қолөнерінде кездесетін айшық, ай гүлі, ай мен күн белгілері мен бесжұлдыз, сегізжұлдыз сияқты пішіндері халықтың танымынан, сенім-түсінігінен мағлұмат береді.

Сонау ертедегі түркі тектес тайпалардың көсемдері аспан денелерін кеудесіне қадап, мойынға іліп, бойтұмар ретінде сақтап жүрген. Олардың сол кездегі нанымы бойынша, аспан денелері аурудан, көз тиюден, қарғыс пен тілден сақтайды немесе бұл ұғым адамдар арасындағы лауазымды білдірген.

Магиялық ою-өрнектер Шығыс халықтарының наным-сенімі, түсінігі бойынша кең орын алғандығын байқаймыз. Бұл өнерді меңгеру үшін бақсылар арнайы оқудан өтіп, қырық күн бойы дұғаларды жаттап, жын-перілермен айқасып, адам нанымы жетпейтін іс-әрекеттермен жұрттың көзіне түскен. Осы өнердің көрінісін арабтардың «Мың бір түн», «Тотынама» ертегілеріндегі іс-қимылдарынан-ақ көруге болады.

Сонау бағзы заманнан қалған әдет-ғұрыптарда кездесетін бойтұмар, алқа, білезік, кісе сияқты заттар – сол замандардан бізге жетіп, миға сіңіп қалған нанымдар. Қазіргі таңда бұл заттар бұрынғы түсініктен арылып, әшекей бұйымдары ретінде қабылданады, сұлулық, зергерлік заттар ретінде қолданылады [6, 6-7].

Осынау халық мұрасындағы көркем мәдениетті жіктейтін болсақ, ол тас дәуіріндегі геометриялық өрнектер мен сақ дәуіріндегі «жануарлық таңбадан» басталып, қазіргі ұлттық жаңару төл өнерімізде дәстүрлі (қазақ қолданбалы өнерінің зергерлік, тас қашау, мүсіндеу, киіз үй жасау т.б. түрлерінде) заттанған көрініс алады. Негізінен қолданбалы өнерді көркем мәдениет туралы ұғымдардың қалыптасу тарихынан бөліп қарауға болмайды.

Онда бейнеленген бедерлер қашан? қайда? қалай? пайда болғанын ғана емес, ішкі терең мазмұнды, өрелі ойдың мәні неде, тәрбие беру жолдары қандай? – деген сұрақтарға жауап беруге жетелейді. Алайда, олар бойына таңғажайып қиял мен шыңдалған шеберлікті жинаған, өмір тәжірибесімен

сабақтасқан мәңгілік өнер туындысы болып табылады. Ол бұйымдар сол кезеңде ерекше қасиетке ие болып, дүниетанымдық жүйе қалыптастырған. Олар бір жағынан, әр түрлі жан-жануарлардың күштілігі, көрегендігі сол мүліктің иесіне дарысын деген сенім, яғни, жануарларға сиыну ұғымын қалыптастырған. Екіншіден, қолданбалы өнер бұйымдары тәлім-тәрбиенің негізі болған. Көшпелілер күн көріс көзі малды өз қажеттілігіне пайдаланып, металды өңдеп, жауынгерлік тәртіпті меңгеріп, ат әбзелдерін, тұрмыс бұйымдарын жасауға әбден бейімделген. Қолдан-қолға таратып, қолданбалы өнермен айналысқан. Сондықтан да көшпелі мен қазақ қолданбалы өнері егіз, біртұтас рухани дүниетаным.

Сақ кезеңінің (б.э.д. VII-VI ғ.) көркем мәдениеті жануарлық стильде дамыған. Онда көбінесе тау ешкі, арқар, бұғы, т.б. жануарлар бейнеленген. Бұған «Сақ бекзадасының» киімдері мен сән-салтанат бұйымдарындағы көріністер мысал болады.

Сол сияқты жануарлар бейнесі қапсырмалар, білезіктерде де салынған. Мысалы, «Ағаш түбіндегі көшпелілер демалуы» атты қапсырмада ағаш түбінде отырған әйел және ер адамдар, ерттеулі аттар бейнеленген. Бұл Алтай және қазақ халқының «Қозы-Көрпеш және Баян-Сұлу» поэмасының желісінде жасалғанын ғалымдар (В.Чепелев, С.Дудин) еңбектерінде айтылады. Бұл қолданбалы өнердегі этномәдени сәйкестік. Кейіннен жануарлардың дене мүшелері ою-өрнектермен алмастырылады. Соның нәтижесінде тұлпар тұяқ, ат бас, қошқар мүйіз, түйе табан, т.б. өрнектері пайда болған. Мысалы, ертеде оғыздар мен қыпшақтар, кейіннен қазақтар тас бетіндегі тұлпар тұяғына сиынған. Ондай тастар «тұлпар тас» деп аталған [7, 93].

Тұтастай алғанда сақтардың «аң стилі» дүниетанымның заңды көрінісі көшпелілер идеологиясын білдіретін айрықша бейнелер ретінде құрылып қалыптасады. Мысалы, Сынтас қорымынан табылған сүйек қасықтың сабында бірнеше мүсін бар. Біріншісі – басын артқа қаратып, аузын ақситып жатқан қасқыр, екіншісі – бұл да басын артқа қаратқан бүркіт мүсіні [8, 137-156].

Әшекейлердің кейбір жекелеген бөлшектерінің де белгілі бір мән-мағынасы болған. Мәселен, жыланның стильдендірілген бас пішінін тұрпаттайтын металдан дәнекерленіп жасалған жылан бас та жебеуші, ықпал етуші ретінде саналған.

Әшекейлер арқылы тұтынған кісіге жақсы ырым мен сәттілік тілеудің кейбір түрлері бұйымның нұсқасы мен өрнегі арқылы да меңзелген. Ұрпақтың көбею, өсу идеясы түтікше мен үш бұрышты бөлшектен құралатын бойтұмарда да бар. Көбею, өсу символын білдіретін бұйымдардың қатарына балық бейнелеген сәнді тоғалар мен қапсырмалар да жатады. Құс түрінде немесе өрнектелген бүркіт бейнесінде жасалатын қаусырмалы тоғалар, Құс мұрын

өрнегі үлгісіндегі жүзіктер де өрістеу, өркен жаю идеясын білдіреді.

Қошқар мүйіз өрнегінің қорғаныштық мағынасымен қатар, байлық ұғымын, мал басының молаюын білдіретін де мәні бар. Мүйіз түрінде болып келетін өрнектердің әуелгі сенім-ырым мағынасы қолөнерінің бүкіл түрлеріндегі өрнектік композицияның құрылу жүйесіндегі белгілі бір мәндік-мақсатты білдірсе керек. Мысалы, жиек өрнектері көбіне-көп мүйіз ырғағында ұшырасады, бұл, сірә, сол шаңырақты ішкі-сыртқы пәледен сақтау, байлық, бақытқа жетелеу ұғымын білдіруі ниетінен туындаса керек.

Қазақтардың ұғымы бойынша, көкөністердің өркенін бейнелеу өзінен тарайтын ұрпақтың көп болуын тұспалдайды. Сондықтан да өрнектің бұл ырғақтары тойларда киетін өңіржиекте, сәукеледе көп ұшырасады. Космогониялық өрнектерде де толып жатқан жақсы наным-сенімдерге негізделген түсініктер бар. Айды тұрпаттау нышандары сырғаларда (ай сырға), топсалы қапсырмаларда (айшық өрнегі), былғары белдіктердің жағаларында (қара алаланған өрнек түрінде) молынан ұшырасады. Әшекейлерде күн іспеттес үлгіде (шеібер, қос шеңбер, орама шеңбер, ырғақты шеңбер, ұлама шеңбер) ұшырасады, тіпті, кейбір жүзік, ілгіш, тұтқыш, қапсырма, түйме сияқты сәнді бұйымдардың тұтас тұрқының өзі күн бейнесінде жасалады.

Қорыта келе, қолданбалы өнер – дәстүрлі тұтыну және сәндік бұйымдарын жасайтын ұсақ өндіріс. Ежелден келе жатқан кәсіп қол өнер халықтың өмірімен, тұрмысымен бірге дамып, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырады. Ұлттық дүниетанымның айқын бейнесін көрсетіп, заманауи процестер арқылы жаңғырып, жаһандану кезіндегі қазақтың ұлттық бірегейлігінің айқын көрсеткішіне айналды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жәнібеков Ө. Жолайрықта. – Алматы: Рауан, 1995. –10 б.
2. Ахметжанова К. Қазақ халқы қолөнерінің мәдениеттанулық негіздері. – Алматы, 2015. – 58 б.
3. Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Әлеуметтану және саясаттану бойынша / Жалпы редакциясын басқарған э.ғ.д., профессор Е. Арын – Павлодар: ЭКО ҒӨФ, 2016. – 569 б.
4. Өмірбекова М.Ш. Қазақ халқының дәстүрлі өнері. – Алматы: Алматыкітап ААҚ, 2014.
5. Сейдімбек А. Қазақ әлемі. Этномәдени пайымдау. – Алматы: Санат, 2017. – 331 б.
6. Тілеубекұлы Т. Қазақтың ою-өрнектері мен зергерлік бұйымдары: Оқу құралы. – Астана: Фолиант, 2018. – 136 б.
7. Tishkina A.A., Mylnikov V.P. Wooden artifacts from yaloman II mound 31, the Altai // Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia, Volume 33, Issue 1, March 2020, P. 255.
8. Уалиханов Ш. Таңдамалы шығармалары. – Алматы, 1995. – 348 б.

МРНТИ 13.01.11

Сахариянов А.
Абай атындағы ҚазҰПУ саясаттану және
әлеуметтік философиялық пәндер
кафедрасының докторанты.
Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекші: *ф.ғ.к., Мадалиева Ж.К.*
aidos2025@mail.ru

ҚАЗАҚ КИНОСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ТАРИХ ПЕН МӘДЕНИЕТТІ БЕЙНЕЛЕУДЫ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдапта: Бүгінгі таңда ұлттық-мәдениет пен тарихты зерттеу мәселесі ең өзекті болып табылады. Отандық ғылымда бірегейлікті нығайту және қалпына келтірудің негіздері мен тәсілдерін табуға, бізді біріктіретін дүниені анықтауға, өмір сүруге, құндылықтарды тұжырымдауға жаңа серпін береді.

Түйін сөздер: қазақ мәдениеті, ұлттық тарих, ұлттық сана, кино өнері, ұлт болмысы, дәстүрлер, бірегейлік.

SOME FEATURES OF THE REFLECTION OF NATIONAL HISTORY AND CULTURE IN KAZAKH CINEMA

Abstract: The article examines the role of national culture and history in the formation of statehood. Today, the most urgent problem is the study of national culture and history. It gives a new impetus to the search for foundations and ways to strengthen and restore identity in Kazakh science, to define the world that unites us, to survive, to formulate values.

Key words: Kazakh culture, national history, national consciousness, cinematography, nationality, traditions, identity.

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ИЗОБРАЖЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ В КАЗАХСКОМ КИНО

Аннотация: В статье рассматривается роль национальной культуры и истории в формировании государственности. На сегодняшний день наиболее актуальной является проблема изучения национальной культуры и истории. Дается новый импульс к поиску основ и способов укрепления и восстановления идентичности в отечественной науке, к определению мира, объединяющего нас, к выживанию, к формулированию ценностей.

Ключевые слова: казахская культура, национальная история, национальное сознание, киноискусство, национальность, традиции, идентичность.

Қазақтың мәдениеті мен тарихы - халықтың санасын қалыптастыратын қоректік орта, әр халықтың өз тарихын, оның қаһармандық немесе қайғылы оқиғаларын, өткен тәжірибе мен болашақтың мүдделерін түсінуде үлкен септігін тигізеді, сөйте отырып ұлттық болмыс пен ұлттық сананың іретасын

құрайды. Ол оны заманауи көркемдік аспаптары мен цифрландырудын көмегі мен кино арқылы көрсету өте маңызды деп есептейміз. Әсіресе ұлтымызды тарихында болған әртүрлі уахиғаларды өнер аспаптарында бейнелей білу өте қажет іс. Ол ұлттық мәдениетіміз бен тарихи сананың қалыптасуының баспалдақтары іспеттес.

Осы бағытта бұл орайда тарихи оқиғаларды демонстрациялауда өнердің рөлі ерекше екендігін атап өтеміз. Сондықтан егер сараптама жасасақ өнер түрлерінің ішінен киноның әсері ерекше екендігіне көз жеткіздік. Себебі қазіргі кино өмірдің өзекті оқиғалары мен қоғамдық көңіл-күйді бейнелей отырып өмір шындығын көрсетуге талпынады. Кино мәдениетті қалыптастыруда үлкен рөл атқаратын ұлттық өнер формасы.

Санамызға қалыптасқан Кеңестік тарихтан ұлттық тарихқа көшу процессін кино қаһарманының бейнелерін уақыттың белгісі ретінде «Қыз Жібек» (1971), «Шоқ пен Шер» (1972), «Балкон» (1988), «Қош бол, Гүлсары» (2008), «Құлагер» (1972) және «Мұстафа Шоқай» (2008) фильмдері арқылы көрсетуге болады. Зерттеу барысында автор аталған фильмдердің арасынан кинорежиссер Сұлтан Ходжиковтың «Қыз Жібек» фильміндегі Қыз Жібек бейнесі және режиссер Ардақ Әмірқұловтың «Қош бол, Гүлсары!» фильміндегі Танабай бейнесін талдау арқылы өз пайымдауларын жасайды. Қызыл империяның цензура елегінен өту қиямет еді. Әсіресе ұлттық дәстүр мен ғұрыпты насихаттайтын фильм түсіру туралы ойды білдірудің өзі болашағыңды балтамен шапқандай еді.

Алайда, режиссер Сұлтан Ходжиковтың бұл қадамға 1970 жылы экранға шыққан режиссер Мәжит Бегалинның «Мәншүк туралы ән» фильміндегі режиссердің алғашқы батыл қадамы қанаттандырды. «Қыз Жібек» фильмінің экрандалуы туралы киносының тарихшысы Камал Смайлов былай еске алады: «Мен Қазақфильмнің сценарий алқасының мүшесі болдым, ал 1967 жылы қаңтар айында біз Мәскеуге болашақ фильмдердің сценарийлерін бекіту үшін бардық, бірақ ол кезде бізге дайын әрі лайықты сценарий болған жоқ. Содан кейін біз сөреде 10 жылдай жатқан сценарийді есімізге түсірдік, бұл біздің құрметті жазушымыз Ғабит Мүсірепов жазған махаббат туралы әйгілі қаһармандық эпос. 1967 жылдың күзінде фильм түсіруді армандаған Сұлтан Ходжиков екеуміз Ғабит Мүсіреповтен бізге «Қыз Жібек» фильміне сценарий жазуды сұрауды ұйғардық. Он айдан кейін сценарий дайын болды, жоспар бойынша ол бір сериялы болуы керек еді» - деп жазады. Фильмнің ұлттық фольклорға негізделген болғандықтан фильм жайында пікірталастар көп болды.

Бұл туралы Камал Смайлов өз ойын былай жалғастырды: «Сценарийді бекіту кезінде режиссердің осындай күрделі фильмді түсіре алатыны туралы қызу пікірталастар болды, өйткені Төлеген мен Қыз Жібектің сүйіспеншілігін

ғана емес, сонымен бірге бүкіл қазақ халқының тарихи жолын: оның көшпелі өмір салтын, сол кездегі мәдениетін, салтдәстүрлерін, кейіпкерлердің кейіпкерлерін көрсету қажет. Бірақ режиссер Сұлтан Ходжиков мұндай көлемдегі фильмді түсіру оңай болмайтынын білді» [1].

Мінекей, осындай мақсаттарды алға қойған режиссер қазақ халқын біртұтас және бұзылмайтын ұлтқа біріктіруге бағытталған фильмнің негізгі идеясын суреттеуге тырысты. Қазақ халқының көшпелі өмір салтын көрсете отырып, режиссер көрермендерге көшпелі қазақ халқының кең географиясындағы табиғаттың байлығы– осының бәрінде қазақ халқының жан дүниесінің кеңдігінің байланысы бар, сөзбен айтып жеткізу мүмкін емес сұлулықтың ерекше әлеміне енуге мүмкіндік берді. Бұл қажырлы еңбектің жемісі ретінде біздер экранда ұлттық салт-дәстүрлерден өрілген таңғажайып әдемі әлемді көрдік. «Қыз Жібек» фильмі арқылы отандық кино ұлттық идеяға көшу жолында бір қадам алға жылжыды деп сеніммен айтуға болады. «Қазақфильм» киностудиясының алғашқы эпос жанрында жасаған тәжірибесі. Бұл фильм Кеңес дәуірі кезеңіндегі тәрбиеленген жастар үшін төл мәдениет пен салт-дәстүрі шоғырланған қазынасы іспетті еді. Режиссер Сұлтан Ходжиков қазақтың көне салт-дәстүрлерін тірілту үшін кино символдарын ұтымды пайдаланды. Ал символдара өз кезегінде уақытты, тарихты, ақпаратты жеткізудегі мықты тәсіл. Бұл туралы Юрий Лотман былай деген «символ мәдениеттің бірнеше бөлігін көрсетеді, өйткені ол өткеннен бастау алады және болашақта бейнеленеді. Символ рәміздердің мәдени континуумның ең тұрақты элементтері ретіндегі маңыздылығы туралы идея ұсынылады [2].

Шынында да, біз рәміздер мен белгілер адамды барлық жағынан қоршап тұрған әлемде өмір сүреміз: өнерде, табиғатта, қарым-қатынаста немесе күнделікті өмірде кездесеміз. «Кез-келген символ белгілі бір мағынада уақыттың, тарихтың, ақпараттың жеткізуші және тасымалдаушысы болып табылады, рухани әлемді түсіну үшін қоғамның құралы» [3]. Осыған сүйене отырып, фильмдегі бойжеткен-ару табиғатының әсемдігін, мүсінділігін айқындаушы деталь ретінде режиссер Қыз Жібектің бір бұрымының шашбауы мен әсемделуі оның пәктігі мен әлі де тұрмыс құрмағандығының белгісі ретінде көрсетеді. Қазақ қызына тән ұяңдық пен тектіліктің нышаны етіп Төлеген мен Қыз Жібектің алғашқы рет сөз байласу сәтін мысалға алуға болады. Ондағы Жібектің (актриса Меруерт Өтекешова) әсем қылықтары - көзінің астымен қарап, сәукелесінің жібек матасымен жүзін көлегейлеуі әдептіліктің көрінісі ретінде қабылданады. Киногер Қыз Жібек бейнесін көпқырлы етіп суреттейді, мәселен, бір кезде ол нәзік ару-қыз болса, ал енді бір кадрларда батыл да ержүрек ат құлағында еркін ойнайтын жауынгер ару кейпінде көрсетті.

Жаугершілік замандарда қазақ қоғамында әйел адамның рөлі ер адамнан

төмен болмағанын байқатады. Оны біздер Қыз Жібектің әкесі Сарыбай майдан алаңына кеткен Бекежанның хабарын білу мақсатында жалғызы Қыз Жібекті жаушы ретінде жіберуі арқылы көреміз. Мұнда дала қызының жауынгерлік қыры Ақбозатқа міне салып, әкесінің бұйрығын орындауға ұмтылған іс-әрекеті айқындалады. Ал, Бекежан мен Төлегеннің арасындағы өткен жекпе-жек сәтіндегі Қыз Жібектің ешбір қорқынышсыз, жасқанбастан екі батырды тоқтатып, оларға бұйыра сөйлеуін біз оның бойындағы батылдықтың және кесікті мінезінің қыры деп танидық. «Қыз Жібек» фильміндегі басты кейіпкердің бірі Төлеген бейнесі. Актер Құман Тастанбековтың сомдауындағы Төлеген бейнесі батырлығы мен қатар сабырлы да биязы қалпымен де есте қалады. Оның басты міндетін режиссер Қыз Жібек бейнесі толықтырушы ретінде пайдаланады. Осының нәтижесінде, Қыз Жібек бейнесі махаббатың, пәктіктің, адалдықтың символы 75 деңгейіне көтерілді. Оны режиссер Төлеген мен Бекежан арасындағы қақтығыс барысында тағы бір байқатады. Қыз Жібек екі жебені таңдау сәтінде өзінің тағдырлық таңдауын жүзеге асырды. Қыз Жібек өзінің жандүниесіндегі сезімдерді бір тәңірге сыйынып, және өзін қоршаған далының күшіне табынып шешті. Фильмде қамтылған уақыт хронотопын, яғни қазақ көшпелі кезеңдерінен оқиға екенін байқатады.

Режиссер ұсынған бейнелер арасындағы Төлеген мен Қыз Жібек махаббатының куәгері болған Ақбозат бейнесі тоқталсақ. Режиссер Ақбозат бейнесін Қыз Жібектің ішкі сырлары сеніп тапсыратын сенімді серігі ретінде көрсетеді. Оның өзіндік сыры бар. Себебі қазақ халқы киелі жануар. Жалпы алғанда, Евразияның әртүрлі халықтарының мифологиясында жылқының құдайлармен байланыстырған. Ал, Еуропалық мәдениеттегі «жылқы» символы үлкен маңызға ие болды, бірақ негізінен бұл символ «тектіліктің», «ақсүйектіктің», «мәртебеліліктің» биік түрін білдірді [4,11 б.]. Осы ойдың дәлелі ретінде «Қыз Жібек» фильмінің операторы Асхат Ашраповтың Ақбоз атты көрермен таныстыру мезетін мысалға келтірсек. Камера төменгі ракурспен аттың тұяқтарына ден қойып жоғары қарай жайлап қозғала бастайды.

Мұнда режиссер жылқының тұяқтарында нық әрі сенімді тұрғандығын көрсету арқылы оның үлкен күш иесі екендігіне ден қояды. Баяу ритммен көтеріліп келе жатқан камера жылқының сұлбасын түсіріп, оның сымбаты мен пішініне баса назар аударады. Камера мойын тұсына жеткенде жылқының жасынды жанары арқылы тереңдікті көрсетеді. Бұл тәсілден біз Ақбоз аттың жәй ғана жанура емес, тәңірдің берген сыйы бейнесі ретінде көрсеткенін түсінеміз. Көшпенділер әлемі моделінің құрылымдық элементі болғандықтан жылқы біздің дүниетанымында маңызды рөл атқарса, режиссер Ақбоз атты тәңірдің өкілі кейпінде көрсетуі түсінікті. Бұл тұста атап өтетін келесі бір маңызды деталь - жылқының түсі. Қазақ халқының мәдениетінде түс

символикасы маңызды болып табылады. Ғалымдардың жіктеуі бойынша қазақтарда жылқы түсінің бірнеше түрі ажыратылады: көк, сұр, сары, теңбіл, жирен, қара-сұр, қоңыр және басқа да қоңыр реңктері бар [5, 178 б.].

Барлық бояулардың өзіндік мәні болады, сондықтан оларды өзгертуге және араластыруға қатаң тыйым салынды. Ақбоз аттың реңі ақ сұр түстес болды. Көшпенділер мәдениетінде тек асыл тұқымды, ақсүйектер ғана ақ немесе көк түсіне ие бола алады, өйткені ақ түс шабандоздың мәртебесін ерекше айқындады. Қазақтардың дәстүрлі көркем мәдениетінің түс (рең) схемасында ақ түс ең көп таралған. Ежелгі дәуірде ол қызыл және қара түстермен қатар негізгі түстердің бірі ретінде ерекшеленді, халық өнерінде кең таралған әйгілі үштікті құрады. Ақпен ақиқат, сенім, шын жүректен деген ұғымдар және жарқын жол, мансаптық өсу, амандық тілеу байланыстырылды. Бұрын ақ текеметке салып, хандарды ұлықтаған, ақ қой мен ақ қошқарлар құдайларға құрбандыққа шалынған. Әр түрлі уақыттағы наным-сенімдерге сәйкес, күнә жасаған адам ақ биенің сүтіне енген кезде ғана барлық күнәлардан тазарады деген де сенімдер болған.

Бұл фильмдегі Ақбоз аттың ақ сұр түстес болуы Қыз Жібектің ауылдағы ауқатты отбасының қызы мәртебесі мен тектілікті айқындаушы деталь ретінде ұсынылып отыр. Ал, Бекежан жеңіспен оралған кезде құрбандыққа ақ жылқыны шалуы, Бекежан батырға деген құрметтің символы болды. Жылқы кез-келген өмірлік жағдайда ең жақсы сыйлық болды [5, 78 б.]. Бұл ойды Сырлыбайдың Бекежанға әкелген жеңісінің сый-ақысы ретінде үйіріндегі кез-келген жылқыны таңдауды ұсынуынан байқаймыз. Ал, жылқы символының келесі бір аспектісі деп, жылқыны адал дос, үзеңгілес, серіктес ретінде қарастыру.

Бұл аспект «Қыз Жібек» фильмінде Төлеген өз ауылына әскери көмек алу үшін аттанған сәтте Қыз Жібек өзінің Ақбоз аттын сүйіктісіне табыс етуі көрінісінде жақсы көрсетіледі. Қыз Жібек Ақбоз атқа «менің армандарым мен тілектерім тек саған ғана белгілі. Менің адал серігім. Батырымды саған аман еттім» - деген сөздермен Қыз Жібек Ақбоз атымен бірге Төлегенді сапарға шығарып салады. Келесі кезекте Қыз Жібектің жылқысы Ақбоз аттың есіміне назар аударсақ. «Поляр жұлдызын қазақтар (Темірқазық) деп атады. Зерттеуші Шоқан Уәлиханов бұл атау бір-біріне жақын орналасқан екі жұлдыз «екі ақ жылқы» деген мағынаны білдіреді деген екен. Демек, Ақбозат тұрақтылық, беріктікі пен адалдықтың нышаны деп танысақ болады. Қазақстандық кино қорындағы қазақтардың мәдени және этникалық бірегейлігін, қазақтың дәстүрлі мәдениетін бейнелейтін бірқатар ерекше маңызды символдық бейнелерді қамтыған фильмдер біршама. Солардың ішінде, 2008 жылы экранға шыққан режиссер Ардақ Әміркұловтың «Қош бол, Гүлсары!» фильмі. «Қош

бол, Гүлсары!» фильмі Қазақстанның Кеңестік кезеңнен ұлттық бірегейлігімізді қалыптастыру мезетінің көрінісі жақсы берілген фильм.

Басты кейіпкер Танабай басты кейіпкер ол кеңестік заманның, ұжымдастыру кезеңін, құқық пен әлеуметтік құрылымның тоталитарлық орнығу шағын басынан өткерген тұлға. Сондықтан Танабайды біз транзиттік қоғамдағы уақыттың бейнесі ретінде қабылдаймыз, себебі режиссер Ардақ Әмірқұлов бұл фильмде халықтың басынан өткен тарихи оқиғаларды кеңес кезіндегі идеология тұрғысына емес, керісінше тәуелсіздік алғанна кейінгі дербес көзқараспен суреттейді. Бәрімізге белгілі режиссер бұл фильмге үлкен шығармашылық дайындықпен келді. Қазақстандық кино өнеріне 90 - жылдары қосылған ол Ресейдегі Бүкілодақтық кинематография институтындағы атақты кинорежиссер Сергей Соловьевтың шеберханасында білім алған режиссерлер тобының өкілі. Қайта құру кезеңіне тап болған бұл режиссерлер еліміздің кино саласында «Жаңа толқын» ағымын алып келді. Көркемдік ағымның жаңашылдығы - отандастармызыдың өз өміріне сыни көзқараспен қарау мүмкіндік берді. Бірақ солардың арасында Ардақ Әмірқұлов тарихи туындыларды жасайтын қабылетімен ерекшеленді. Режиссер өзінің «Отырардың күйреуі» (1991) фильмінде контрапункт әдісті қолданды. Контрапункт кинодағы дыбыс пен бейне арасындағы байланысты атайды.

Атап айтқанда жоғары этикалық және эстетикалық идеалдардың қалыптасуымен байланысты мәдени құндылықтарды тарату арқылы фильм оқиғасын құрады. Фильм XIII ғасырдың басында қазақ өркениетінің бесігі болған Отырар қаласы туралы баяндайды. Экранда Інжу атты қыпшақ сарбазының Отырарды моңғол шапқыншылығаң аман сақтап қалғанын баяндайды. Шыңғыс хан өз ордасын Орта Азияға бағыттауға ниетті екенін білген ол, Отырар билігін ескертуді жөн санайды. Осылайша атақты Отырар қаласына Інжу сапарын бастайды, алайда оған сенбеген отырарлықтар ақыр соңы жорықшыларды көрген кезде ғана оның шын айтқанына көз жеткізеді. Мемлекеттік экномикалық дағдарыс салдарынан фильм он жыл шамасында түсірілді. Осыған байланысты фильм туралы ресейлік кинорежиссер Алексей Герман «Мұндай республика өзінің тарихына ақша таба алмайды ма?» [6] деп өз пікірін білдірді.

Ұзақ жылдар бойына созылған түсірілім үрдісі, фильмнің стильдік ерекшелігіне қатты әсер етті. Бұл фильмнің негізгі идеясы – қазақтардың бір тудың астына бірігуі еді. Ал, «Жел тоқтаған жер» (2023) фильмі режиссер Ардақ Әмірқұловтың қазақ тарихындағы күрделі де азапты тақырыптарды қозғаған маңызды шығармасы. Фильм 1930 жылдардың басындағы қайғылы оқиғаларға, соның ішінде жаппай ашаршылыққа әкеп соқтырған ұжымдастыру саясатының зардаптарына назар аударады. Бұл Қазақстан тарихында жиі

көлеңкеде қалатын маңызды сәт. Картинаны қазақ халқының дәстүрлі тұрмыстіршілігін жойып, мәдени құндылықтарды жоғалтуға әкелген кеңестік жүйеге сын ретінде қарастыруға болады. Ұпар кейіпкері – аналық махаббат пен адалдықтың символы. Оның балаларын кез келген жағдайда қорғауға дайындығы аналық инстинкттердің күші мен тереңдігін көрсетеді, бұл оның мінезін ерекше әсерлі және есте қаларлық етеді. «Жел тоқтаған жер» тек тарихи драма ғана емес, сонымен бірге адам болмысын, ана болмысын, қатал шындықта аман қалу үшін күресті терең зерттейді. Фильм тарихи жад, тұлға және адамдардың саяси шешімдер үшін төлейтін бағасы туралы маңызды сұрақтарды көтереді. Бұл жұмыс Қазақстанның тарихи жады мен мәдени ерекшелігін түсінудегі маңызды қадам бола алады. Режиссер заманауи қоғамға деген көзқарасын тарихи қабат арқылы жеткізіп отырады. Бұл оның кинорежиссураға саналы түрде үлкен шығармашылық даярлықпен көрсетіп, ерекше туындысы «Қош бол, Гүлсары!» фильмінде зиялылық - тәжірибелік жүгінің жарқырай көрінген сәті болды. Жоғарыда айтылғандай Сұлтан Ходжиков «Қыз Жібек» фильмінде қазақ мәдениетінің ұлттық келбетінің көрсеткіші ретінде Қыз Жібектің бейнесіне ден қойса, ал Ардақ Әміркұлов өзінің «Қош бол, Гүлсары!» фильмінде қарапайым халық өкілі Танабайдын бейнесін жасайды. Фильмде Танабай бейнесі шындықпен өмір сүретін, әділдікті жаны сүйетін қарапайым жұмысшы. Ол кеңес дәуіріндегі барлық халыққа тән көзсіз партияның мызғымас шындығына көзсіз сенген, сол сеннімен өмір сүрген адам.

«Қош бол, Гүлсары!» фильмін қазақ руханиятының құрдымға кету барысында, өз мәдениеті мен өмір салтынан алыстап, мәдени және тарихи жадының жоғалуына алып келген мәдени және этникалық бірегейліктің символы деп айтуға болады. Гүлсары фильмде тек жануар ғана емес, ол Танабайдың жандүниесін балалық шағынан қатар келе жатқан жан досы, күллі өмірінің куәгері. Басқаша айтсақ ол Танабайдың жандүниесін түсінетін жануар, әрі ішкі жандүниесін жеткізетін екінші мені. Себебі Танабай адам баласына ақтармаған сырларын тек Гүлсарымен ғана бөліседі. Гүлсары сүйіктісі Бибіжаннан да, өмірлік жарынан да биік қояды. Танабайдың партия мүшесі екендігін растайтын құжаты (партия билеті) кеңес идеологиясының белгісі болып көрінеді. Гүлсарының асыл тұқымды жылқы екендігін жоғары бағалаған Танабай, кезекті совхоз председателінің мінетін мініс жылқысына айналдыруына қарсылық танытады. Соның салдарынан ол көзінің қарашығындай қастерлеп ұстаған партия мүшелігін растайтын партбилетінен айырылады. Бұл арқылы біз кеңес үкіметіне қарсы шығудың қаншалықты қиын екенін түсінеміз. Танабай Гүлсарыны таңдады. Гүлсарының арқасында ол өзінің кеңестік өткенін ажырады, бірақ көшпеліліктің тегін бойына сақтаған ол

Гүлсарының асыл тұқымды екенін түйсігімен сезініп оны аман алып қалады. Осы арқылы көнеден келе жатқан тегіміз кеңес идеологиясы теліген қысыммен жасалған сананы жеңіп шыққанын түсінеміз.

Қорыта келе айтқанда ұлттық тарихымызды және мәдениетімізді бейнелеу бағытында көптеген жетістіктер бар, оның іргетасы кешегі кеңес кезінде қалансада тәуелсіз елдің тарихы болмысын көрсететін тарихи фильмдер қалыптасуда, оларға «Көшпенділер», «Мыңбала» және Илияс Есенберліннің «Көшпенділер» трилогиясының негізінде қалыптасқан «Қазақ хандығы» фильмін айтуға болады. Бұл фильмдер осы мақаладағы сұрақтарға жауап деп есептейміз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Смайлов Қ. История казахского кино. – Алматы: Өнер, 2000. – 317 б.
2. Лотман Ю. Семиотика кино и проблемы киноэстетики. – Москва: Ээсти Раамат, 2011. – 403 б.
3. Пирс Ч. Начала прагматизма // пер.с англ. – Москва: Лаборатория метафизических исследований философского факультета СпбГУ. Алетейя, 2014. – 93 б.
4. Hayward S. Key Concepts in Cinema Studies. – London: Routledge, 2006. – 468 p.
5. Тоқтабай А. Қазақ жылқысының тарихы. – Алматы: Алматы кітап баспасы, 2010. – 496 б.
6. Абикеева Г. Кино Центральной Азии (1990-2001).– Алматы: Комплекс, 2001.–342 б.

МРНТИ 13.01.11

Темирова Г.С.,
Абай атындағы ҚазҰПУ Саясаттану
және әлеуметтік философиялық
пәндер кафедрасының докторанты,
Алматы.
gumaheaven@gmail.com

ҰЛТТЫҢ ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІГІН БЕЙНЕЛЕУДЕГІ ТҮСТЕРДІ ҚОЛДАНУДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК МӘДЕНИ АСТАРЛАРЫ

Аңдатпа: Костюмде уақыттың эстетикалық құндылығы сөзсіз, бір жағынан объективті түрде, дәуірдің үйлесімділігі ретінде, екінші жағынан субъективті түрде, әр нақты адамның жеке бейнелі коды ретінде көрінеді. Түс-объективті-кеңістіктік, ашық-түсті және әлеуметтік-мәдени ортаның колористикалық ерекшеліктерін қабылдаудың күрделі механизміне негізделген адамның сыртқы бейнесінің маңызды элементі.

Кілт сөздері: Ұлттық сана, ұлттық болмыс, ұлттық бірегейлік, ұлттық костюм, түстер, түс үйлесімділігі.

SOCIO-CULTURAL BACKGROUND OF THE USE OF COLORS IN THE REPRESENTATION OF THE IDENTITY OF THE NATION

Abstract: The aesthetic value of time is inevitably present in the costume, expressed, on the one hand, objectively, as consonance with the epoch, on the other, subjectively, as the individual image code of each particular person. Color is an iconic element of the external image of a person based on a complex mechanism of perception of the coloristic features of the object-spatial, light-color and socio-cultural environment.

Key words: National consciousness, national existence, national identity, national costume, colors, color harmony.

СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ ПОДТЕКСТЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЦВЕТОВ В ИЗОБРАЖЕНИИ САМОБЫТНОСТИ НАЦИИ

Аннотация: В костюме неизбежно присутствует эстетическая ценность времени, выраженная, с одной стороны, объективно, как созвучность эпохе, с другой - субъективно, как индивидуальный образный код каждого конкретного человека. Цвет является знаковым элементом внешнего образа человека, основанного на сложном механизме восприятия колористических особенностей предметно-пространственной, свето-цветовой и социокультурной среды.

Ключевые слова: Национальное сознание, национальное бытие, национальная идентичность, национальный костюм, цвета, цветовая гармония.

Бұл мақаланың өзектілігі нақты айтсақ адамзаттың өзгермелі тарихында сұлулықтың эстетикалық өлшемдері үнемі өзгеріп отырады және соған сәйкес адамның сыртқы келбетін бағалау өлшемдері де өзгереді, оны қабылдау көбінесе костюмге, сыртқы киімі мен бейнесіне байланысты болып адамға ең қажет материалдық мәдениеттің жемісі болып табылады.

Түс – адамды қоршаған шындықтың ажырамас атрибуты, ал костюмнің түсі осы әлемнің маңызды бөлшектерінің бірі болып табылады. Түстердің ретсіздігі немесе, керісінше, костюм формаларының монотондылығы қазіргі қоғамда адамның өзін-өзі танытуына әсер ететін өзекті мәселеге айналды. Түс үйлесімділігінің жоғалуы – бүгінгі өмірдің ең өзекті проблемаларының бірі. Қазіргі қала тұрғынының өмірінде костюмдердің түс тапшылығы мен бірсарындығына тәуелділік жиі кездесіп, қоршаған ортадағы түстерге деген эстетикалық қабылдау қабілеті әлсірей түсуде. Сонымен қатар, қазіргі қоғамдағы адам костюмнің түс бейнесін қабылдауға барған сайын сезімтал бола бастайды. Бұл құбылыс үйлесімді ортаның әлеуметтік-мәдени маңыздылығын ғана емес, оның эстетикалық және тәрбиелік рөлін де айқын көрсетеді. [1, 17 бб,]

Адамның түске деген көзқарасы әлемді тану үдерісінен, мәдениет тарихынан ажырамайды. Киімнің түсін субъективті қабылдауды үйлестіре отырып, сонымен қатар костюмнің түстік формаларын қабылдаудың тарихи-

мәдени негіздерін ескеру түстің костюм құрылымындағы рөлін тереңірек зерттеуге мүмкіндік береді. Бұл мәдени және социологиялық әдістерді қолдану арқылы жүзеге асады.

Түстің тілін әмбебап қылуға деген негізсіз ұмтылыс ұлттық ерекшеліктер мен тарихи жетістіктерді елемеуге әкелуі мүмкін. Сондықтан костюмдегі түсті қабылдаудың ортақ заңдылықтарын оның әлеуметтік-мәдени негіздерімен өзара байланыстыра отырып зерттеу қажеттілігі туындайды. Бұл зерттеудің өзектілігі оның мәдени кодтар мен қоғамдық қабылдау үдерістерін талдау арқылы анықталуымен ерекшеленеді.

Ең алдымен, костюмдегі түсті қабылдаудың әртүрлі аспектілеріне терең мәдени талдау жүргізу қажеттілігі туындайды, өйткені ол осы уақытқа дейін жеткілікті түрде зерттелмеген. Бұл талдау костюмнің түстік қабылдауын қоғамның әлеуметтік-мәдени негіздерімен өзара байланыстыра отырып, оның субъектілерінің әлеуметтік бағдарларын айқындайды және түстер арқылы мәдениеттердің ұлттық ерекшеліктерін көрсетеді. Мұндай мәдениеттанулық көзқарас костюмнің түстік дизайнын тек интуитивті деңгейде емес, ғылыми тұрғыдан жүйелі түрде қарастыруға мүмкіндік береді және қоғамның түстік мәдениетінің барлық жетістіктерін ескеруге негізделеді. [2, 19 бб,]

Сонымен қатар, жаппай өндіріс жағдайында бірегейлік өз маңызын жоғалтып, әрбір өнім әмбебап кешеннің элементіне айналуда. Осыған байланысты, костюмнің түс қабылдауының әлеуметтік-мәдени негіздерін зерттеу, сондай-ақ ұлттық мәдениеттердің тарихи дамуы барысында оның қалай өзгергенін талдау – бүгінгі жаһандану және қоғамның интеграциясы кезеңінде ерекше өзектілікке ие. Бұл зерттеулер костюмдердің хроматикалық қабылдауының ең типтік белгілерін анықтауға мүмкіндік береді. Нәтижесінде, бір жағынан, қоғамның киім түсіне деген шынайы қажеттіліктерін барынша қанағаттандыруға, ал екінші жағынан, оны қоршаған ортаға үйлесімді түрде бейімдеуге жағдай жасалады.

Сол сияқты, костюмнің түсін қабылдауға ықпал ететін әлеуметтік-мәдени факторларды ғылыми тұрғыдан жан-жақты зерделемейінше, қоғамның әртүрлі топтарының түстік талғамын, белгілі бір елдердегі сәнді киімдерді тұтыну үрдістерін дәл болжау мүмкін емес. Осы тұрғыда, сән индустриясы үшін аймақтық ерекшеліктерді ескере отырып жасалған объективті, ғылыми негізделген колористикалық болжам – киім өндірісі мен тұтыну нарығының дамуындағы маңызды құрал болып табылады.

Немесе костюмнің түс гаммасы жалпы адам бейнесін қабылдауға тікелей ықпал етіп, эстетикалық тәжірибе қалыптастыра алады. Түс – тек жекелеген костюм формаларының ерекшелігі ғана емес, ең алдымен, өмірдің полихромдық үйлесімділігін қабылдау жүйесінің маңызды бөлігі. Сондықтан

дизайнерлер костюмнің эмоционалдық әсері мен эстетикалық мазмұнын түс семантикасының маңыздылығымен ұштастыра отырып, белгілі бір әлеуметтік-мәдени контекстегі киім түсінің функционалдық рөлін жан-жақты ескеруі қажет.

Осылайша, мақаланың өзегі біздің ойымызша – мәдени зерттеулерде мұндай талдаудың болмауы мен костюм формаларының түс қабылдауын түсіндірудегі қалыптасқан стереотиптерді еңсеру қажеттілігіне байланысты, тарихи-мәдени контексте костюмдегі түсті қабылдаудың әлеуметтік-мәдени негіздерін анықтау. Қазіргі уақытта түс қабылдау тек киімнің тұтынушысының психофизиологиялық ерекшеліктерімен шектелмейді, бұл мәселе қоғамның мәдени-тарихи дамуының ажырамас бөлігі ретінде қарастырылуы тиіс.

Осы ғылыми мақаланың басты мақсаты – костюмдегі түсті қабылдаудың әлеуметтік-мәдени негіздерін іздестіру және негіздеу. Бұл зерттеу тарихи ретроспективада және қазіргі қоғамда ұлттық мәдениеттердегі костюм түсінің қабылдану ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, киімнің ұлттық түс символикасы мен костюмдегі түсті қабылдаудың әлеуметтік-мәдени ерекшеліктерін ескере отырып, костюм формаларының түс дизайны бойынша практикалық ұсыныстар әзірлеуге негіз болады. [3, 17 бб,]

Бұл зерттеу әлеуметтік-мәдени контексте костюмнің түс қабылдауын жан-жақты талдауға бағытталған. Оның негізгі міндеттері төмендегідей мәселелерге арналып, түс қабылдаудың әлеуметтік және мәдени факторлармен шарттылығын зерттеуге бағытталған, сондай ақ түстердің қабылдануындағы объективті факторларды анықтауға, объект пен субъект және қабылдау процесінің ерекшеліктерін ескере отырып, оның жүйелілігін қарастыруға тырысады. Сонымен қатар костюм түсінің символикасына ұлттық дәстүрлер мен тарихи-мәдени ерекшеліктердің әсерін талдай отырып, ондағы қоғамның экономикалық даму деңгейінің рөлін бағалауға әрекет жасайды. Әртүрлі мәдениеттердің өзара ықпалдастығын реттей отырып, олардың костюмдегі түстерді қабылдауға ықпал ететін әлеуметтік институттар мен факторларды қарастырады және діни бағдарлардың, саяси құрылымдардың, аумақтық-аймақтық ерекшеліктердің рөлін анықтайды. Психофизиологиялық факторлардың түстерді қабылдауға әсеріне де зерттеу жүргізеді. Тарихи перспективада костюм бейнелерінің түс формаларының маңызын талдай отырып, костюмдегі түстердің символдық мәнін айқындайды. Қоғамдық субъектілердің қабылдау заңдылықтарын зерттей отырып, жаһандану процесінің костюм түсінің символикасына әсерін қарастырады. Сондай ақ түстердің интернационалдану үрдістерін анықтап, қазіргі қоғамдағы костюм түсінің бейімделу ерекшеліктерін зерттейді.

Осы міндеттерді кешенді түрде қарастыру арқылы костюм түсін

қабылдаудың әлеуметтік-мәдени негіздері анықталып, оның қазіргі қоғамдағы рөлі мен дамуы туралы терең түсінік қалыптасады.

Мақаладағы зерттеудің әдіснамасына тоқталатын болсақ, онда зерттелетін мәселенің күрделілігі бірыңғай әдіснамалық тәсілді қолдану мүмкіндігін жоққа шығарады. Сондықтан бұл мақаланы дайындау барысында әртүрлі теориялық әдістер мен тұжырымдамалар сипатталып қолданылды.

Мақалада қоғам мен мәдениеттің өзара әрекеттесу теориясы негізге алынып, мәдениеттің әлеуметтік құрылымдармен байланысы мен костюмнің түс қабылдаудағы әлеуметтік-мәдени рөлі қарастырылды. Сонымен қатар, мемлекет пен азаматтық қоғамның өзара байланысы теориясы арқылы әлеуметтік институттар мен мәдени нормалардың костюм түсінің символикасына әсері анықталды. Мәдени процестерді талдауға арналған тарихи-типологиялық, салыстырмалы-тарихи және әлеуметтік-философиялық әдістер түстердің тарихи эволюциясын, олардың мағыналық өзгерістерін зерттеуге мүмкіндік беріп, әртүрлі қоғамдардағы костюм түсінің ерекшеліктерін салыстыруға негіз болды. Жүйелік талдау мен жалпы жүйе теориясы аясында қоғам мәдениеті мен материалдық ортаның түс қабылдау процесіндегі өзара байланысы қарастырылып, костюм бейнелері динамикалық жүйе ретінде зерттелді. [4, 21 бб,]

Осы әдіснамалық негіздер кешені арқылы костюмнің түс қабылдауын әлеуметтік-мәдени тұрғыдан жан-жақты зерттеуге, оның тарихи дамуын және қазіргі жаһандану процесіндегі трансформациясын ғылыми тұрғыдан түсіндіруге мүмкіндік беріледі.

Зерттеуде құрылымдық-семиотикалық әдіс қолданылып, костюмдегі түстердің қабылдау деңгейлері, олардың әдеби-көркем мәтіндер мен басқа да мәдени дереккөздердегі көрінісі жан-жақты талданды. Киімнің түстік кодтарына, олардың символикалық мағынасы мен интерпретациясына ерекше назар аударылды. Сонымен қатар, пәнаралық тәсіл зерттеудің маңызды құралы ретінде пайдаланылды, өйткені костюмдегі түсті қабылдау мәдениеттің әртүрлі аспектілерімен, әлеуметтік-саяси процестермен және көркемдік тәжірибемен тығыз байланысты. [6, 24 бб,]

Логикалық құрылым тұрғысынан мақалада дедуктивті әдіс қолданылып, зерттеу мәдени құбылыстардың жалпы теориялық мәселелерін талдаудан басталып, кейіннен әртүрлі халықтардың киіміндегі түстерді қабылдау ерекшеліктеріне ауысады. Костюм түсін қабылдау субъектілерінің ұлттық, діни және әлеуметтік бағдарлары зерттеліп, олардың қоғамдағы рөлі мен маңыздылығы анықталады. Бұл тәсіл түстердің мәдениеттегі қызметін тереңірек түсінуге және олардың тарихи эволюциясын саралауға мүмкіндік береді. [7, 34 бб,]

Қорытындылай келе, бұл мақалада біз – түсті қабылдаудың, әсіресе костюмдегі түстің, мәдениет пен түсті қабылдау субъектілерінің өзара диалектикалық байланысы арқылы анықталатындығын дәлелдедік. Костюмдегі түсті қабылдаудың объективті және субъективті, әлеуметтік және мәдени факторларға тәуелді екендігі айқындалды. Сонымен қатар, костюм түсінің әлеуметтік-мәдени аспектілері зерттеліп, оның объектісі, субъектілері, ерекшеліктері және олардың өзара әрекеттесу нәтижелері анықталды. Жүргізілген мәдениеттанулық зерттеу нәтижесінде костюмдегі түсті қабылдау үдерісінде психологиялық факторлардан гөрі әлеуметтік-мәдени аспектілердің басымдыққа ие екендігі дәлелденді.

Костюмдегі түстің мазмұны мен қабылдау ерекшеліктері, ең алдымен, ұлттық мәдениеттердің тарихи даму заңдылықтарымен, олардың өзара ықпалдастығымен, қоғамның экономикалық деңгейімен, тарихи және әлеуметтік-мәдени сипаттарымен тығыз байланысты екендігі негізделді. Сондай-ақ, түсті қабылдауға діни факторлардың, саяси институттардың, географиялық-аумақтық ерекшеліктердің және психофизиологиялық факторлардың ықпалы зерттелді. Дегенмен, аталған факторлар костюм түсін қабылдауды қатаң түрде детерминацияламайтыны анықталды.

Костюмнің түстік бейнесінің мәдени дамуға ықпалы тарихи ретроспективада қарастырылып, оның әлеуметтік субъектілердің қабылдауындағы орны, түстік мәдениеттің мәні мен мазмұны талданды. Сонымен қатар, жаһандану мен мәдени интеграция процестерінің костюм түсінің қабылдануына әсері зерттеліп, уақыт өте келе костюм түсінің әлеуметтік процестердің символына айналу тенденциясы айқындалды.

Зерттеу нәтижесінде, жаһандану үдерісі барысында костюмнің түстік символикасының өзгеріске ұшырайтыны дәлелденді. Заманауи мәдениетаралық ықпалдастық жағдайында түстің дәстүрлі мағыналары біртіндеп өзгеріп, олардың орнын мәдени өзара әрекеттестіктің жаңа реңктері басуда. Сонымен қатар, ұлттық мәдени сәйкестікті нығайту тенденциясына қарамастан, костюм түсін қабылдау үдерісі барған сайын интернационалдық сипатқа ие болуда.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Ортега-и-Гассет Х. Заметки о народном костюме, Камень и небо. – Москва: Грантъ, 2000. – С. 135.

2. Нуржасарова М. А. Современные проблемы изучения казахской национальной одежды, материалы пятой научно-теоритической конференции «Некоторые профессиональные образование в области технологий, конструирования изделий легкой промышленности». – Москва: МГУДТ, 2018. – С. 158.

3. Шильдебаева Л. К. Некоторые аспекты цветовосприятия и цвето проектирования костюма в контексте социокультурных основ общества. – Кызылорда: КГУ им. Коркыт-ата, 2017. - С. 218.

4. Калашникова Н. М. Семиотика народного костюма. – Санкт-Петербург: СПб, 2016.

– С. 370.
5. Моран А. История декоративно-прикладного искусства с древнейших времен до наших дней. – Москва: Искусство, 2020. – С. 187.
6. Рассохина И.А. Казахские национальные традиции в современной одежде. – Алматы: Өнер, 2021. – С. 109.
7. Андросова Э.М. Проблемы межпредметных связей в процессе профессиональной подготовки дизайнеров костюма и художников-стилистов. – Челябинск: ЧГИ, 2001. – С. 107.

МРНТИ 13.01

Манапбаев Н.Б.,
Абай атындағы Қазақ Ұлттық
педагогикалық университетінің
докторанты. Алматы.
nur.ak.80@mail.ru

ҚАЗАҚТЫҢ ПОЭТИКАЛЫҚ МҰРАЛАРДЫҢ МӘДЕНИЕТТАНУЛЫҚ БАСТАУЛАРЫ

Аннотация: Қазақтың поэтикалық мұраларының мәдениеттанулық негіздері зерттеліп, ұлттық бірегейлік пен рухани құндылықтардың қалыптасуына ықпалын анықтау қазіргі ұлттық мәдениетіміздің өзекті мәселелерінің бірі болып есептеледі. Ұлттық сана мен ұлттық болмысты қалыптастыруда аңыз-әпсаналар, батырлар жыры, эпостар тәуелсіз Қазақстанның ұлттық бірегейлігінің қайнар-бастауы.

Кілт сөздер: Қазақ поэзиясы, мәдениеттану, рухани мұра, ұлттық бірегейлік, эпостық жырлар, дәстүрлі өнер.

CULTURAL ORIGINS OF THE POETIC HERITAGE OF THE KAZAKHS

Annotation: The culturological foundations of the Kazakh poetic heritage have been studied, the identification of the influence on the formation of national identity and spiritual values is one of the urgent problems of modern national culture. In the formation of national consciousness and national identity, legends, poems of heroes, epics are the source of the national identity of independent Kazakhstan.

Keywords: Kazakh poetry, cultural studies, spiritual heritage, national identity, epic songs, traditional art.

КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ИСТОКИ ПОЭТИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ КАЗАХОВ

Аннотация: Изучены культурологические основы казахского поэтического наследия, выявление влияния на формирование национальной идентичности и духовных ценностей является одной из актуальных проблем современной национальной культуры. В становлении национального сознания и национальной идентичности легенды, поэмы героев, былины являются источником национальной идентичности независимого Казахстана.

Ключевые слова: Казахская поэзия, культурология, духовное наследие, национальная идентичность, эпические песни, традиционное искусство.

Қазіргі Қазақстанның рухани-мәдени кеңістігінде ұлттық өзіндік сананың архетиптерін жаңғыртып, асыл құндылықтарды қайта түлету қажеттілігі туындап отыр. Осы орайда, қазақ философиялық-поэтикалық мұраларының этикалық және эстетикалық және мәдениеттанулық қырларын ашу – ұлттық тамырдан бастау алатын рухани әлемді танумен қатар, болашаққа бағыт беретін маңызды негіз болып табылады. Қазақ фольклорының классикалық үлгісі саналатын эпикалық жырлар өзінің жоғары әсер ету күші арқылы тарих қойнауынан үн қатып, қазіргі және болашақ ұрпақтың рухын көтеруге қабілетті екендігін дәлелдейді.

Қазақ фольклорының мәнін құрайтын адалдық, әділеттілік, уәдеге беріктік, намысшылдық секілді рухани-мәдени философиялық, мәдениеттанулық құндылықтарды ашып көрсету арқылы ұлттық мұраларды зерттеудің маңыздылығы айқындалады. Қазақ фольклорының дүниетанымдық негіздерін зерделеу және философиялық терең зерттеулер жүргізу – жаһандану дәуірінде ерекше өзектілікке ие. Бұл тарихи сананың үздіксіз жаңарып отыруының көрінісі болып табылады. Сондықтан қазақ эпостары қазіргі рухани жаңғыру аясында еліміздің мәдениеті мен руханиятының барлық салаларында шабыттандырушы күшке айналуы тиіс.

Қазақ халқы ғасырлар бойы түрлі өркениеттер мен мәдениеттердің ықпалдастығында өмір сүргенімен, өзіне тән көшпелі өркениетті сақтап, оны XX ғасырға дейін жетілдіріп келді. Қаһармандық эпостарды философиялық тұрғыдан сараптау қазіргі кезеңдегі адамның рухани дамуы үшін аса маңызды. Өйткені, бұл эпостар болашақ ұрпаққа бағыт-бағдар беріп, оларға рухани мұраттарды ұсынатын құнды қазына болып табылады.

Қазақтың батырлық эпостары, соның ішінде «Қобыланды батыр», «Ер Тарғын», «Ер Сайын», «Қамбар батыр», «Шора батыр», «Алпамыс батыр», «Едіге батыр», «Қырымның қырық батыры», сондай-ақ лиро-эпостық жырлар – «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Айман-Шолпан» сынды шығармалар – адамзаттық мәдениетке қосылған асыл мұралар болып табылады. Қазақтың ауызша шығармашылығында өмірдің әртүрлі көріністері ғана емес, сонымен қатар белгілі бір философиялық көзқарастар да көрініс тапқан, сонымен қатар ол ұлттық мәдениетіміздің басты құндылықтарының біріне айналған.

Қазақ фольклорын ғылыми айналымға енгізу ісінде Шоқан Уәлихановтың еңбегі ерекше атап өтуге тұрарлық. Ол дәстүрлі дала жырларының қобыздың сүйемелдеуімен айтылғанын зерттеген және олардың мазмұны батырлардың өмірі мен ерліктеріне негізделгенін анықтаған. Сонымен қатар, Шоқан жырлардағы тілдің тазалығына мән беріп, олардың түркілік түпнұсқасын

сақтағанын және ешбір араб немесе парсы сөздерінің кездеспейтінін ерекше атап өткен. Шоқанның: «...дәстүрлі ескі жыр-дастандар жас ұрпақтарға небір белгісіз себептермен жылдан-жылға айтылмай қалып бара жатыр. Ескі жыр – 66 Значение философского и поэтического наследия казахского народа на основе мировоззренческой парадигмы дастандарды білетіндер де аз қалды. Ескі жырларды жинау да қиын, қанша тырысқанымен «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» толық жинай алмай – ақ қойдым. «Едіге» мен «Орақ» жырларының аздаған үзінділерін ғана таптым, келешекте барлық ескі жыр-дастандарды табуға үміттенем...» [1, 163 б.], – деген ойдан дәстүрлі рухани мұраларға деген махаббатқа толы ықыласты байқауға болады.

Шоқан Уәлиханов эпикалық жырлардың ерекше рухтандырушы күшке ие екенін терең сезініп, оны жоғары бағалады. Ол қазақтар арасында ислам дінінің таралуы, тілдік өзгерістер және сыртқы мәдени ықпалдардың кері әсерін алғашқылардың бірі болып байқады. Татар поэзиясының формалары дәстүрлі қазақ батырлық жырларының үйлесімді әуезділігін біртіндеп ығыстыра бастағанын аңғарған Шоқан, қазақ поэтикалық шығармаларының бастапқы арнасынан ауытқып, өзгеріске ұшырауына әсер еткен факторларды нақты көрсетіп берді.

Зерттеулерінде ол қазақ даласында жыраулық дәстүрдің әлсіреп бара жатқанын қимастықпен атап өтеді. Бұрынғыдай кеңінен айтылмай, жыр өнері тек бақсылардың орындауында сақталып, олардың жын шақыру рәсімдерінің ажырамас бөлігіне айналғанын жазады. Қобызға сүйемелденетін жыр дәстүрінің сәндік элементке айналып, Жанақ жыраудың өмірден озуымен бірге әлсірей бастағанын ерекше атап көрсетеді. Шоқан сырттан келген ықпалдардың қазақтың рухани мұрасына тигізген әсеріне алаңдаушылық білдірген және бұл үрдіс ел егемендік алғанға дейін жалғасты деп пайымдайды.

А. Қасымжанов Кеңестік кезеңдегі өзіндік келбеті мен үлгісін жоюға бағытталған идеологияның әсері жайлы: «Бір кездері әртүрлі көзқарастар тұрғысынан түрлі методологиялық тә сілдерді қолдану барысында ұлттық мәдениет ерекшеліктері сылынып тоқырады», – деп жазды [2, 51 б.]. Қ. Мырзалы ұлттық тамырдан ажыратуға бағытталған үрдісті: «Көз алдымда, 67 Дүниетанымдық парадигма негізіндегі қазақ халқының философиялық және поэтикалық мұраларының мәні апырым – ай, тарихым болды тақырдай. Сүлмиіп қалды фольклор, сүзектен тұрған батырдай...», [3,17 б.] – деп толғана жырлады. Кеңестік идеология қазақ халқының поэтикалық-философиялық мұрасын өз мүддесіне сай өзгертіп, ұлттық рухани құндылықтарды әлсіретуді көздеді. Алайда, халықтың тарихи жады мен мәдени мұрасын толықтай өшіру мүмкін болмады. Қазақтардың рухани өмірін зерттеген Г. Потанин өз еңбектерінде: «Қазақ елі өзінің ұлттық рухани әлемін діни ықпалдан толық

ажырамағанымен, оның ар-ұждан қағидалары мен өмірлік мұраттары халықтың аңыздары мен дәстүрлерінде, шежіресінде терең орныққан. Олар бөтен тілдегі діни кітаптарға емес, өз халқының батырлары мен тарихи тұлғаларына сүйенеді», [4, 86 б.] – деп атап өткен.

Көне эпостар наным-сенім, мифтік көзқарастар мен дәстүрлі ғұрыптардың синкретті бірлігімен ерекшеленеді. Мифтер фольклорлық шығармалар арқылы көрініс тауып, тарихи сананың қалыптасуына ықпал етті. Эпостық жырлардың түп негізінде қазақтың тұрмыс-салт жырлары – қоштасу, естірту, жоқтау секілді жанрлар жататынын байқауға болады.

Қазақтың көне эпостарына тән ерекшеліктердің бірі – батырдың дүниеге келуінің ерекше сипатталуы. Жырлардың экспозициясында болашақ қаһарманның ата-анасының перзент сұрап әулиелерге жалбарынуы, аян көруі, ананың жерік болуы сияқты сюжеттер орын алады. Батырдың өмірлік жолы қалыңдық іздеу, күрестерден өту, қарсыластарын жеңіп, жеңіс тұғырына көтерілуімен өрбиді.

Эпостарда архаикалық элементтер сақталып, түрлі мифтік бейнелер көрініс табады. Батырлардың жорық серігі – олардың тұлпары, ерекше қасиеттерге ие болып, иесіне адамша тіл қатады, ұшады немесе сиқырлы күшке ие болады. Бұл көріністер қазақ халқының көне наным-сенімдері мен дәстүрлерінің эпостық мұраларда көрініс тапқанын көрсетеді.

«Алпамыс батыр» жырындағы Байбөрі мен Аналықтың әулиеге түнеп, перзент тілеуі, аруаққа сиыну ғұрпы бүгінгі күнге дейін қазақ мәдениетінде сақталып қалған нанымдардың бірі болып табылады. Қазақ халқы қайтыс болған ата-бабаларының рухына сеніп, олардың ұрпақтарына демеу болатынына үміттенген. Әулиелерге арнап құрбандық шалу, түс көру арқылы рухани белгі алу эпостық жырларда ерекше маңызға ие, ол ұлттық мәдениетіміздің терең дәстүрлерден бастау алатындығының дәлелі деп есептейміз.

Эпостарда қаһармандық күрес көбінесе төменгі және жоғарғы әлемнің зұлым күштерімен шайқасқа толы. Жеті басты жылан, айдаһар, жезтырнақ, жалмауыз кемпір сынды бейнелер қазақ мифологиясының ажырамас бөлігіне айналған. Бұл жырларда анимизм, демонология секілді нанымдар көрініс тауып, эпикалық шығармалардың мифологиялық құрылымын айқындайды.

Қазақтың батырлары көбіне өзінен күші басым қарсыластармен күресіп, оларды айлакерлігімен, батылдығымен жеңіп отырған. Батырлардың басты ерекшелігі – олардың қарапайымдылығы, әділдігі, елі мен жеріне деген адалдығы және қайсар рухы. Осылайша, қазақ эпостары тек әдеби мұра ғана емес, сонымен бірге халықтың дүниетанымын, рухани және моральдық құндылықтарын сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін маңызды мәдени қазына

болып табылады.

Бұл эпикалық шығармалар мифологиялық сананың көптеген элементтерін сақтап қалған. Оларда қаһарман батыр жер астына түсіп, жыландар елімен кездесіп, жыландар патшасының қызына үйленеді. Мифтер – ежелгі адамдардың дүниетанымы мен қоршаған орта туралы түсініктерін бейнелейтін шынайы көріністердің бірі.

Қазақ эпостарында батыр қиын жағдайға тап болған кезде оған көмекке келетін әулие-пірлердің бейнесі жиі кездеседі. Батырлар өздерінің рухани қолдаушыларына әрдайым сиынып жүреді, ал егер оларды ұмытып кетсе, пірлердің қолдауы тоқтайды. Фольклортанушы С. Қондыбай бұл ұғымның ежелгі нанымдармен байланысын зерттеген. Оның пікірінше, «Жеті кәміл пір» – парсы тілінен енген атау, ол бастапқыда ортаазиялық зороастризм мен митраизмнің діни түсініктерімен байланысты болған, әрі архаикалық жеті рухани тұлғаның бейнесінен шыққан [5, 113 б.].

Қ. Нұрланова бұл құбылысты терең зерттеп, ауызша мәдениеттің негізінде тыңдаушы мен айтушы арасындағы тығыз байланыс жатқанын атап өткен. Кез келген жырау, жыршы немесе әңгімеші өзінің тыңдаушысымен қарым-қатынас орнату арқылы рухани әсер ететін оқиғаны (катарсис) тудырады. Бұл – тек ауызша мәдениетке тән, өзіндік ерекше құндылық [6, 27 б.]..

Қазақ мифологиясында жылқы киелі жануар саналған, оған қатысты ерекше философиялық түсінік қалыптасқан. «Жылқы жүрген жерде жын-шайтан болмайды» деген халық сөзі жылқының тазалық пен қорғаныш символы ретінде қабылданғанын көрсетеді. Батырдың тұлпары оның сенімді серігі ретінде эпостарда ерекше сипатталады: ол иесін қауіптен сақтандырып, кейде адамша сөйлеп, қиын сәтте құтқарушы күшке айналады.

Қазақ эпостарында тұлпардың жылдамдығы мен шапшаңдығы асқақ шабытпен жырланады. Мысалы, «Қобыланды батыр» жырындағы Тайбурыл, «Алпамыс батырдағы» Байшұбар, «Ер Тарғындағы» Тарлан – барлығы да батырдың сенімді серігі, ердің қанаты ретінде бейнеленеді. Олар алыс қашықтықты қас қағым сәтте бағындырып, батырдың ерліктерін жүзеге асыруына мүмкіндік береді.

Жылқыға деген құрмет қазақ заңдарында да көрініс тапқан. «Жеті Жарғы» заңында: «Сәйгүлік атты ұрлаған кісіге өлім жазасы бұйырылсын» деген қағида бекітілген. Бұл көшпенді қоғамдағы жылқының аса маңызды рөл атқарғанын айқындайды.

Қазақ дүниетанымында кеңістік пен уақытқа қатысты терең философиялық ұғымдар болған. Батырлар өз тұлпарларымен жер үсті мен жер асты әлемдерін еркін аралап, түрлі тылсым күштермен күреседі. Мұндай

бейнелер мифтік танымның эпостық жырлардағы көрінісі болып табылады.

Қазақ халқы өз тарихында табиғатпен үйлесімді өмір сүріп, жан-жануарлар әлемімен ерекше байланыста болған. Бұл көшпенділердің қоршаған ортаға деген құрметін және адам мен табиғаттың үйлесімділігін бейнелейді. Эпостардағы осындай философиялық-эстетикалық құндылықтар қазақ руханиятының маңызды бөлігі болып табылады.

Қазақтың эпикалық жырлары – ұлттың рухани өзегі мен мәдени кодын сақтаушы мәңгілік құндылықтардың бірі. Оларда халықтың дүниетанымы, философиясы, этикалық және эстетикалық қағидалары жинақталған. Эпос тек көркем әдеби жанр ғана емес, ол ұлттың өзіндік болмысын, тарихын, рухани құндылықтарын ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін киелі мұра.

Эпостық жырлардағы мифологиялық элементтер, әсіресе, батырдың тылсым күштермен күресі, оның жорық серігі – тұлпардың қасиетті сипатқа ие болуы, әулие-пірлерге сиыну сынды сюжеттер қазақ халқының архаикалық наным-сенімдерімен тығыз байланысты. Бұл элементтер көшпенділердің рухани әлемін айқындап, олардың әлемді қабылдау ерекшеліктерін көрсетеді.

Жылқы бейнесі ерекше орын алады. Қазақ дүниетанымында тұлпар – батырдың сенімді серігі ғана емес, оның еркіндікке ұмтылған рухының көрінісі. Тұлпардың ұшуы, адамша сөйлеуі, иесіне қиын сәтте көмектесуі – эпостардағы кең таралған мотивтер. Бұл тек әдеби тәсіл ғана емес, халықтың жылқыға деген шынайы құрметінің, оны қасиетті жануар ретінде тануының көрінісі.

Эпостарда кеңістік пен уақыт ұғымдары да ерекше сипатталады. Батырлардың жорықтары тек физикалық арақашықтықты еңсеру ғана емес, рухани өсу, өзін-өзі тану, ұлт алдындағы міндетін орындау жолындағы сынақтар болып табылады. Мұндай жырлар жас ұрпаққа батырлық, адалдық, әділеттілік, ерлік секілді қасиеттерді дарытып, оларды елінің патриоты болуға тәрбиелейді.

Жырларда кездесетін аруаққа сену, әулиелерден медет тілеу сияқты мотивтер қазақ халқының діни-рухани дүниетанымымен сабақтас. Бұл ұғымдар халықтың ғасырлар бойғы наным-сенімдерінен бастау алып, оның болмысының ажырамас бөлігіне айналды. Батырдың күрес жолындағы басты тірегі – ата-бабасының рухы мен көмекші қасиетті күштер.

Кеңестік идеологияның әсерінен қазақтың рухани мұралары өзгеріске ұшырап, кейбір мифологиялық және діни элементтер ескерусіз қалды. Кеңес кезеңінде эпикалық жырлардың көпшілігі фольклор ретінде ғана қарастырылып, олардың философиялық және дүниетанымдық маңызына тиісті баға берілмеді. Дегенмен, халықтың жадында бұл жырлар сақталып, тіпті заманауи әдебиет пен өнерде қайта жаңғырды.

Кеңестік саясат эпостық жырларды идеологиялық құрал ретінде

пайдаланды. Мысалы, батырлық жырлардағы халықтың еркіндікке деген ұмтылысы мен жауға қарсы күрес мотивтері социалистік патриотизм рухында қайта қаралды. Дегенмен, эпостық жырлардың бастапқы философиялық мәнін жойып жіберу мүмкін болмады.

Бүгінгі таңда қазақ эпостары жаңаша зерттеуді қажет етеді. Оларды тек тарихи-әдеби мұра ретінде ғана емес, ұлттық дүниетанымның, рухани философияның ажырамас бөлігі ретінде қарастыру маңызды. Эпос – ұлттық бірегейліктің қалыптасуында ерекше орын алатын жанр. Оның қаһармандық бейнелері жастарға отансүйгіштік, ерлік пен адалдық секілді қасиеттерді дәріптейді.

Қазіргі жаһандану жағдайында ұлттық мәдениетті сақтау – мемлекеттің маңызды міндеттерінің бірі. Бұл тұрғыда қазақ эпосы тарихи жадымызды жаңғыртып, халықтың рухани тұтастығын сақтауға септігін тигізе алады. Эпикалық жырларды оқу, зерттеу және оны заманауи өнерде бейімдеу арқылы қазақ халқы өз мәдени мұрасын тек сақтап қана қоймай, оны жаңа ұрпаққа жеткізе алады.

Қазақ эпостары – халқымыздың рухани қазынасы. Олар тек өткеннің куәсі ғана емес, бүгінгі және болашақ ұрпақ үшін де маңызды тәрбие құралы. Эпикалық жырлардың басты ерекшелігі – олардың халықтың дүниетанымы мен өмір салтын, оның тарихы мен рухани құндылықтарын бейнелей отырып, ұлттық мәдениетіміздің іргетасы болып есептеледі.

Бүгінгі таңда эпостық жырларды зерттеу тек әдебиеттану тұрғысынан емес, мәдениеттану, философия және этнография салаларында да жүргізілуі керек. Бұл қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымын түсінуге көмектесіп, оның рухани сабақтастығын нығайтады.

Қазақ эпосы – мәңгілік елдің рухани негіздерінің бірі. Оны жаңғырту, сақтау және жас ұрпаққа жеткізу – әрбір қазақтың міндеті. Ұлттық мәдени мұра ретінде эпостық жырлар біздің өткенімізді түсініп, болашағымызды бағдарлауға көмектеседі. Сондықтан оларды зерттеу мен насихаттау – Қазақстанның мәдени саясатының маңызды бөлігі болуы тиіс.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Уалиханов Ш. Таңдалмалы. 2-бас. – Қазақстан: Жазушы 1985. – 560 б.

2. Қасымжанов А.Х. Пространство и время великих традиций. Қазақстан: Қазақ университеті, 2010. – 197 с.

3. Мырзалы Қ. Мәңгі майдан. Қазақстан: Жазушы, 1992. – 36 б.

4. Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии.: Вып.3. Результаты путешествия, исполненного в 1879-1880 годах. Дневник путешествия и материалы для физической географии и топографии С.З.Монголии. / Потанин Г.Н. – М.: Книга по Требованию, 2011. – 392 с.

5. Қондыбай С. Толық шығармалар жинағы. 2 – том. Қазақ даласы және герман тәңірлері – Казахская степь и германские боги / Аударған М.Жанұзақова. – Алматы: Арыс,

2018. – 368 б.

6. Нұрланова Қ.Ш. / Ауызша мәдениет – көркем бейнелі философиялық мәдениет // Қазақ ойшылдары (XVIII – XIX ғғ) – 4-кітап.: Философия және саясаттану институтының компьютерлік – баспа орталығы. 2014. – 309 б.

МРНТИ 14.33.09

Касымжанова Г.Қ.,
«М.О.Әуезов атындағы педагогикалық колледжі» КМҚК, Семей.

АБАЙДЫҢ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ –ТӘРБИЕ БАСТАУЫ РЕТІНДЕ

Аннотация. Бұл мақалада қазақ халқының ұлы ақыны, ұлтымыздың ойшыл тұлғасы, ағартушы, дана Абай Құнанбайұлының кейінгі ұрпаққа қалдырған рухани құндылықтары, «толық адам» тағылымының қазіргі таңдағы маңызы туралы, бұл құндылықтардың жалпыадамзаттық құндылықтарға айналып отырғаны туралы баяндалады. Кемеңгер ақынның ұлттық мұрасын, асыл қазынасын жас ұрпақтың бойына сіңіру – біздің басты мақсатымыз. Ойшыл ақынның тағылымы – тәрбие бастауы ретінде жан-жақты қарастырылады.

Кілт сөздері: ойшыл,рухани құндылықтар, жас ұрпақ, қара сөздер, ұстаз-ақын.

SPIRITUAL VALUES OF ABAI-EDUCATION AS A STARTING POINT

Annotation. This article describes the spiritual values of Abai Kunanbayuly, the great poet of the Kazakh people, the thinker of our people, educator, sage, left to the next generation, the significance of the teaching of a “full-fledged person” at the present time, as well as the fact that these values are becoming universal human values. Our main goal is to instill in the younger generation the national heritage and precious treasure of the great poet. The teachings of the poet-thinker are widely considered as the beginning of the education of the younger generation.

Keywords: thinker, spiritual values, young generation, words of edification, teacher-poet.

ДУХОВНЫЕ ЦЕННОСТИ АБАЯ КАК НАЧАЛО ВОСПИТАНИЯ

Аннотация. В данной статье описываются духовные ценности Абая Кунанбайулы, великого поэта казахского народа, мыслителя нашего народа, просветителя, мудреца, оставленные следующему поколению, значение учения «полноценного человека» в настоящее время, а также то, что эти ценности становятся общечеловеческими ценностями. Наша главная цель – привить молодому поколению национальное достояние и драгоценное сокровище великого поэта. Учение поэта-мыслителя широко рассматривается, как начало воспитания молодого поколения.

Ключевые слова: мыслитель, духовные ценности, молодое поколение,

Слова назидания, учитель-поэт.

Биылғы жылы қазақ халқының ұлы ақыны, ұлтымыздың ойшыл тұлғасы, ағартушы, дана Абай Құнанбайұлының 180 жылдығы тойланғалы отыр. Ойшыл ақынның сөздері - санамызға ізгі қасиеттерді дарытатын асыл сөздер, дүниетанымдық мәні терең, бала тәрбиесінде орны зор сөздер. Ақынның өлеңдерін, қара сөздерін қазіргі жастар қызығушылық танытып, құлшына, тұшына оқиды. Абай Құнанбаев – данышпан ақын, ол жай данышпан емес, түпсіз тереңнен толғайтын, талай замандардың ақыл-ойын сыйғызған ғұлама ғалым, кемеңгер ақын екені бәрімізге мәлім.

«Бұл күнде Абай сөзі әр қазақтың ағзасына ана сүтімен бірге дариды десе, артық айтылғандық емес. Ана сүті тән қорегі ретінде жас сәбидің буыны бекіп, бұғанасы қатаюына қызмет етсе, ақын сөзі оның санасына адамдық пен азаматтықтың ұрығын сеуіп қызмет етеді» - деп жазушы Жұмағали Ысмағұлов айтқандай, Абай шығармашылығы уақыт озған сайын дәуір талабына сай әр қырынан өсіп-өркендеп отыратын асыл мұра болып ұрпақтар санасында орын алары сөзсіз.

Абай Құнанбаев шығармашылығының негізгі тақырыбы - адам тәрбиесі, «Толық адам» проблемасы. Ойшыл ақынның ағартушылық тұрғыдағы педагогикалық тұжырымдары халқына адал қызмет ететін «Толық адам» етіп тәрбиелеу мақсатынан туындаған екен. Ақын армандаған «Толық адам» білімді, еңбекқор, адал, әділ, жылы жүректі, ыстық қайратты, шығармашыл, рухани дамыған, ғылым жолында ізденімпаз болуы керек. Ақын еңбек пен білім, адамгершілік пен адалдық, өнер мен өнеге, достық пен жолдастық сияқты асыл қасиеттерді, рухани құндылықтарды дәріптеген, оларды жастардың бойына дарытуды мақсат тұтқан, жастарды білімді, сауатты, тәрбиелі болуға, ғалым болуға үндейді, жас жеткіншекті өнерге, білімге, биік адамгершілік қасиеттерге баулиды. Адам баласына қайрат пен ақыл, әділет пен мейірім қатар керек қасиеттер екенін басты тақырып етіп алады. Егер бұл қасиеттер бойында болмаса, «алдың - жалын, артың - мұз» дейді, орға түсесің дегенді меңзейді.

Абай – Ұстаз-Ақын. Ақын өлеңдері, қара сөздерінің барлығы ұстаз-ақынның кейінгі ұрпаққа айтқан өсиеті іспеттес. Жас жеткіншек Абай сөздерін бойына дарытып, ғылыммен, біліммен сусындағанда ғана жетістікке жетеді, білім көзін ашады. Ойлап қарасақ, тәрбиенің көзі - ақын шығармасының әрбіреуінде. Абайдың қара сөздері (Ғақлия) - ұлы ақынның сөз өнеріндегі көркемдік қуатын, философиядағы даналық дүниетанымын даралап көрсететін классикалық стильде жазылған прозалық шығармасы. Қара сөздерінде шығарманың ажарына ғана назар аударып қоймай, оның

тереңдігіне, логикалық мәніне, тәрбиелік қасиетіне зер салған. Ақынның қара сөздеріндегі гуманистік, ағартушылық, әлеуметтік ойлары қазақ халқының философиялық концепциясын құрайды. Абай Құнанбаевтың қара сөздері, сондай-ақ, жалпы адамзат баласына ортақ асыл сөзге, мұраға, рухани байлыққа айналды.

Ұлы ақынның педагогикалық көзқарасының басты мақсаты - елжанды, халқымыздың әдебиетін, өнерін, салт-дәстүрін, мәдениетін, тілін ұлттық құндылық ретінде бағалайтын, эстетикалық талғамы жоғары, білім, білік, дағдылармен қаруланған, түйген ойларын іс жүзінде өз кәдесіне жарата білетін, ұлттық сана-сезімі қалыптасқан, өркениетті қоғамда өмір сүруге лайықты, терең ойлайтын дара тұлға қалыптастыру.

Ақын қазақ халқын өнер үйренуге, тіпті сауданың да мәнісін білуге шақырды. «Егіннің ебін, сауданың тетігін үйреніп, ойлан, мал тап» дейді. Мұны «Қырық екінші сөзінде»: «Тамағы тоқтық, жұмысы жоқтық, аздырар адам баласын» - деп түйіндейді.

Абайдың философиялық тұжырымдамаларында «еңбек» ұғымының айрықша орны бар, өйткені қазақтың ойшыл-ақынының еңбектің адам өміріндегі мәні туралы айтылмайтын шығармасы жоқ. Еңбек әрекетін ойшыл ақын адамның рухани, ақыл-ойының қалыптасуының негізі деп есептейді: «Ақыл, ғылым - бұлар кәсіби». Ол сонымен қатар, еңбек адам жанын түлетеді, ал еңбектен алыс жүретін жалқауларда жаман әдеттерге бейімділіктер көп кездесетінін келтіреді. «Еріншектік - күллі дүниедегі өнердің дұшпаны. Талапсыздық, жігерсіздік, ұятсыздық, кедейлік – бәрі осыдан шығады»,- деп жазды ғұлама «Ғақлиясында». Бірінші қара сөзінде: «Мақсұтым – тіл ұстартып, өнер шашпақ, Наданның көңілін қойып, көзін ашпақ. Үлгі алсын деймін ойлы жас жігіттер, Думан-сауық ойда жоқ әуел баста-ақ» – десе, «Ақыры ойладым: осы ойыма келген нәрселерді қағазға жаза берейін, ақ қағаз бен қара сияны ермек қылайын. Кімде-кім ішінен керекті сөз тапса, жазып алсын, я оқысын, керегі жоқ десе, өз сөзім өзімдікі дедім де, ақыры осыған байладым, енді мұнан басқа ешбір жұмысым жоқ»,– деп түйіндейді. Сонымен, ғұлама ақынның қара сөздері - қазақ халқының телегей-теңіз рухани мұрасы, асыл қазынасы.

Данышпан ақынның қара сөздерінде қанша тәрбие жатыр десеңізші! «Баланың мал табарлық болары, мал шашарлық болары - ол да екі талай. Хош, құдай тағала бала берді, оны өзің жақсы асырай білесің бе? Білмейсің. Әуелі өз күнәңді өзің көтергеніңмен тұрмай, балаңның күнәсіне тағы да ортақ боласың. Әуелі балаңды өзің алдайсың: «Әне, оны берем, міне, мұны берем» деп. Басында балаңды алдағаныңа бір мәз боласың. Соңыра балаң алдамшы болса, кімнен көресің? «Боқта!» деп, біреуді боқтатып, «кәпір -

қияңқы, осыған тимеңдерші!» деп, оны масаттандырып, әбден тентектікке үйретіп қойып, сабаққа бергенде, молданың ең арзанын іздеп, хат таныса болады деп, қу, сұм бол деп, «пәленшенің баласы сені сыртыңнан сатып кетеді» деп, тірі жанға сендірмей жат мінез қылып, осы ма берген тәлімің? Осы баладан қайыр күтесің бе?». Бұл ақынның - оныншы қара сөзі. [1]

Ғұлама ойшылдың «он жетінші» қара сөзіндегі адамгершілік, имандылық, адалдық, парасаттылық, еңбекқорлық, қайырымдылық сияқты ізгі қасиеттер жайындағы ойлары, ақыл, қайрат, жүрек туралы философиялық ой түйіні - тәрбиені дамытуды алға жетелейтін мотивтердің бірі.

А.Яссауи ілімінде хикмет жолындағы «дертсіз адам» адамдық сезімнен жұрдай, қара басының қамын күйттейтін жан. Дертті адамның А.Яссауи іліміндегі алатын орны ерекше. Ол хикметінде “Білімің – шырақ, халің – пілте, көз жасың – жағатын май” болсын дейді. Дертті, шерлі адам пілте болып жанып, қоғамның кемшілік тұстары мен ақсаған руханиятын көріп, қайрат-жігерімен одан шығар жол іздейді. Сондықтан да А.Яссауи «Қай жерде ғарип көрсең һәм дем болғын» дейді. Яғни оларға дем бер, қолдау көрсет, қасынан табыл, құрметте дегені еді [2]. Міне, Абайдың «толық адам» туралы танымы да А. Яссауи дүниетанымындағы «дертті адам», «топырақ адам», «ғарип адам» секілді тұлғаларымен сабақтасып жатыр.

Көне қытай ойшылдары адамның адамдық қасиетін сыртқы көрінісінен іздейді. Ұлы ойшыл Конфуцийдың пікірінше адам үш түрлі болады: Дана адам – асып, таспайды; Жақсы адам – күй талғамайды; Батыл адам – қорықпайды, - дейді. Тағы да осы шығыс ғұламаларының даналық өсиеттерінде: 1. Ештеңе білмейтін, бірақ, ештеңе білмейтінін түсінбеген адам - ақымақ. Оны айналып өт. 2. Ештеңе білмейтін, бірақ, өзінің білмейтінін түсінген адам –шәкірт. Оған ілім үйрет. 3. Барлығын білетін, бірақ, білгенін іске асырмайтын адам – ұйқыдағы жан. Оны оят. 4. Барлығын білетін, білгенін іске асыратын адам – данышпан. Оны ұстаз тұт [3], - деген кемел ойлар айтылады. Бұл да Абай ілімімен ұштасып жатыр.

Ұлы ақынның ағартушылық көзқарастары мынадай төрт бағытта өрбитінін көрсетіп отыр. Бірінші, надандықтан арылу, оқу-білімге үндеу. Екінші, жасампаздық қабілетті күшейту, жаңашылдыққа үйір болу, өнер үйреніп, кәсіп ашу. Үшінші, сапалы қазақ болудың шарттары. Төртінші, «толық адам» болу, рухани-адамгершілік қағидаларын негіздеу. Абайдың бүкіл шығармашылығында аталған төрт бағыт желі тартып, айтайын деген басты ойына өзек болған. 1. Оқу-білім құндылығы. Абайдың ойынша, бүкіл жамандық атаулының бастауы – надандықта. Одан арылтатын, адамның өресін өсіріп, өрісін кеңейтетін, көзін ашатын – оқубілім. Сондықтан да ол, барша жастарға қарата:

Ғылым таппай мақтанба,
Орын таппай баптанба,
Құмарланып шаттанба,

Ойнап босқа күлуге, – деп үн қатады. Адам болудың нақты шартын былайша нұсқайды: Бес нәрседен қашық бол, Бес нәрсеге асық бол, Адам болам десеңіз. Тілеуің өмірің алдында, Оған қайғы жесеңіз. Өсек, өтірік, мақтаншақ, Еріншек, бекер мал шашпақ Бес дұшпаның, білсеңіз. Талап, еңбек, терең ой. Қанағат, рақым, ойлап қой. Бес асыл іс көнсеңіз – деп тұжырымдайды. Жақсы азамат болуға қажетті бес қасиетті: талап, еңбекқорлық, тағылымды ойшыл, қанағатшылдық, рақымдылықты Абай атамыз дөп түсіп атаған. Ал өсек, өтірік, мақтаншақтық, еріншектік, ысырапшылдық - адамды тоздыратын қасиеттер. Олай болса, ақын үшін дүниенің басты құндылығы – адам, жәй ғана адам емес, рухани тұрғыда кемелденген толымды адам.

Өзің, үшін үйренсең,
Жамандықтан жиренсең,
Ашыларсың жылма-жыл.
Біреу үшін үйренсең,
Біреу білмес, сен білсең,
Білгеніңнің, бәрі - тұл.

Оқудың мақсаты – пайда табу емес, арлы адам болу екенін қайталап айтудан танбайды. «Баламды медіресеге біл деп бердім, Қызмет қылсын, шен алсын деп бермедім» – дейді. Пайда ойлама, ар ойла, Талап қыл артық білуге. Артық білім кітапта, Ерінбей оқып көруге – деп, адамшылық арды әрдайым алда ұстаудың маңызына тоқталады. Кемеңгердің бұл ойы әл-Фарабидың «Тәрбиесіз берілген білім адамзаттың қас жауы» деген ойымен үндес. Себебі, пайда көздеп алған білімнен көпшілікке пайда жоқ. Еліміздегі ұлттық білім жүйесінің жаңа моделін қалыптастыруда Абайдың «пайда ойлама, ар ойла» қағидасын басшылыққа алу керек!

Жасампаздықтың бастауы – адал еңбекте. Адам өмірінің мәні де жасампаздықпен тікелей байланысты. Жасампаздық арқылы ғана адам тек тұрмыстық қажеттілігін өтеп қана қоймайды, сонымен қатар рухани өсіп, кемелденуге бет алады. Ақынның айтуынша:

Түбінде баянды еңбек егін салған,
Жасынан оқу оқып, білім алған.
Би болған, болыс болған өнер емес,
Еңбектің бұдан өзге бәрі жалған.

Жасампаздықтың шарты ретінде, ұстанар қағидаты ретінде Адал бол – бай тап, Адам бол – мал тап, Қуансаң қуан сол кезде – дейді кемеңгер. Бұл ой ақынның бүкіл шығармаларында желі тартып жатыр.

Қалың елім, қазағым, қайран жұртым, Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың. Жақсы менен жаманды айырмадың, Бірі қан, бірі май боп енді екі ұртың. Бет бергенде шырайың сондай жақсы, Қайдан ғана бұзылды сартша сыртың? – дегенде, ақын қазақтың өз болмысынан, ұлттық қасиетінен айрылып, ойсыз тобырға айналып бара жатқанын сынай отырып, қатты қынжылады.

Сабырсыз, арсыз, еріншек,
Көрсе қызар, жалмауыз,
Сорлы қазақ сол үшін

Алты бақан ала ауыз, – деп, адамдық қалыптан кетіп, итырғылжыңмен өмірі өтіп жатқанына өкінеді. Рухани құндылықтарды бойына сіңіре алмаған қазағына жаны күйзеледі. Дәрменсіздігі мен шарасыздығына налиды. Торықса да, біржола түңілмейді, налыса да, үмітсіздікке салынбайды. «Күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар. Содан қашпақ керек. Әуелі – надандық, екінші – еріншектік, үшінші – залымдық деп білесің. Бұлардың емі, халқына махаббат, халық ғаламға шапқат, қайратты тұрлаулы, ғадаләт ісінің алды-артын байқарлық білімі, ғылымы болсын» [4], – дейді. Абай ұғымында қазақ болу – ата-баба жолы мен аманатына адал болу, адам баласын қор қылатын кесірлі әдеттен бойын аулақ ұстау, әділет пен бірлікті ту етіп, білім ғылымға ынтызар, еңбекқор, өнерлі, жасампаз тұлға болу, сол арқылы Жаратушысына жақын «толық адамға» айналу. «Толық адам» ілімі – Абай ой-танымының квинтэссенциясы (басты мағынасы).

Алла деген сөз жеңіл,
Аллаға ауыз қол емес.
Ынталы жүрек, шын көңіл,
Өзгесі хаққа жол емес .
Махаббатпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті.
Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,
Және хақ жолы осы деп әділетті.
Осы үш сүю болады имани гүл,
Иманның асылы үш деп сен тахқиқ біл.
Кеше бала ең, келдің ғой талай жасқа,
Көз жетті бір қалыпта тұра алмасқа.
Адамды сүй, Алланың хикметін сез,
Не қызық бар өмірде онан басқа?!
Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,
Сонда толық боларсың елдек ерек.
Үш-ақ нәрсе – адамның қасиеті:
Ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек.

Абайдың пайымдауынша, «толық адам» болу – адам өмірінің мәні мен мақсұты. Бұған «ақыл, қайрат, жүректі бірдей» ұстау арқылы қол жетпек. Адам баласы әуелден тән, жан және рухтан тұрады. Оны өзге өсімдіктер, мақлұқаттар әлемінен айырып тұрған да осы рухани қасиеті. Оны Абсолютпен тікелей жалғастырып тұрған да рухы. Тек жан мен тәннің жетегінде кету, яғни ақыл мен қайратқа ғана ден қою біржақтылыққа ұшыратады. Мұны қазіргі адамзат өркениетінен көріп отырмыз. Ойшыл ақынның ағартушылық тұрғыдағы педагогикалық тұжырымдары халқына адал қызмет ететін «Толық адам» етіп тәрбиелеу мақсатынан туындаған екен. Абай армандаған «Толық адам» білімді, еңбекқор, адал, әділ, жылы жүректі, ыстық қайратты, ғылым жолына түскен іздемпаз болуы керек.

Ұлы Абайдың ағартушылық көзқарастарын қарастыру барысында келесі тұжырымдар жасауға болады:1.Абайдың ағартушылық, педагогикалық көзқарастарының арқауы төрт арнада тоғысады. Олар: надандықтан арылу, оқу-білімге үндеу; жасампаздық; сапалы қазақ болу; «толық адам» ілімі. 2. Абай – рухани реформатор. Абайдың кемеңгерлік ойлары – қазақтың сан ғасырлық дүниетанымдық көзқарасының жемісі. 2. Абай – көкірек көзі ашылған кемеңгер. Ол өркениеттен шеттеу аймақта өмір сүріп-ақ ғажайып рухани идеялар тудырды. Осы арқылы «Толық адам» ілімін тұжырымдап шықты. 3. Кемеңгер ақын қазақтың болмысын бүкіл адамзатқа тән қасиеттермен салыстырып, қазақтың мінін түзеу жолын ұсынып, оны өркениет өріне шығаруды мақсат тұтты. 4. Абай ілімі – қазақтану мен адамтануды қамтып, кемел адам қалыптастырудың жолын нұсқай білген рухани жүйе. 5.Тәрбиенің бастауы адамның жақсы мен жаманды, ақ пен қараны айырып, адамдықтың ақ жолымен жүруін көздеуден басталады.

Қорыта айтсам, менің ойымша, «Толық адам» іліміне оралып, оны жаңғырту қазіргі әлемдік уақыттың талабы. Қазіргі жаһандану кезеңінде ұлы Абайдың осы бір тағылымын бала тәрбиесімен айналысатын педагогтар өзіне бірінші орынға қоятын тәрбиелеу нышаны етіп алса, нұр үстіне нұр болар еді! «Тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың хас жауы» деген дана ғалым Әл-Фарабидің сөзі біздің, ұстаздардың басты кредосына айналуы керек. Тұңғиықтан көз жүгіртіп қарасақ, Абайдың қазақты қараңғылықтан шығарсам деген арманы жүзеге асуда. Біз XXI ғасырдағы тәуелсіз, асқақтаған туы, әуеде қалқыған ұраны, қос пырақты елтаңбасы бар дамыған, рухани өркендеген егеменді мемлекетте өмір сүріп жатырмыз. «Сен де – бір кірпіш дүниеге, тетігін тап та, бар қалан!» демекші, әрбір жас буын өз қалауын тауып, елін, жерін көркейтуде, дамытуда өз үлесін қосу керек. Жастарымыз тек «Өмір бойы білім алу» ұстанымын ұстану керек.

Әдебиеттер тізімі:

1.Абай. Сен де бір кірпіш дүниеге. Өлеңдер мен қарасөздер. –Алматы: Атамұра, 2020.– 288 б.

2. Машанов А. Әл-Фараби және Абай. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 192 б.

3. https://tolqyn.kz/kogam/17457-adam-ol-km.html

4 Мырзахметұлы М. Абай лұғаты. – Алматы: «Өнер –21 ғасыр», қоғамдық қоры, 2014 –136 б.

5. Құнанбаев А. «Қарасөздер». Алматы: Атамұра, 2003.

6. Болатбеккызы А. Абай шығармаларындағы «толық адам» мәселесі // Молодой ученый. -2015. - №8.1. - С. 53-55.

МРНТИ 14.33.09.

Ақжол Қадылбекұлы
М. Әуезов атындағы
педагогикалық колледжі, Семей

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ПАТРИОТТЫҚ СЕЗІМДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ МАҢЫЗЫ

Қазақ халқының ұлы ойшылы, ақыны, ағартушысы Абай Құнанбайұлының шығармашылығы ұлттық сананы қалыптастыруда, елге деген сүйіспеншілікті арттыруда, рухани кемелдікке жетелеуде ерекше рөл атқарады. Абай шығармаларындағы патриотизм ұғымы тек жер мен елге деген құрғақ махаббат емес, ол – халықтың болашағына алаңдаушылық, ұлттық сананы жаңғырту, білім мен мәдениетті дамытуға деген құштарлық.

Абай өз заманында қазақ халқының әлеуметтік, рухани кемшіліктерін ашық сынады, сонымен қатар елдің дамуы үшін бағыт-бағдар көрсетті. Оның шығармаларында туған жерге деген сүйіспеншілік, қазақ қоғамының бірлігі, әділеттілік, білім мен ғылымға ұмтылу секілді идеялар кеңінен көрініс тапқан. Сондықтан бүгінгі күні Абайдың патриоттық ойлары – тәуелсіз Қазақстан жастары үшін рухани азық, ұлттық дамудың маңызды құндылықтарының бірі.

Бұл баяндамада Абай шығармаларының патриоттық сезімді қалыптастырудағы орны, оның ұлттық сана мен рухани жаңғыруға ықпалы қарастырылады.

Абай поэзиясындағы отаншылдық рух. Абайдың өлеңдерінен оның туған жеріне, халқына деген сүйіспеншілігі айқын көрінеді. Ол қазақ даласының әсем табиғатын, оның байлығын жырлай отырып, халықтың бойындағы рухани құндылықтарды дәріптеді. Ақын табиғатты тек суреттеп қана қоймай, оның адам өмірімен байланысын көрсете білді.

Мысалы, «Жаз» өлеңінде қазақ даласының көркем келбетін бейнелейді:

«Жаздыгүн шілде болғанда,
Көкорай шалғын, бәйшешек.
Ұзарып өсіп толғанда,

Күркіреп жатқан өзенге…»

Бұл өлеңде табиғаттың сұлулығы қазақ жерінің кеңдігімен астасып, туған өлкеге деген сүйіспеншілік пен мақтаныш сезімін оятады.

Ал «Қараңғы түнде тау қалғып» өлеңінде туған жердің түнгі бейнесі философиялық оймен ұштасып, қазақ даласының тыныштығы мен тереңдігін суреттейді. Бұл өлең арқылы ақын халқына ой салып, өмірдің өтпелілігін еске салады.

Абайдың патриоттық сезімі тек табиғатқа деген сүйіспеншілікпен шектелмейді. Оның елдің болашағы, жастардың тәрбиесі туралы ойлары да отаншылдықтың көрінісі. Ақынның «Ғылым таппай мақтанба», «Жасымда ғылым бар деп ескермедім», «Интернатта оқып жүр» өлеңдерінде жастарды білімге, ғылымға шақыруы – нағыз патриотизмнің белгісі. Ол елдің болашағын білімді, саналы ұрпақтың қолында деп санады.

«Болмасаң да ұқсап бақ,
Бір ғалымды көрсеңіз.
Ондай болу қайда деп,
Айтпа ғылым сүйсеңіз.»

Бұл өлең жолдары жастарды жігерлендіріп, өз халқына пайда әкелетін азамат болуға үндейді.

Абайдың қара сөздеріндегі ұлттық сана және елге қызмет ету идеясы. Абайдың қара сөздері – оның халқына қалдырған өсиеті, қазақ қоғамына деген жанашырлығының көрінісі. Оның әрбір қара сөзі елдің жағдайына терең үңіліп, ұлттық сананы көтеруге бағытталған.

Абайдың 5-сөзінде адамдық қасиеттер туралы айтылады. Ол халқының бойындағы жалқаулық, немқұрайлылық, білімсіздік секілді кемшіліктерді сынай отырып, еңбекқорлыққа, саналы өмір сүруге шақырады:

«Естіген нәрсені ұмытпастыққа төрт түрлі себеп бар: әуелі – көкірегі байлаулы берік болмақ керек; екінші – сол нәрсені естігенде я көргенде ғибратлану керек; үшінші – сол нәрсені ішінен бірнеше уақыт қайтарып ойланып, көңілге бекіту керек; төртінші – ой кеселді нәрселерден қашық болу керек.»

Бұл сөздер білім алудың маңыздылығын көрсетеді. Ақынның ойынша, нағыз патриот – өз елінің дамуына үлес қосатын, білімді, ақылды, еңбекқор азамат.

25-сөзінде Абай ел басқару мәселесіне тоқталып, әділдік пен заңдылықтың маңызын түсіндіреді. Ол әділ билік орнамайынша, елде тұрақтылық болмайтынын айтып, биліктегі адамдардың жауапкершілігіне мән береді. Бұл – елдің бірлігін сақтауға арналған маңызды ойлар.

Абайдың халық бірлігі туралы ойлары. Абай қазақ халқының бірлігін

сақтаудың маңыздылығын ерекше атап өтеді. Ол рушылдық пен жікшілдіктің зиянын ашық айтып, халықты татулыққа, ынтымаққа шақырады.

Ақынның «Біріңді, қазақ, бірің дос, көрмесең – істің бәрі бос» деген өсиеті – қазақ қоғамына берілген үлкен сабақ. Бұл өлең жолдары тек өткен заман үшін емес, қазіргі уақытта да өзекті. Қазақ халқының бірлігі мен ынтымағы – мемлекеттің дамуының басты шарты екенін ақын сол кезде-ақ ұғынған.

Оның «Көк тұман – алдыңдағы келер заман» өлеңінде халықтың болашағы үшін алаңдаушылық айқын көрінеді. Ақын келер ұрпақтың тағдырына алаңдап, олардың рухани және интеллектуалдық дамуына назар аудару керектігін ескертеді.

«Көк тұман – алдыңдағы келер заман,
Үмітті сәуле етіп көз көп қадалған…»

Бұл жолдарда елдің ертеңіне деген үлкен сенім мен үміт жатыр.

Қорытынды. Абай Құнанбайұлының шығармалары қазақ халқының ұлттық рухын көтеруде, патриоттық сезімін қалыптастыруда ерекше орын алады. Оның өлеңдері мен қара сөздері халықты бірлікке, әділеттілікке, білім мен ғылымға ұмтылуға шақырады.

Бүгінгі таңда Абайдың патриоттық идеялары өзектілігін жойған жоқ. Қазіргі Қазақстан жастары үшін Абайдың еңбектері – туған елге қызмет етудің, білімге ұмтылудың, ұлттық құндылықтарды сақтаудың басты үлгісі. Ақын армандаған әділетті, білімді қоғамды құру – әрбір қазақстандықтың міндеті. Осылайша, Абай мұрасы – қазақ халқының мәңгілік рухани темірқазығы. Оның патриоттық ойлары бізге ұлт ретінде дамудың, өркендеудің жолын көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Абай Құнанбайұлы. Қара сөздер. – Алматы: «Атамұра», 2005.
2. Абай Құнанбайұлы. Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: «Жазушы», 2011.
3. Мұхтар Әуезов. Абай жолы (I-II том). – Алматы: «Қазақпарат», 2012.
4. Қасымжанов А. Абайтану мәселелері. – Алматы: «Ғылым», 1998.
5. Нұрғалиев Р. Абайдың философиясы және ұлттық сана. – Астана: «Фолиант», 2015.

МРНТИ 14.33.09.

Нурпеисова Е.Б.,
«М.О.Әуезов атындағы педагогикалық
колледжі» КМҚК, Семей.

АБАЙ ҚАРАСӨЗДЕРІН ЖАЛПЫАДАМЗАТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР НЕГІЗІНДЕ ОҚЫТУ

Аннотация. Бұл мақалады ұлы ақын, философ Абай Құнанбайұлының қарасөздерін қазақ әдебиеті сабақтарында жалпыадамзаттық құндылықтар негізінде оқытудың тиімді әдіс-тәсілдері баяндалады. Оқу процесінде ақын

қарасөздерін талдау, жастардың бойына ұлттық құндылықтарды сіңіру басты мақсат болып табылады. Қарасөздерін оқытудың озық әдіс-тәсілдері мысалдар арқылы, оқытушының іс-тәжірибесіне сүйене отырып жан-жақты ашылған.

Тірек сөздер: Абай Құнанбайұлы, қарасөздер, ұлттық құндылықтар, озық тәжірибе, әдіс-тәсілдер.

TEACHING ABAY'S SAYINGS ON THE BASIS OF UNIVERSAL VALUES

Annotation. This article describes effective methods of teaching poems by the great poet and philosopher Abay Kunanbayuly in Kazakh literature lessons based on universal human values. Analysis of poets' poems and instilling national values in young people is the main goal of the educational process. Best practices for teaching black words are comprehensively explored through examples based on the teacher's experience.

Key words: Abay Kunanbayuly, words, national values, best practices, methods and techniques.

ПРЕПОДАВАНИЕ ВЫСКАЗЫВАНИЙ АБАЯ КАК ОБЩЕЧЕЛОВЕЧЕСКИХ ЦЕННОСТЕЙ

Аннотация. В данной статье описаны эффективные методы преподавания слов назиданя великого поэта и философа Абая Кунанбайулы на уроках казахской литературы на основе общечеловеческих ценностей. Анализ стихов поэта и привитие молодому поколению национальных ценностей – главная цель образовательного процесса. Передовые методы обучения слова назидания всесторонне раскрываются на примерах, основанных на опыте учителя.

Ключевые слова: Абай Кунанбаевич, карасузы, национальные ценности, передовой опыт, методы и приемы.

Абай Құнанбайұлы - қазақ халқының ұлы ақыны, ағартушысы және философы. Оның шығармашылығы мен мұрасы қазіргі білім беру жүйесінде маңызды орын алады.

Абайдың қарасөздері – философиялық және этикалық ойларды қамтитын шығармалар жиынтығы. Ғабит Мүсірепов: «Алысты болжаған терең ойдың, үлкен сарынның ақыны Абай алды-артын шолып, қазақ халқының жалғыз әдебиеті емес, бүкіл рухани мәдениеттің келешегіне жөн сілтеп кетті. Абай өз заманына анағұрлым биік тұрған ақын еді. Ол өз заманы мен өз елінің қайғы-мұңын көтергенде соны тарихи даму жолындағы бар адам баласының тарихи тақырыбына айналдыра алды» [1].

Абай қарасөздерін оқытудың бірнеше тиімді әдіс-тәсілдеріне шолу жасасақ:

Контекстуалдық талдау әдісі. Абай қарасөздерін оқытуда контекстуалдық талдау әдісі өте маңызды. Бұл әдіс арқылы оқушылар қарасөздердің тарихи, мәдени және әлеуметтік контекстін түсінеді. Мұнда оқушылар қарасөздерде

көтерілген мәселелерді қазіргі замандағы оқиғалармен салыстырады. Абайдың қарасөздерін контекстуалдық талдау әдісі арқылы оқыту үшін бірнеше нақты қадамдарды орындауға болады. Бұл әдіс білімалушылардың қарасөздердің мазмұнын тереңірек түсінуіне және олардың тарихи, мәдени, әлеуметтік маңызын ұғынуына көмектеседі.

Контекстуалдық талдау әдісі арқылы оқыту кезеңдері:

*1. Тарихи контекстті зерттеу.*Абай өмір сүрген кезеңнің тарихи оқиғаларын, сол уақыттағы қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымын зерттеу. Оқушыларға Абайдың өмірбаянын, оның шығармашылығына әсер еткен тарихи факторларды түсіндіру. Абайдың замандастары мен сол кездегі әдебиетшілердің шығармашылығын салыстыру.

2. Мәдени контекстті талдау. Абайдың шығармашылығында көрініс тапқан қазақ халқының дәстүрлері, әдет-ғұрыптары және наным-сенімдерін талқылау. Қарасөздерде бейнеленген ұлттық құндылықтарды анықтау және оларды қазіргі заманмен салыстыру.

3. Әлеуметтік контекстті түсіну. – Қарасөздерде көтерілген әлеуметтік мәселелерді анықтау және оларды сол уақыттағы қазақ қоғамындағы жағдаймен байланыстыру. Білімалушыларға Абайдың қоғамдағы рөлі мен оның әлеуметтік реформаларға қосқан үлесін түсіндіру.

Әлеуметтік мәселелерді талдау – Қарасөздерде көтерілген әлеуметтік мәселелерді талқылау. Оқушылардан сол мәселелердің қазіргі қоғамдағы көріністерін табуды сұрау. – Әлеуметтік мәселелерді талдау үшін дебат немесе дискуссия ұйымдастыру. Негізінде, Абайдың қарасөзі мен поэзиясының ымы-жымы бір. Екеуі де «Халық!» деп ынтығады, оған қызмет етеді. «Өлең сөздің патшасы, сөз сарасы, қиыннан қиыстырар ер данасы» деп эстетикалық қағида жасаған Абай екі жанрды да өз мұратына бағынышты етеді. Поэзиямызда «жылай жырласа», ғақлиядағы оның көз жасы – қиялдан балқыған қорғасынның тамшысындай. Оның «сөзін» оқығанда күллі қазақтың хал-ақуалымен бірге автордың бейнесі көз алдыңа елестейді. Өлеңдегі жұмбақ адам – қарасөзде сұмдық салмақты. Асыл ойдың, шымырлаған қиялдың жиынтығы [4].

Салыстырмалы талдау – Абайдың қарасөздерін басқа авторлардың шығармаларымен салыстыру. Мысалы, шығыс әдебиетінің туындыларымен немесе заманауи қазақ әдебиетімен. Салыстырмалы талдау арқылы оқушылар қарасөздердің ерекшеліктерін және олардың басқа әдебиет үлгілерімен ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтайды. Қарасөздерді талдағаннан кейін оқушылардан өз ойларын қорытындылауды сұрау. Абай қарасөздерінің бүгінгі қоғамға тигізетін әсерін және олардың қазіргі заманға сай маңызын түсіндіру. 29-қарасөзінен тәжірибиелік мысал:

Тарихи контекст: Оқушылар Абайдың бұл қарасөзінде қазақ халқының XIX ғасырдағы жағдайын суреттегенін анықтайды. Бұл кезеңде қазақ қоғамы отаршылдықтың қысымында болғандықтан, әлеуметтік әділетсіздік пен білімсіздік мәселелері өзекті болды.

Мәдени контекст: Қарасөзде бейнеленген дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды талқылау. Мысалы, қазақ халқының қонақжайлығы мен меймандостығы. *Әлеуметтік контекст:* Қарасөзде айтылған білімсіздік пен жалқаулық мәселелерін қазіргі қоғамдағы білім беру жүйесімен салыстыру. Бұл әдіс арқылы оқушылар Абайдың қарасөздерін тереңірек түсініп, олардың маңыздылығын бағалай алады.

Контекстуалдық талдау әдісі оқушылардың ой-өрісін кеңейтіп, шығармашылық қабілеттерін дамытуға ықпал етеді.

Интерактивті оқыту әдісі. Интерактивті әдістер арқылы оқушылар Абай қарасөздерін талдауға белсенді қатысады. Дискуссиялар, топтық жұмыс және рөлдік ойындар арқылы оқушылар қарасөздердің мағынасын тереңірек түсінеді. Мысалы, оқушыларға қарасөздердегі кейіпкерлердің рөлін орындауға тапсырма беру арқылы олардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға болады. Абайдың қарасөздерін интерактивті оқыту әдісі арқылы оқыту оқушылардың белсенділігін арттырып, шығармашылық қабілеттерін дамытуға көмектеседі. Интерактивті әдістер оқушылардың қарасөздер мазмұнын тереңірек түсінуіне, өз пікірлерін білдіруіне және басқа оқушылармен пікір алмасуына мүмкіндік береді.

Интерактивті оқыту әдістері Дискуссиялар: Қарасөздерде көтерілген негізгі мәселелер мен тақырыптар бойынша дискуссиялар ұйымдастыру. Оқушыларды қарасөздердегі ойларды талқылауға және өз пікірлерін ашық білдіруге ынталандыру. Мысалы, «Абайдың білімге деген көзқарасы» немесе «Абай қарасөздеріндегі адамгершілік құндылықтары» тақырыптарында дискуссия өткізу.

Топтық жұмыс. Оқушыларды шағын топтарға бөліп, әр топқа белгілі бір қарасөзді талдау тапсырмасын беру. Әр топ өз қарасөзін талдап, негізгі ойларын сынып алдында презентациялау. Топтар арасында пікір алмасу арқылы әртүрлі көзқарастарды салыстыру.

Рөлдік ойындар.Қарасөздердегі кейіпкерлердің рөлін орындау арқылы оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыту. Әрбір оқушыға қарасөздерден белгілі бір кейіпкердің рөлін беріп, сол кейіпкердің көзқарасын қорғау немесе талқылау. Рөлдік ойындар арқылы оқушылар қарасөздердің мазмұнын жақсырақ түсініп, оны өз тәжірибелерінде қолдануға үйренеді.

Сұрақ-жауап әдісі.Оқушыларға қарасөздер бойынша сұрақтар қою және сол сұрақтарға жауап беру арқылы білімдерін тексеру. Сұрақтар ашық түрде

болуы мүмкін, яғни оқушылар өз ойларын толық жеткізе алатын мүмкіндік береді. Бұл әдіс оқушылардың логикалық ойлауын және анализ жасау қабілетін дамытуға көмектеседі.

Дебаттар. Қарасөздердегі негізгі ойлар мен мәселелер бойынша дебаттар ұйымдастыру. Оқушылар екі топқа бөлініп, бір топ Абайдың ойларын қолдайды, ал екінші топ қарсы пікір білдіреді. Дебаттар оқушылардың сыни ойлау қабілетін және өз пікірін қорғау қабілетін дамытуға көмектеседі.

Мультимедиялық құралдар қолдану. Абайдың қарасөздерін оқытуда аудио және бейне материалдарды қолдану. Қарасөздердің аудио нұсқаларын тыңдау немесе олар бойынша жасалған бейнефильмдерді көру. Мультимедиялық құралдар оқушылардың қызығушылығын арттырып, оқу процесін жандандырады. 31- қарасөзінен тәжірибиелік мысал: Дискуссия: «Абайдың білімге деген көзқарасы» тақырыбында дискуссия өткізу. Оқушылардан білімнің адам өміріндегі маңызын түсіндіріп, қазіргі білім беру жүйесімен салыстыруды сұрау. Топтық жұмыс: Оқушыларды төрт топқа бөліп, әр топқа қарасөздің бір бөлігін талдау тапсырмасын беру. Әр топ өз бөлімін сынып алдында таныстырып, негізгі ойларын түсіндіреді. Рөлдік ойын: Әрбір оқушыға қарасөздегі кейіпкерлердің рөлін беріп, сол кейіпкерлердің көзқарасын қорғауды сұрау. Бұл арқылы оқушылар қарасөздің мазмұнын тереңірек түсінеді. Сұрақ-жауап: Қарасөз бойынша сұрақтар қойып, оқушылардан жауап алу. Сұрақтар ашық түрде болуы керек, мысалы, «Абай неге білімге ерекше мән береді?» немесе «Қазіргі қоғамда білімнің рөлі қандай?». Дебат: «Абайдың білімге деген көзқарасын қазіргі қоғамда қолдануға болады ма?» деген тақырыпта дебат ұйымдастыру. Оқушылар екі топқа бөлініп, бір топ Абайдың көзқарасын қолдайды, ал екінші топ қарсы пікір білдіреді. Мультимедиялық құралдар: Қарасөздің аудио нұсқасын тыңдау немесе бейнефильм көру арқылы оқушылардың қызығушылығын арттыру. Интерактивті оқыту әдістері арқылы Абайдың қарасөздерін оқыту оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттырып, олардың білімін тереңдетеді. Бұл әдістер оқушылардың өз бетімен ойлау қабілетін, шығармашылық қабілеттерін және топпен жұмыс істеу дағдыларын дамытуға көмектеседі.

Салыстырмалы талдау әдісі. Бұл әдіс Абай қарасөздерін басқа әдеби шығармалармен салыстыруды қамтиды. Мысалы, Абайдың қарасөздері мен шығыс әдебиетінің туындыларын салыстырып, оқушыларға екі мәдениет арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды көрсетуге болады. Абайдың қарасөздерін салыстырмалы талдау әдісі арқылы оқыту оқушыларға мәтіндердің терең мазмұнын, тақырыптық ұқсастықтары мен айырмашылықтарын түсінуге мүмкіндік береді.

1. Тақырыптық салыстыру. – Абайдың қарасөздерін басқа қазақ әдебиеті шығармаларымен немесе басқа мәдениеттегі шығармалармен салыстыру. – Әртүрлі авторлардың бір тақырыпқа қатысты көзқарастарын талдау.
2. Жанрлық салыстыру. – Қарасөздерді басқа әдеби жанрлармен салыстыру, мысалы, поэзия, эпос, роман. – Абайдың қарасөздерінің ерекшеліктерін анықтау және оларды басқа жанрлармен салыстыру арқылы түсіну.
3. Мәдени және тарихи контекстті салыстыру. – Абайдың қарасөздерін басқа тарихи кезеңдердегі немесе мәдениеттердегі шығармалармен салыстыру. – Оқушыларға әртүрлі мәдениеттер мен дәуірлер арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды түсіндіру.
4. Авторлық стильді салыстыру. – Абайдың жазу стилін басқа авторлардың стилімен салыстыру. – Оқушыларға әртүрлі авторлардың жазу мәнерін, тілдік ерекшеліктерін және стилін анықтауға көмектесу. Салыстырмалы талдау әдісін қолдану жолдары. Тақырыптық салыстыру. Мысал: Абайдың қарасөздерін Лев Толстойдың шығармаларымен салыстыру. 38- қарасөз: Абай адам өмірінің мәні мен мағынасы туралы ойлайды. Бұл қарасөзді Толстойдың «Исповедь» шығармасындағы адам өмірінің мәні туралы ойларымен салыстыру. – Оқушылар екі автордың да адам өмірінің мәні туралы қандай ойларға келгенін талқылайды. Жанрлық салыстыру. Мысал: Абайдың қарасөздерін оның поэзиясымен салыстыру. 45-қарасөз: Абайдың білімге деген көзқарасын қарасөздер мен оның өлеңдерінде қалай бейнелегенін салыстыру. – Оқушылар Абайдың қарасөздеріндегі ойларын өлеңдеріндегі ойлармен салыстырады. Мәдени және тарихи контекстті салыстыру. Мысал: Абайдың қарасөздерін шығыс әдебиетінің туындыларымен салыстыру. 29-қарасөз: Абайдың бұл қарасөзін шығыс философиясының, мысалы, Конфуцийдің шығармаларымен салыстыру. – Оқушылар екі мәдениеттегі білім мен тәрбие туралы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтайды. Авторлық стильді салыстыру. Мысал: Абайдың қарасөздерін Мұхтар Әуезовтің шығармаларымен салыстыру. 37-қарасөз: Абайдың адамгершілік құндылықтары туралы ойларын Әуезовтің «Абай жолы» романындағы Абайдың бейнесімен салыстыру. Оқушылар Абайдың өз шығармаларындағы стилін Әуезовтің Абайды бейнелеу стилімен салыстырады.

Қазіргі технологияларды қолдану. Қазіргі заманауи технологиялар Абай қарасөздерін оқытуды жеңілдетеді. Электрондық оқулықтар, аудио және бейне материалдар, сондайақ онлайн платформалар арқылы оқушылар қарасөздерді оқып, талқылай алады. Бұл әдіс оқушылардың қызығушылығын арттырады және оқу процесін жандандырады. Абайдың қарасөздерін қазіргі технологияларды қолдану арқылы оқыту, оқу процесін тиімді және қызықты етеді. Технологиялардың көмегімен оқушылардың қызығушылығын арттырып,

оқу материалдарын түрлі форматта жеткізуге болады. Бұл әдіс оқушылардың шығармашылық қабілеттерін, өздігінен жұмыс істеу дағдыларын және ақпараттық технологияларды пайдалану қабілеттерін дамытуға көмектеседі. Төменде Абайдың қарасөздерін оқытуда қолдануға болатын кейбір технологиялар мен әдістер көрсетілген:

1. Электрондық оқулықтар мен ресурстар. Абайдың қарасөздері бойынша электрондық оқулықтар мен ресурстарды пайдалану. Оқушыларға қарасөздердің мәтіндерін планшет, смартфон немесе компьютер арқылы оқу мүмкіндігін беру. Электрондық ресурстарға сілтемелерді сабақта қолдану.

2. Аудио және бейне материалдар. Абайдың қарасөздерін аудио жазбалар ретінде тыңдау. Қарасөздер бойынша жасалған бейнефильмдер мен деректі фильмдерді көру. Абайдың қарасөздерін аудио жазбалар ретінде тыңдау. Сабақта қарасөздердің аудио нұсқаларын тыңдау арқылы оқушылардың есту арқылы қабылдау қабілеттерін дамыту. Қарасөздер бойынша жасалған бейнефильмдер мен деректі фильмдерді көру арқылы мәтіндерді визуализациялау. Аудио және бейне материалдар оқушылардың оқу процесін жеңілдетеді және қызықты етеді.

Онлайн платформалар және оқу бағдарламалары .Онлайн оқу платформалары (мысалы, Google Classroom, Moodle) арқылы қарасөздерді талдау және талқылау. Оқушыларға онлайн форумдар мен чаттарда пікір алмасуға мүмкіндік беру. Онлайн викториналар мен тесттер арқылы оқушылардың білімін тексеру.

Интерактивті тақталар мен қосымшалар. Интерактивті тақталар арқылы қарасөздерді талдау және визуализациялау. Интерактивті қосымшалар арқылы оқушылардың шығармашылық жұмысын ұйымдастыру, мысалы, MindMap, Kahoot, Quizlet. - Онлайн форумдар мен чаттарда оқушылардың пікір алмасуын ұйымдастыру. Виртуалды және қосымша шындық (VR және AR) - Виртуалды шындық құралдары виртуалды шындық көзілдіріктерін пайдалану арқылы Абайдың өмір сүрген кезеңіне саяхат жасау. - Қосымша шындық технологиялары арқылы қарасөздерді визуализациялау және интерактивті түрде көрсету. Қазіргі технологияларды қолдану арқылы Абайдың қарасөздерін оқыту оқушылардың қызығушылығын арттырып, оқу процесін жеңілдетеді және жандандырады.

Қорытындылай келе, Абайдың қарасөздерін оқытуда тиімді әдістәсілдерді қолдану арқылы мұғалімдер оқушылардың білім деңгейін арттырып, олардың шығармашылық және танымдық қабілеттерін дамытуға жағдай жасайды. Бұл әдістер мен тәсілдер оқушылардың ұлттық мәдениет пен рухани құндылықтарға деген қызығушылығын арттырып, олардың жеке тұлға ретінде қалыптасуына ықпал етеді. Абай қарасөздерін оқытудың тиімді

әдістәсілдері оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға, ойлау мәдениетін қалыптастыруға және адамгершілік құндылықтарды бойына сіңіруге көмектеседі. Контекстуалдық талдау, интерактивті оқыту, салыстырмалы талдау, қазіргі технологияларды қолдану және жеке тұлғаға бағытталған оқыту әдістері арқылы Абай қарасөздері қазіргі заманның талаптарына сәйкес оқытылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мүсірепов Ғ. Әдебиет – кәсіп емес, өнер. Алматы, 1987, – 205 б.
2. Әуезов М.О. Абай Құнанбаев. Алматы, – 1967, – 389 б.
3. Байтұрсынов А. «Қазақтың бас ақыны». Қазақ газеті, 1913 жыл, №39, 41.
4. Құнанбаев А. «Қарасөздер». Алматы: Атамұра, 2003.
5. Салғараұлы І. Таным баспалдақтары, Алматы, 1993, – 118 б.
6. Жұмалиев Қ. «Әдебиет теориясы». Алматы: Мектеп, – 1969.
7 Қирабаев С. «Қазақ әдебиетінің тарихы». Алматы: Қазақ университеті, – 2011.

МРНТИ 78.01

Ибрагимова Н.И.,
«Туран-Астана» Университетінің
оқытушысы, Қазахстан, Астана
E-mail:narik-090@mail.ru
Корганбаева Е.А.,
Alikhan Bokeikhan University
оқытушысы, Қазақстан, Семей
E-mail:alima.asetova@mail.ru

ӘСКЕРИ САЛАДАҒЫ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНА ӘСЕРІ

Андатпа. Бұл мақалада әскери саладағы сыбайлас жемқорлықтың негізгі себептері, көрініс табу түрлері және оның Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі мен қорғаныс қабілетіне тигізетін әсері жан-жақты қарастырылады. Әскери құрылымдардағы жемқорлық бюджет қаражатының мақсатсыз жұмсалуына, әскери дайындық деңгейінің төмендеуіне, қоғамның мемлекеттік институттарға деген сенімінің әлсіреуіне және ұлттық қауіпсіздікке төнетін қауіптің күшеюіне алып келеді.

Түйінді сөздер: әскери сала, сыбайлас жемқорлық, ұлттық қауіпсіздік, қорғаныс қабілеті, қаржылық бұзушылықтар, кадрлық жемқорлық, әскери келісімшарттар, заңсыздықтар, әскери дайындық, сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес.

CORRUPTION IN THE MILITARY SPHERE AND ITS IMPACT ON THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Andatpa. This article examines in detail the main causes, types of manifestations of corruption in the military sphere and its impact on the national security and defense capability of the Republic of Kazakhstan. Corruption in military

structures leads to a misuse of budget funds, a decrease in the level of military training, a weakening of public confidence in state institutions and an increase in the threat to national security.

Key words: military sphere, corruption, national security, defense capability, financial violations, personnel corruption, military contracts, irregularities, military training, fight against corruption.

КОРРУПЦИЯ В ВОЕННОЙ СФЕРЕ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА РЕСПУБЛИКУ КАЗАХСТАН

Андатпа. В данной статье подробно рассматриваются основные причины, виды проявления коррупции в военной сфере и ее влияние на национальную безопасность и обороноспособность Республики Казахстан. Коррупция в военных структурах ведет к нецелевому расходованию бюджетных средств, снижению уровня военной подготовки, ослаблению доверия общества к государственным институтам и усилению угроз национальной безопасности.

Ключевые слова: военная сфера, коррупция, национальная безопасность, обороноспособность, финансовые нарушения, кадровая коррупция, военные контракты, незаконность, военная подготовка, борьба с коррупцией.

Әскери қауіпсіздік – мемлекеттің егемендігі мен тұрақтылығын қамтамасыз ететін маңызды факторлардың бірі. Әскер – елдің қорғаныс қабілетінің тірегі, ал оның тиімділігі мен жауынгерлік дайындығы тікелей әскери құрылымдардың адалдығы мен кәсібилігіне байланысты. Алайда, көптеген елдер сияқты Қазақстан Республикасында да әскери салада сыбайлас жемқорлық мәселесі өзекті болып отыр. Бұл құбылыс әскердегі басқару жүйесінің әлсіреуіне, қорғанысқа бөлінген бюджет қаражатының тиімсіз жұмсалуына, әскери дайындық деңгейінің төмендеуіне және халықтың әскери құрылымдарға деген сенімінің әлсіреуіне алып келеді.

Мақалада әскери саладағы сыбайлас жемқорлықтың негізгі түрлері, оның ішінде қаржылық бұзушылықтар, кадрлық жемқорлық, әскери келісімшарттардағы заңсыздықтар және әскерге шақыру жүйесіндегі әділетсіздіктер талданады. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасында жүргізіліп жатқан жемқорлыққа қарсы күрес шаралары сараланып, олардың тиімділігі бағаланады.

Зерттеу барысында әскери саладағы жемқорлықтың алдын алу және оны азайту бойынша бірқатар нақты ұсыныстар жасалады. Атап айтқанда, заңнаманы жетілдіру, қаржылық бақылауды күшейту, қоғамдық және тәуелсіз мониторингті арттыру, әскери кадрларды даярлау жүйесін реформалау және сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыру мәселелері

қарастырылады.

Бұл зерттеу әскери құрылымдардағы сыбайлас жемқорлықтың теріс салдарын азайтуға және оның алдын алу бойынша тиімді шараларды енгізуге бағытталған. Ұсынылған шешімдер Қазақстан Республикасының қорғаныс жүйесін нығайтуға және ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге өз үлесін қоса алады.

Сыбайлас жемқорлықтың әскери саладағы көріністері әртүрлі болуы мүмкін. Оған қару-жарақ пен әскери техниканы сатып алу кезіндегі қаржылық бұзушылықтар, лауазымдық қызметтерді сату, әскери міндеттен босатылу үшін пара беру, сондай-ақ әскердегі келісімшарттық жүйеде жасырын келісімдер жасау жатады. Мұндай әрекеттер елдің ұлттық қауіпсіздігіне үлкен қауіп төндіріп қана қоймай, қарулы күштердің жауынгерлік қабілетін әлсіретеді.

Қазақстан Республикасы сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жүргізу мақсатында бірқатар заңнамалық және әкімшілік реформалар қабылдап келеді. Алайда, әскери саладағы жемқорлықтың алдын алу үшін құқықтық, экономикалық және әлеуметтік тетіктерді кешенді түрде жетілдіру қажет. Осы мақалада әскери саладағы сыбайлас жемқорлықтың негізгі себептері, оның Қазақстан Республикасына тигізетін әсері және оны шешу жолдары талқыланады.

Әскери саладағы сыбайлас жемқорлықтың негізгі түрлері:

1)Қаржылық бұзушылықтар және әскери бюджеттің талан-таражға салынуы Әскерге бөлінген қаражаттың тиімді жұмсалмауы – сыбайлас жемқорлықтың кең таралған түрлерінің бірі. Мемлекеттік әскери тапсырыстарды орындау кезінде жоғары бағамен сапасыз өнімдерді сатып алу, қару-жарақ пен әскери техниканы жөндеуге бөлінген қаржының мақсатсыз жұмсалуы сияқты заңсыз әрекеттер орын алады.

2)Кадрлық жемқорлық әскерде жоғары лауазымға тағайындау кезінде пара беру, қызметте жоғарылау үшін таныстықты пайдалану, сондай-ақ әскерге шақырылудан жалтару үшін заңсыз төлемдер жасау – кадрлық жемқорлықтың негізгі көріністері. Бұл өз кезегінде әскери құрылымдардың кәсібилігіне және жауынгерлік рухына кері әсер етеді[1].

3)Әскери келісімшарттардағы заңсыз әрекеттер әскери техника мен жабдықтарды сатып алу кезінде тендерлерді әділетсіз өткізу, нақты қызмет көрсетілмеген келісімшарттар жасау және әскери мүлікті заңсыз сату сияқты заң бұзушылықтар да жиі кездеседі. Мұндай әрекеттердің салдарынан мемлекетке орасан зор қаржылық шығын келтіріледі.

4)Материалдық-техникалық қамтамасыз ету саласындағы жемқорлық Әскери бөлімшелерге бөлінген жанар-жағармайды заңсыз сату, әскери қоймалардағы жабдықтардың жоғалуы, азық-түлік пен киім-кешекке бөлінген

қаражаттың талан-таражға салынуы сияқты әрекеттер әскердің жауынгерлік дайындығына кері әсер етеді.

5)Әскерге шақыру жүйесіндегі жемқорлық көптеген елдерде, соның ішінде Қазақстанда, азаматтардың әскери міндеттен жалтару үшін пара беру фактілері кездеседі. Бұл мәселе әскерге шақыру процесінің әділдігін бұзып, әскери қызметтің беделін төмендетеді.

Әскери саладағы жемқорлықтың Қазақстан Республикасына тигізетін кері әсері ауқымды. Оның негізгі салдары мыналар:

Ұлттық қауіпсіздіктің әлсіреуі сыбайлас жемқорлықтың кесірінен әскери техника мен қару-жарақтың сапасыз болуы немесе жеткіліксіз деңгейде болуы елдің қорғаныс қабілетін әлсіретеді. Бұл ұлттық қауіпсіздікке тікелей қауіп төндіреді.

Қаржылық шығындар әскери саладағы жемқорлық мемлекет бюджетін айтарлықтай шығынға ұшыратады. Жемқорлық салдарынан бөлінген қаражат мақсатсыз жұмсалып, оның тиімділігі күрт төмендейді.

Қоғамдық сенімнің төмендеуі азаматтардың әскерге және мемлекеттік институттарға деген сенімі төмендейді. Бұл елдегі патриотизм деңгейіне және әскери қызметтің беделіне нұқсан келтіреді[2].

Әскери кадрлардың сапасының төмендеуі кадрлық жемқорлықтың кесірінен әскердегі кәсіби мамандарды іріктеу жүйесі бұзылады. Бұл Қарулы Күштердің жалпы жауынгерлік қабілетіне кері әсер етеді.

Халықаралық беделдің төмендеуі әскери саладағы сыбайлас жемқорлықтың жоғары деңгейі Қазақстанның халықаралық аренадағы беделіне теріс ықпал етеді. Бұл елдің әскери ынтымақтастық саласындағы әріптестік қарым-қатынастарын әлсіретіп, қорғаныс саласына шетелдік инвестиция тарту мүмкіндігін азайтады.

Қазақстан Республикасы сыбайлас жемқорлықпен күресу мақсатында бірқатар шараларды жүзеге асырып келеді. Алайда, әскери саладағы жемқорлықты түбегейлі жою үшін келесі бағыттар бойынша жұмыстарды күшейту қажет:

Құқықтық реформалар – әскери саладағы жемқорлыққа қарсы заңнаманы жетілдіру және қатаң жаза тағайындау.

Қаржылық бақылауды күшейту – әскери бюджет пен келісімшарттардың ашықтығын қамтамасыз ету үшін цифрлық технологияларды енгізу.

Қоғамдық және тәуелсіз бақылауды арттыру – әскери келісімшарттар мен бюджеттік шығындарға тәуелсіз сарапшылар мен азаматтық қоғам институттарын тарту.

Әскери білім беру жүйесін жетілдіру – болашақ әскери мамандардың арасында сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыру[3].

Жауапкершілікті күшейту – әскери шенеуніктер мен жоғары лауазымды тұлғалардың жемқорлық әрекеттері үшін жазаны күшейту.

Әскери саладағы сыбайлас жемқорлық – мемлекеттің қорғаныс қабілетіне және ұлттық қауіпсіздігіне тікелей қауіп төндіретін маңызды мәселе. Қазақстан Республикасында бұл мәселені шешуге бағытталған бірқатар реформалар жүзеге асырылып жатқанымен, әскери құрылымдардың ашықтығын қамтамасыз ету және жемқорлықтың алдын алу үшін кешенді шараларды жүзеге асыру қажет. Мемлекеттік институттардың, азаматтық қоғамның және халықаралық ұйымдардың бірлескен әрекеттері арқылы ғана әскери саладағы сыбайлас жемқорлық деңгейін төмендетуге және ұлттық қауіпсіздікті нығайтуға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1 Әбдіров, Ж. Сыбайлас жемқорлықпен күрес: құқықтық және әлеуметтік аспектілер. – Алматы: Жеті Жарғы, 2021.

2 Сапаров, М. Әскери қауіпсіздік және сыбайлас жемқорлық мәселелері // Құқық және мемлекет журналы, №4 (78), 2022. – 45-52 б.

3 ҚР Бас прокуратурасы. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясат және құқық қорғау жүйесі**. –** Нұр-Сұлтан, 2023.

МРНТИ 10.27.55

Габбасова А.,
Ш. Уалиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік
Университетінің «Құқық» кафедрасының
магистранты, Көкшетау, Қазақстан Республикасы
asel777@ yandex.ru

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРАВА СОБСТВЕННОСТИ НА ЗЕМЛЮ

Аннотация: В статье рассматриваются узловые теоретические проблемы права собственности, права землепользования и иных прав на землю. В ней проанализированы значение вещных прав в преобразовании отношений собственности на землю на различных этапах земельной реформы, в зависимости от конституционно-правового поля их действия, функционального назначения, видовых особенностей, факторы и тенденции, предопределившие особенности формирования системы вещных прав на землю адаптированной к рыночным условиям.

Ключевые слова: гражданское законодательство, земельное право, крестьянское хозяйство, аграрный сектор, право землепользования, земельные реформы, земельное законодательство.

ЖЕРГЕ МЕНШІК ҚҰҚЫҒЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдапта: Мақалада меншік құқығының, жерді пайдалану құқығының және басқа да жер құқықтарының түйінді теориялық мәселелері қарастырылады. Онда жер реформасының әртүрлі кезеңдеріндегі жерге меншік

қатынастарын өзгертудегі заттық құқықтардың маңыздылығы, олардың іс-әрекетінің конституциялық-құқықтық өрісіне, функционалдық мақсатына, түрлік ерекшеліктеріне, нарықтық жағдайларға бейімделген жерге заттық құқықтар жүйесін қалыптастырудың ерекшеліктерін алдын ала анықтаған факторлар мен тенденцияларға байланысты талданады.

Түйін сөздер: азаматтық заңнама, жер құқығы, шаруа қожалығы, аграрлық сектор, жерқолдану құқығы, жер реформалары, жер заңнамасы.

SOME PROBLEMS OF LAND OWNERSHIP

Abstract: The article discusses the key theoretical problems of property rights, land use rights and other land rights. It analyzes the importance of property rights in the transformation of land ownership relations at various stages of land reform, depending on the constitutional and legal framework of their operation, functional purpose, specific features, factors and trends that predetermined the formation of a system of property rights to land adapted to market conditions.

Key words: civil legislation, land law, peasant farming, agricultural sector, law, land reforms, land legislation.

К сожалению, сельское хозяйство и его труженики наиболее сильно пострадали от несовершенства советской экономики [1]. Предрасположенность сельского хозяйства к рынку, что обусловлено наличием в нем относительно обособленных друг от друга товаропроизводителей, также служила причиной кардинального решения вопроса перехода сельского хозяйства к рыночным отношениям [2]. Законы РК «О земельной реформе», «О крестьянском хозяйстве», «О приоритетности развития аула, села, агропромышленного комплекса», «Об особенностях приватизации имущества государственных сельскохозяйственных предприятий» и Указы Президента страны, направленные на их реализацию, легли в основу регулирования отношений в этой области.

Усиление механизма реализации права государственной собственности на землю на основе гражданско-правовой концепции вещных прав во многом предопределило особенности становления земельного права, адаптированного к условиям рынка. Системный, завершенный характер вещным правам на землю, по большому счету, обеспечивает право частной собственности на земли сельскохозяйственного назначения [1].

Следует подчеркнуть, что кодификация возможна лишь при достижении в регулируемой сфере необходимого порога стабильности общественных отношений и соответствующего оформления в законодательстве социальных параметров, ключевых понятий, основных принципов и институтов, предметной специфики отрасли.

Предлагаемые кодифицированным актом новации должны быть

органически увязаны с устоявшимися в законодательстве принципами, ключевыми понятиями, институтами, иначе они приведут лишь к подрыву сложившихся устоев либо к отторжению этих норм от самой отрасли права.

В тех отраслях законодательства, где нет устоявшихся институтов и очень высока вероятность частого изменения, более приемлемой является периодическая консолидация нормативно-правового материала. Ярким примером становления институтов отрасли, накануне принятия Земельного кодекса, явилось их закрепление в укрупненных актах как Указ Президента РК «О земле» и Закон Республики Казахстан «О земле», представлявшие собой промежуточные этапы систематизации земельного законодательства.

Принятие Земельного кодекса Республики Казахстан ознаменовало собой не только стабилизацию правовой базы земельных отношений, но и является критерием формирования в национальной системе права полноценной отрасли - земельного права.

Нуждаются в тщательном рассмотрении особенности средств воздействия на земельные отношения в условиях введения частной собственности на сельскохозяйственные земли и вхождения экономики страны в рынок. Серьезной проблемой становится анализ причин земельных правонарушений и выявление характерных черт ответственности за нарушение земельного законодательства.

Исследование взаимосвязи, соотношения права собственности с вещными правами на землю способствует выявлению сущности правомочий, составляющих содержание каждого из них, что имеет важное значение для конструирования оптимальной модели права собственности в системе прав на землю.

Изучение специфики вещных прав не является самоцелью, а подчинено задаче выявления их роли как средств и способов реализации права собственности на землю в условиях рыночной экономики.

В странах СНГ проблемы права собственности исследованы в работах Аксененка Г.А., Боголюбова А.С., Быстрова Г.Е., Григорьева В.Г., Галятина М.Ю., Дембо А.И., Джалилова И.Д., Ерофеева Б.В., Жарикова Ю.Г., Казанцева Н.Д., Краснова Н.И., Крассова О.И., Петрова В.В., Турубинера А.М., Холмуминова Ж.Т. и др.

Анализ хода и этапов земельной реформы в зарубежных странах, проведенный Г.Е. Быстровым, исследование практики зонирования земель в США М.Ю. Галятиным имеют большое значение в оценке степени интегрированности отечественного законодательства к мировому и в изучении и прогнозировании тенденции его дальнейшего развития.

Весьма актуальными и для Казахстана остаются выводы Н.И. Краснова,

Б.В. Ерофеева, сделанные применительно к России, о том, что нехватка в законодательстве норм, более полно отражающих зависимость экологии окружающей среды от создания гибкого экономическо-правового механизма реализации права собственности на землю является серьезным изъяном законодательства, в котором должна преобладать естественная изначальная сущность земли, как объекта природы над имущественными чертами земельной собственности.

Анализу общих черт и особенностей права собственности на природные ресурсы большое внимание уделено в теоретических трудах А.С. Боголюбова, что имеет важное значение для наиболее полного понимания экологического содержания права собственности на землю. Определенный научный интерес представляет предпринятый казахстанскими учеными анализ организационно-правовых форм хозяйствования с целью выявления степени их адаптации к условиям сельского хозяйства.

В постсоветской экономической и юридической литературе стало традицией обвинять во всех экономических неурядицах монополию государственной собственности на землю. При этом замалчивается ряд его конструктивных моментов, сохранивших свое значение и в современных условиях.

Так, не теряет практическую и теоретическую ценность для правового регулирования земельных отношений в условиях перехода к рынку юридическая конструкция земельного фонда страны. Возникнув, как основная правовая категория земельного права, отражающая единство всех земель, как объекта исключительной государственной собственности, в современных условиях, она превратилась в юридическое понятие земли как объекта природы и хозяйствования, независимо от видов и форм собственности на отдельные ее части.

Казахстан, как государство, осуществляет применительно к земельному фонду страны экологические функции, направленные на его охрану, как условие существования народа республики, и выступает носителем права собственности на подавляющей его части. С ней связаны осознание значимости земельных ресурсов как общенационального достояния, необходимость использования земель в экономике страны с учетом их хозяйственной и экологической функции.

И неслучайно в новом земельном законодательстве четко выявилась тенденция к установлению видов и форм собственности на землю с учетом особенностей каждой категории земельного фонда.

При этом не вызывает сомнений, что категории земель, имеющие доминирующее экологическое значение, должны находиться в государственной

собственности. Представляется вполне оправданным, что с правом государственной собственности современное законодательство, в первую очередь, связывает необходимость повышенной охраны тех категорий земель, которые, как составные части природного комплекса, имеют особую экологическую ценность и подлежат изъятию из активного хозяйственного использования как общенациональное достояние.

Поэтому установлена по существу исключительно государственная собственность. Это не является особенностью казахстанского земельного законодательства.

Многие страны с развитой рыночной инфраструктурой проблемы охраны особо ценных земель органически увязывают с правом государственной собственности на землю.

Так, сохранение первозданных или экологически ценных природных комплексов в американской системе правового регулирования достигается резервированием необходимых площадей государственной земельной собственности для природоохранных целей. Резервирование, как правовой инструмент реализации земельной политики, предполагает изъятие земельного участка из действия законов, предусматривающих возможность их продажи в иную собственность. Такие земли не могут быть проданы для размещения населенных пунктов или для ведения сельского хозяйства.

Комплексы особо охраняемых природных территорий и объектов включают систему национальных парков, национальную систему заповедников дикой природы, морские заповедники, целый ряд общественно значимых видов рекреационных зон, в число которых входит система национальных троп, луга, побережья водоемов, городские парки.

Законы предусматривают порядок расширения той или иной системы природных комплексов как за счет государственных, так и других земель с последующим переводом их в разряд государственных.

Так, административный порядок расширения системы заповедников дикой природы обязывает соответствующие государственные министерства и ведомства изучить потенциальную пригодность природных объектов на подведомственной территории для их последующего присоединения к системе.

На государственных землях министерства и ведомства имеют право по своему усмотрению закрывать для хозяйственного использования на необходимый срок участки земель, создавая, по сути, новый заповедник. К категории особо охраняемых природных объектов американское законодательство относит и реки, обладающие особыми живописными, рекреационными и другими экологическими характеристиками.

Рекреационное природопользование в Америке также связано с

государственной собственностью. Законодательство США предусматривает создание специального государственного денежного фонда, предназначенного на приобретение земель для расширения штатной системы рекреационных зон.

Признание приоритетного значения права государственной собственности на землю в сфере охраны природы, обеспечения безопасности страны и удовлетворения общественных потребностей составляет одну из существенных особенностей новейших законов.

Об исключительном характере права государственной собственности на эти земли свидетельствует также законодательное запрещение незаконной купли-продажи земли.

В Земельном кодексе параметры права государственной собственности четко очерчены также в рамках отдельных категорий земель с учетом их видовых особенностей.

Поэтому право государственной собственности нуждается в предметном изучении применительно к каждой категории земель и абстрактная постановка вопроса о вредоносной его сущности является несостоятельной. Прежде всего, это касается земель сельскохозяйственного назначения.

Административно-волюнтаристская модель, в отличие от природных фондов и комплексов, механизм реализации которых создавался в унисон с мировой природоохранительной практикой, оказалась неспособной обеспечить не только эффективное использование, но и надлежащую охрану сельскохозяйственных земель.

Но это, отнюдь, не является, на наш взгляд, основанием ни для огульного отрицания права на существование государственной собственности на земли сельскохозяйственного назначения, ни абсолютизации института права частной собственности на них.

Анализ норм Земельного кодекса, устанавливающих правовой режим земель сельскохозяйственного назначения, показывает его нацеленность на оптимальное сочетание права и недопущение их искусственного противопоставления.

Прежде всего, это достигается четким определением исключительной сферы государственной на определенную часть, в зависимости от видовых особенностей, общественной значимости земельных угодий и субъектного состава их пользователей. Такое сохранение не противоречит стратегическому курсу республики по формированию полноценных рыночных отношений в аграрном секторе экономики и представляется оправданной в свете практики землепользования в государствах с развитой рыночной инфраструктурой.

Так, в Австралии, широко известной в мире своими достижениями в сельском хозяйстве, до сих пор преобладает государственная собственность в

аграрном секторе экономики, где каждый может для организации семейного (фермерского) хозяйства взять до 500 гектаров земли в зависимости от плодородия почвы.

Необходимыми условиями получения земельного участка являются обработка его своим трудом и строительство на нем жилого дома. Наряду с этим, действующее законодательство разрешает гражданам получить в аренду земельный участок сроком на 99 лет с ежегодной оплатой ренты в размере 4% от стоимости участка. Таким образом, в Австралии преобладают две формы использования земель сельскохозяйственного назначения: на праве собственности - для организации семейных (фермерских) хозяйств и на праве аренды - для ведения крупного сельскохозяйственного производства [3, с.111].

В странах Запада ушло в прошлое безраздельное господство частной собственности на сельскохозяйственные земли, как основной формы хозяйствования на них. В развитых государствах все большее развитие получает сельскохозяйственная аренда, как наиболее оптимальная форма реализации как государственной, так и частной собственности.

Показательным в этом плане является опыт послевоенной Германии, в которой по сравнению с другими странами купля-продажа земли существенно не ограничивалась, в результате чего довольно значительная ее часть перешла в частные руки. Но в дальнейшем, как показала практика, переход земли в частную собственность имел два серьезных недостатка:

1) концентрация земли в частных руках мешала государству свободно ею маневрировать;

2) земли превратились в источник спекуляции, поскольку на нее спрос возрастает быстрее, чем на обыкновенные товары.

В Германии за последние 30 лет цены на обыкновенные товары возросли в среднем в 3 раза, а на земельные участки - в 16 раз. Частники резко повысили цену на землю, хотя дополнительных затрат по улучшению ее качества не производили.

Учитывая это, за последние годы в Германии усиливается контроль за использованием земли, если земля используется частниками в спекулятивных целях, права земельного собственника урезаются в пользу государства.

Современное германское законодательство направлено на то, чтобы земля больше служила общественным интересам. Этому требованию больше отвечает аренда земли, когда арендатор обладает правом собственности на продукты земледельческого труда. Тогда только между арендаторами образуется конкуренция за получение большей продукции с каждого гектара земли.

Согласно современным экономическим теориям, цена земли является

производной от приносимого ею рентного дохода. Это означает, что необходимым и достаточным условием действия рыночного распределения земли является ее аренда, а не купля-продажа.

И опыт мировых аграрных лидеров: Голландии, Израиля, Новой Зеландии показывает, что можно вовсе обходиться без частной собственности на землю и при этом не только полностью обеспечивать свое население продуктами, но и экспортировать значительную их часть.

В частности, в Израиле (60 % территории которого занимает пустыня, а в аграрном секторе занято лишь 3% трудоспособного населения страны), экспорт сельскохозяйственной продукции дает доход в 20 миллиардов долларов в год.

Изучение опыта земельных преобразований в разных странах показывает, что по масштабам применения и по эффективности использования арендная форма землепользования не уступает частной форме собственности на землю. Как раз платное землепользование является мощным рычагом воздействия на рациональное использование земельных ресурсов.

Благодаря государственной собственности земельная рента в полном объеме поступает в бюджет, составляя около 30% государственного дохода, тогда как при частной собственности значительная часть этой суммы оседает у частных лиц.

Частная собственность на сельскохозяйственные земли преобладает лишь в ряде стран Азии (Пакистан, Малайзия), Африки (Бангладеш), Южной Америки (Колумбия, Мексика).

Но и в этих странах доля частных собственников в фонде сельскохозяйственных земель с каждым годом уменьшается. Не выдерживают критики и аргументы о том, что при частной собственности свободная продажа земли способствует активному вовлечению земли в оборот, концентрации производства.

В современный период земельный рынок в развитых странах весьма ограничен. Доля земель, меняющих своих собственников через куплю-продажу, наследование, дарение невысока: в США, Ирландии-3%, в Великобритании, Франции, Италии порядка 1%, в Бельгии-5%.

В странах запада основной формой вовлечения земель в сельскохозяйственный оборот становится аренда земли. Во Франции, например, 51% используемых сельскохозяйственных угодий обрабатывается на основе договоров аренды. В Великобритании и Австралии в арендных отношениях участвует около 1/3 фермерских хозяйств, занимающих около 40% сельскохозяйственных площадей. В Нидерландах аграрное предпринимательство базируется на

сформировавшейся десятилетиями устойчивой структуре арендного

землепользования, охватывающей 35% обрабатываемых земель [3, с.125].

Сохранение на данную категорию земель должно сопровождаться созданием эффективного экономическо-правового механизма его реализации, основными организационно-правовыми формами которых выступает право постоянного землепользования, право долгосрочного возмездного землепользования, право безвозмездного временного землепользования, право частной собственности на землю.

В заключение отметим, что нуждаются в переосмыслении существенные новации, введенные Земельным Кодексом Республики Казахстан в институт права землепользования. В частности, применительно к отдельным категориям субъектов земельных отношений право землепользования выступает самостоятельной стадией, обязательным предварительным условием наделения их правом частной собственности.

Список использованной литературы:

1.Земельный кодекс Республики Казахстан от 20 июня 2003 года № 442-II // Казахстанская правда. – 2003. – 26 июня.

2.Основные направления внутренней и внешней политики на 2024 год. «Egemen Qazaqstan». – 2024. – 3 января.

3.Быстров Г.Е. Правовые проблемы земельной и аграрной реформ в зарубежных странах: Теория, практика, итоги, перспективы. – Минск, 2021. – 210 с.

МРНТИ 10.77.21

Каким И.К.,
Мамандандырылған тергеу сотының
төрағасы, магистр. Көкшетау,
Қазақстан Республикасы
Ilias2024@mail.ru

К ВОПРОСУ О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ИНСТИТУТА СУДЕБНОГО КОНТРОЛЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация: В ходе судебного следствия, которое в «нормальном» уголовном процессе вовсе не обязательно должно воспроизводить следствие предварительное (если мы не хотим иметь «штамповочное правосудие»), может выясниться, что обвиняемый совершил более тяжкое преступление, нежели то, что изначально вменялось ему в вину. Может выясниться также наличие других соучастников или других эпизодов преступного деяния, выходящих за пределы предъявленного обвинения. Какое в такой ситуации решение должен принять суд, вот вопрос.

Ключевые слова: судебное следствие, уголовно-процессуальное законодательство, уголовное дело, следователь, обвинение, процессуальные сроки, вина.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ СОТ БАҚЫЛАУ ИНСТИТУТЫНЫҢ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ТУРАЛЫ МӘСЕЛЕ

Аңдапта: "Қалыпты" қылмыстық процесте алдын-ала тергеуді қайталаудың қажеті жоқ сот тергеуі барысында (егер біз "штамптау әділеттілігін" қаламасақ), айыпталушы бастапқыда оған кінәлі болғаннан гөрі ауыр қылмыс жасағаны анықталуы мүмкін. Сондай-ақ, басқа серіктестердің немесе айыптаудан тыс қылмыстық әрекеттің басқа эпизодтарының болуы анықталуы мүмкін. Мұндай жағдайда сот қандай шешім қабылдауы керек, міне сұрақ.

Түйін сөздер: сот тергеуі, қылмыстық іс жүргізу заңнамасы, қылмыстық іс, тергеуші, айыптау, іс жүргізу мерзімі, кінә.

ON THE ISSUE OF SOME FEATURES OF THE INSTITUTION OF JUDICIAL CONTROL IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract: During the judicial investigation, which in a "normal" criminal process does not necessarily have to reproduce the preliminary investigation (if we do not want to have a "stamping justice"), it may turn out that the accused has committed a more serious crime than what was initially attributed to him. It may also turn out that there are other accomplices or other episodes of a criminal act that go beyond the scope of the charge. The question is, what decision should the court make in such a situation?

Key words: judicial investigation, criminal procedure legislation, criminal case, investigator, charge, procedural terms, guilt.

Институт «дополнительного расследования», то есть право суда, принявшего уголовное дело к производству, вернуть его по определенным основаниям в стадию предварительного расследования либо по итогам решения вопроса о назначении главного судебного разбирательства, либо по итогам рассмотрения дела по существу уже в стадии главного судебного разбирательства, перешел в современный казахстанский уголовный процесс из процесса советского. В какой-то мере можно говорить, что данный институт был для советского уголовного процесса институтом «классическим», глубоко проникшим в ткань советской уголовно-процессуальной техники. Вместе с тем в процессе многолетнего применения процессуальная конструкция «дополнительного расследования», по своей логике направленная на решение вполне нейтральных (технических), причем очень важных, задач, подверглась серьезной деформации и стала использоваться отнюдь не только для того, для чего она задумывалась (используя медицинскую терминологию, в данном случае можно констатировать появление неких «побочных эффектов»). Именно в таком виде, то есть в качестве одного из системообразующих процессуальных механизмов, при этом сопряженного с бесспорными негативными «побочными эффектами», институт дополнительного расследования и был унаследован

постсоветскими уголовно-процессуальными системами, в том числе казахстанской уголовно-процессуальной
системой.

И здесь-то возникла основная дилемма, связанная с решением вопроса о сохранении или упразднении интересующего нас института. С одной стороны, «побочные эффекты» оказались столь серьезными и опасными, что вызвали не только непрекращающуюся критику института дополнительного расследования, но и констатацию его несовместимости с современными уголовно-процессуальными ценностями и принципами, сопровождаемую фактически перманентными призывами к полному отказу от самого института. С другой стороны, выяснилось, что техническая нагрузка, выполняемая данным институтом, не столь легко распределима между остальными институтами, тем более что некоторые важнейшие процессуальные компоненты советский уголовный процесс, сосредоточившийся на развитии доктрины «дополнительного расследования», в свое время уже утратил, в силу чего они не были заимствованы постсоветскими уголовно-процессуальными системами. В такой ситуации практическая реализация призыва к полному отказу от института дополнительного расследования оказалась, с технической точки зрения, отнюдь не такой простой, как кому-то могло показаться на первый взгляд.

Ярким примером неумения решить обозначенную выше дилемму является казахстанский законодатель, попытавшийся полностью упразднить в новом УПК РК институт дополнительного расследования и заменить его институтом «возвращения уголовного дела прокурору». Однако, скажем откровенно, данная попытка завершилась очевидным провалом. Это связано, прежде всего, с недооценкой технической составляющей института дополнительного расследования, в силу чего составители УПК РК не создали никаких иных процессуальных механизмов, на которые можно было бы возложить решение соответствующих процессуально-технических задач. В результате, институт дополнительного расследования постепенно и очень быстро «восстал из пепла», что было, не вдаваясь в детали, юридически оформлено Постановлением Конституционного Суда РК и Постановлением Пленума Верховного Суда РК.

Строго говоря, возрождение в казахстанском пореформенном уголовном процессе некоего подобия института дополнительного расследования есть явление, бесспорно, объективное: при тех технических подходах, которые были заложены в новом УПК РК, полностью избавиться от данного института не было ни малейшего шанса. В этом смысле УПК РК служит примером того, как методологически и технически не следует решать проблему реформирования

института дополнительного расследования. Методологически, чтобы иметь хотя бы теоретическую возможность технически корректно реформировать институт дополнительного расследования или вовсе отказаться от него, необходимо четко отделить друг от друга оценку негативных «побочных эффектов» данного института и его функциональную роль в уголовно-процессуальной системе.

В этом смысле мы принимаем как аксиому, не требующую более никакого научного доказывания и поиска новых убедительных аргументов, тезис о том, что во всех постсоветских уголовно-процессуальных системах, унаследовавших институт дополнительного расследования, практика применения данного института характеризуются крайне негативными и губительными для любой уголовно-процессуальной системы явлениями: неоправданным благоприятствованием обвинению (вместо хрестоматийного принципа favor defensionis на деле применяется принцип favor accusationis); отказом от постановления при наличии к тому оснований оправдательных приговоров; забвением фундаментального правила о том, что «все неустранимые сомнения толкуются в пользу обвиняемого» (in dubio pro reo) и т.д.

Представляется, что полемика в данном ракурсе pro и contra института дополнительного расследования, которая, к сожалению, в постсоветской уголовно-процессуальной доктрине ведется именно и исключительно вокруг наличия или отсутствия указанных «побочных эффектов», не имеет более никакого научного смысла. Мы здесь будем исходить из научной доказанности как наличия данных «побочных эффектов», так и их негативного характера. В противном случае не возникало бы самой необходимости оценивать пути реформирования института дополнительного расследования и анализировать перспективы его отмены. В то же время аксиоматичность приведенного тезиса вовсе не означает, что институт дополнительного расследования задумывался именно как средство борьбы с оправдательными приговорами или принципом «благоприятствования защите». Задумывался он для решения других задач, объективно возникающих перед любой уголовно-процессуальной системой (советской, постсоветской или вовсе не советской), и в этом смысле, образно говоря, не следует путать проект здания со зданием некачественно возведенным или используемым не по назначению (здание может быть спроектировано для достижения более или менее благовидных задач, а использоваться для достижения задач совершенно не благовидных).

Поэтому для оценки перспектив института дополнительного расследования требуется: а) понять, какие процессуальные задачи с его помощью решались и решаются; б) отделить друг от друга задачи

«благовидные» (решать которые необходимо в любой «добропорядочной» уголовно-процессуальной системе) от задач «неблаговидных» (решать которые вовсе не нужно); в) выяснить, прежде всего, с точки зрения методов сравнительного правоведения, существуют ли иные процессуальные механизмы, позволяющие решать задачи, условно названные нами «благовидными». Иначе говоря, к решению проблемы дополнительного расследования следует подходить не концептуально (когда мы отстаиваем или отрицаем саму концепцию «дополнительного расследования»), а сугубо функционально.

В данной части нашего анализа имеет смысл на время забыть о самом институте «дополнительного расследования», взглянув на проблему, как мы уже отмечали, исключительно с функциональной точки зрения. Любая уголовно-процессуальная система неизбежно сталкивается с несколькими проблемами, не укладывающимися в хрестоматийное представление о расследовании и разрешении уголовного дела. Во-первых, сложная процессуальная регламентация предварительного расследования, характерная, прежде всего, для так называемого «континентального уголовного процесса», приводит к появлению разного рода процедур, не связанных с собственно собиранием доказательств. Данные процедуры имеют другие цели, чаще всего направленные на обеспечение прав участников процесса. В такой ситуации возникает вопрос, каковы правовые последствия умышленного или неумышленного нарушения лицом, ведущим производство по делу, соответствующих уголовно-процессуальных норм, регулирующих данные процедуры? С учетом того, что процедуры эти не связаны с собиранием доказательств, такое процессуальное последствие как «признание доказательства недопустимым», вполне достаточное при нарушении закона, скажем, при производстве обыска, здесь неприменимо. Соответственно должны быть иные правовые последствия подобного рода нарушений, особенно когда они приобретают существенный характер и не имеют никакого отношения к существу уголовного дела (вопросу о виновности или невиновности обвиняемого) [1, с.16].

Во-вторых, в ходе судебного следствия, которое в «нормальном» уголовном процессе вовсе не обязательно должно воспроизводить следствие предварительное (если мы не хотим иметь «штамповочное правосудие»), может выясниться, что обвиняемый совершил более тяжкое преступление, нежели то, что изначально вменялось ему в вину. Может выясниться также наличие других соучастников или других эпизодов преступного деяния, выходящих за пределы предъявленного обвинения. Какое в такой ситуации решение должен принять суд?

В-третьих, опять-таки в ходе судебного следствия и независимо от решения вопроса о субъектах доказывания («активный» суд или «пассивный» суд при активных сторонах) может возникнуть необходимость представления или собирания дополнительных доказательств при невозможности сделать это сугубо судебно-следственными методами. Должны ли мы такую ситуацию игнорировать или она должна учитываться при построении уголовно-процессуальной системы?

Итак, обратимся к действующему законодательству ближнего зарубежья. Вопрос об отнесении международных договоров к источникам российского уголовного права является сложным и дискуссионным в уголовно-правовой науке. Положения ст. 1 УК РК не являются единственной аргументацией в защиту данной позиции. Приводятся и дополнительные доводы. Так, И.И. Рогов пишет: «На самом деле, можно ли считать международные нормы о борьбе с преступностью составной частью российского законодательства? Ответ отрицательный. Нуждается в уточнении и положение о примате международного уголовного права над национальным. Во-первых, договоры о международном уголовном праве должны вступить в законную силу. Во-вторых, без имплементации их во внутреннее законодательство они непосредственно применяться не будут. На них можно ссылаться в судебном, доктринальном толковании УК, можно считать достаточным поводом для изменения последнего. Однако их прямое, непосредственное и преимущественное действие нереально. Для правоприменительного использования вступивших в силу международно-правовых актов, содержащих предписания уголовно-правового характера требуется обязательная имплементация их норм в УК России. А это весьма сложный и противоречивый процесс» [2, с.55].

Деятельность групп судей может повысить согласованность действий внутри судебной системы. К тому же они играют значительную роль в распространении среди судей прогрессивной судебной политики и обеспечении ее успешной реализации. Судебный контроль представляет собой особую уголовно-процессуальную функцию, принадлежащую суду, не связанную с разрешением вопроса о виновности и ответственности. Однако, уголовно-процессуальная деятельность следственного судьи отражается на всем уголовном процессе, поскольку от действий и решений следственного судьи зависят ход и результаты расследования. При этом полномочия следственного судьи не ущемляют процессуальную самостоятельность органов уголовного преследования. Следственный судья не вправе предрешать вопросы, которые могут быть предметом судебного рассмотрения при разрешении дела по существу, посягать на процессуальную самостоятельность, то есть, принимать

решения вместо лиц, осуществляющих досудебное расследование, надзирающего прокурора и суда, рассматривающего дело, по существу. Следственные суды работают по следующим основным направлениям - это рассмотрение жалоб участников уголовного процесса на решения, действия и бездействие органов уголовного преследования, прокурора; санкционирование мер пресечения в виде содержания под стражей, домашнего ареста, залога; санкционирование следственных действий органов, мер принуждения и негласных следственных действий.

Наиболее заметной характерной чертой сложившейся в Европе ситуации является верховенство законодательной власти, которое по мере постепенного расширения избирательных прав стали отождествлять с народным суверенитетом. Это обстоятельство объясняет длительное сопротивление введению какого бы то ни было контроля над законодательством со стороны внешнего, независимого органа власти. В отличие от американской модели верховенство законодательной власти в рамках европейской модели не позволяет ограничивать власть большинства и не предполагает какого-либо высшего закона в виде набора позитивных норм, ограничивающих волю большинства. При таком подходе писаные конституции и инструментарий основных прав могут считаться простыми декларациями (важными, но по сути необязательными), которые парламент может изменять по своему усмотрению. Таким образом, народный суверенитет и верховенство парламента действуют как мощный инструмент регулирования внешнего контроля над законодательством, в особенности контроля со стороны судебного органа. Более того, в системе континентального права часто считалось, что сама судебная власть нуждается в проверке и контроле [3, с.53].

В рамках данной системы политический центр тяжести расположен между законодательной и исполнительной властями в ущерб судебной, которая не является, следовательно, настоящей третьей ветвью власти. В результате судебная власть, если ее можно так называть, часто оказывается за рамками политической сферы в подчиненном положении. Наконец, бюрократическая структура судебной власти, созданная по модели обычного административного корпуса, не только устанавливает иерархические ограничения для принимаемых судьями решений, но и служит основой для широко распространенных доводов в пользу лишения судов таких прерогатив, как судебный контроль над законодательством, который считается, в некотором роде, политическим и поэтому не должен осуществляться органом, лишенным какой-либо формы демократической легитимности.

Институт судебного контроля оказал огромное влияние на роль судебной власти, хотя он был сосредоточен в отдельном, специализированном суде.

Например, в порядке частного судопроизводства стороны могут оспорить конституционность закона, применяемого в их деле. В этом случае суд общей юрисдикции должен оценить наличие конституционных оснований для передачи дела в конституционный суд. Таким образом, суды общей юрисдикции действуют как некий фильтр между сторонами и конституционным судопроизводством и в результате в значительной степени контролируют доступ к Конституционному Суду.

Кроме того, суды общей юрисдикции вправе по своей воле поднимать конституционные вопросы в ходе рассмотрения конкретного дела, и такой процесс может впоследствии превратиться в инструмент для продвижения определенной формы судейской политики. Требование о вынесении конституционным судом постановления может использоваться как средство укрепления личных ценностей отдельных судей и даже тех, кто входит в состав их референтных групп. Следовательно, судьи судов общей юрисдикции становятся неотъемлемой частью процесса конституционного контроля, невзирая на то, что данная функция отведена отдельному специализированному суду.

Судебный процесс по частному иску – это пример того, что называют «конкретным» контролем над законодательством, поскольку он возникает в результате применения закона при рассмотрении отдельных споров. Данный вид контроля существует во многих европейских странах (включая Германию, Испанию, Италию) и позволяет как специализированным судам (административным, трудовым и т.д.), так и судам общей юрисдикции передавать дела в конституционный суд. Единственное исключение – Конституционный совет Французской Республики, который может рассматривать только непромульгированные законы и поэтому осуществляет исключительно абстрактный контроль [4, с.64].

Мы намеренно выделили только те процессуальные проблемы, которые требуют решения в любой процессуальной системе, то есть являются по нашей условной терминологии «благовидными». Решать многие другие проблемы, которые мы столь же условно назвали «неблаговидными», не требуется по принципиальным основаниям. Скажем, можно ставить вопрос о том, как быть если нерадивый следователь плохо произвел расследование уголовного дела, допустил много процессуальных нарушений при собирании доказательств, выдвинул необоснованное обвинение и т. д.? Однако, ответ на данный вопрос очевиден: в таком случае необходимо признавать доказательства недопустимыми и оправдывать обвиняемого за «недоказанностью» или по другой терминологии «непричастностью» к совершению преступления. Создание каких-либо специальных процессуальных механизмов, позволяющих

исправлять грубые следственные ошибки, является, безусловно, целью «неблаговидной», поскольку это приведет к деформации уголовно-процессуальной системы - резкому понижению роли оправдательного приговора, отсутствию у следствия стимулов к соблюдению закона и т.д. Такого рода цели вовсе не должны ставиться перед процессуальной системой, и именно поэтому мы назвали их «неблаговидными» [5, с.49].

Однако приведенные выше проблемы имеют совершенно иную природу и по этой причине, действительно, требуют процессуального решения. В этом смысле недопонимание принципиальных отличий между решением законодателем не требующих специального решения («неблаговидных») целей, которые, к слову, и привели к «побочным эффектам» института дополнительного расследования, и проблем другого порядка, требующих решения (пусть и не обязательно через «дополнительное расследование»), нередко встречается в современной литературе, что заметно осложняет реформирование постсоветского уголовного процесса. Скажем, нередко ведя полемику в духе «законности и справедливости», некоторые противники института дополнительного расследования отмечают, что вынесение оправдательного приговора при некачественном расследовании вполне справедливо, поскольку, дескать, «было бы не только незаконным, но и несправедливым решать вопрос некачественного предварительного расследования за счет прав и интересов обвиняемых». С этим можно согласиться, если, во-первых, иметь в виду расследование действительно, «некачественное», а, во-вторых, понимать под расследованием исключительно «собирание доказательств». В такой ситуации на самом деле не нужно ничего, кроме институтов недопустимости доказательств и оправдательного приговора. Однако, природа отмеченных нами проблем либо не связана с собиранием доказательств, либо далека от вопросов «качественности» или «некачественности» следствия [6, с.13].

Разрушение иерархических связей серьезно повлияло на судебные системы, что сопоставимо с гражданской службой. Оно имеет важное значение для общего расширения полномочий судебной власти. С созданием высших судов референтные группы судей стали более разнообразными. Традиционные члены референтных групп, такие как старшие судьи и правоведы, стали менее значимы, утратив свое монопольное право на продвижение по службе других судей. Помимо этого, начали меняться критерии профессионализма судьи. Техническое знание права (и соответствие идеологии судейской элиты) перестало быть определяющим фактором карьерного роста. Значимым стало мнение тех, кто не работал в судебной системе (например, политических партий в парламенте, профсоюзов, других заинтересованных групп), особенно

если они могли повлиять на назначение членов высшего совета. Также стали все чаще пересекаться интересы судов и средств массовой информации, поскольку действия представителей судебной власти, в особенности прокуроров, служат новостным поводом для прессы.

В случае с первой из обозначенных нами проблем нарушение закона в ходе предварительного расследования, приведшее, в частности, к существенным ограничениям прав обвиняемого, не имеет никакого отношения ни к самому обвинению, ни к его доказанности или недоказанности, ни к разрешению дела по существу в форме приговора. Почему, допустим, присяжные заседатели должны оправдывать обвиняемого, в отношении которого имеются соответствующие обвинительные доказательства, исследованные в суде, лишь только в силу того, что обвиняемому не дали возможности надлежащим образом ознакомиться с материалами уголовного дела? Что и кто помешает им в такой ситуации вынести обвинительный вердикт? Как должно в такой ситуации выглядеть напутственное слово председательствующего: «Прошу Вас оценить доказательства, представленные обвинением и защитой, а также решить вопрос, нарушен ли пункт такой-то статьи такой-то УПК, регламентирующий процедуру предъявления обвинения или ознакомления с материалами дела.

Что касается второй и третьей из указанных проблем, то они не только не связаны или не всегда связаны с «некачественностью расследования», но нередко возникают, напротив, в случае весьма «качественных» расследования и рассмотрения уголовного дела. Ситуацию, при которой в суде не может появиться новых доказательств, свидетельствующих о наличии иных соучастников, иных эпизодов преступного деяния или необходимости перквалификации преступного деяния, в том числе на более тяжкое, можно представить только в одном из двух случаев (а чаще всего при их одновременном наличии): а) при незаконных методах ведения следствия, физическом или психическом давлении на обвиняемого (когда он просто вынужден сразу и полностью сообщить все сведения); б) при отсутствии надлежащего судебного следствия, когда стороны «дремлют» при его проведении, а суд ограничивается монотонным оглашением материалов предварительного расследования, а затем «штампует» приговор, просто-напросто переписывая обвинительное заключение. Если же исходить из некоего почти «идеального процесса», то мы столкнемся с совершенно иной картиной: вежливый и соблюдающий закон следователь лишь бесстрастно фиксирует показания участников процесса, в том числе, допустим, застигнутого на месте преступления обвиняемого, умолчавшего о своих «сообщниках», после чего стороны в подлинно состязательном судебном разбирательстве

подвергают тех же участников процесса тщательному допросу, «ловят» их на противоречиях и т. д., в результате чего в ходе судебного следствия совершенно нормальным является появление новых фактов (допустим, о «сообщниках»), ранее следствию неизвестных и не могущих быть известными (обвиняемый, не подвергаемый никакому насилию и не испытывающий ревностного усердия следователей, о них просто-напросто не сообщил).

Для решения других из указанных выше проблем институт дополнительного расследования (supplément d'information) во Франции не применяется - для этого там существуют иные процессуальные механизмы, к которым мы еще вернемся далее. Впрочем, сразу заметим, что концепция возвращения дела следственным органам также уходит корнями во французский уголовный процесс. Не вдаваясь в различные детали ее исторической эволюции, ныне данную концепцию можно обнаружить, скажем, в ст. 385 действующего УПК Франции (абзац 2), согласно которой суд вправе в некоторых случаях при обнаружении нарушений уголовно-процессуального закона, влекущих недействительность процессуальных действий (nullités des procédures), «вернуть дело соответстующему прокурору, что дает последнему возможность вновь передать его в производство следственного судьи для устранения выявленных нарушений».

Если считать, что легитимные пробелы предварительного следствия, не связанные с его некачественным проведением, могут возникать лишь в результате неожиданного хода окончательного (судебного) следствия, что мы и обозначили в качестве «третьей проблемы», то французское «дополнительное следствие» не является удовлетворительным способом их устранения, поскольку его можно провести только до начала судебного следствия (в ходе подготовительных действий к главному судебному разбирательству). В такой ситуации оно, действительно, выглядит не столько средством решения объективных технических проблем, сколько способом элементарного восполнения огрехов предварительного следствия, то есть результатом его некачественного проведения. Отечественный вариант «дополнительного расследования» сложился отнюдь не при советской власти, как иногда принято думать, а в дореволюционном праве, причем сложился он путем не механического заимствования французской конструкции supplément d'information, а путем ее заимствования творческого.

В заключение отметим, что вопрос о том, «принадлежит ли суду или его председателю, в период приготовительных распоряжений, власть дополнения предварительного следствия и производства исследований, необходимых для выяснения необходимости такого дополнения», серьезно волновал казахстанских законодателей, правоприменителей и ученых, которым было

прекрасно известно об утвердительном ответе на данный вопрос столь модного тогда французского права.

Список использованной литературы:

1. Шуменова Р. Система процессуальных гарантий принципов уголовного судопроизводства //Фемида. – 2011. – № 2. – С.16-20.

2. Рогов И.И. Конституционные основы формирования уголовно-правовой политики Республики Казахстан //Научные труды Әділет. – 2007. – № 1. – С.55-62.

3. Сартаев С.С., Нурпеисов Дархан К. Коррупция: понятие и субъект //Право и государство. – 2015. – № 1-2. – С.53-54.

4. Guarnieri C., Pederzoli P. The Power Judges / Ed. by Ch.A.Thomas. Oxford: Oxford University Press, 2022.

5. Арефина С.И. Проблемы делегированного законодательства в зарубежных странах // Социальные и гуманитарные науки. – Отечественная и зарубежная литература. – Серия 4. – Государство и право: Реферативный журнал. – 2021. – С. 49-63.

6. Лебедева М.Л. Технологии институциональной организации регламентаризма Французской республики // Бизнес в законе. – 2015. – № 3. – С.13-16.

МРНТИ 10.77.51

Мадалиев Т.П.,
полиция полковнигі, М. Есболатов атындағы
ІІМ Академиясы, жедел-іздестіру қызметі кафедрасының
доценті, Алматы, Қазақстан Республиксы.
Пархатжан Исламбек,
М. Есболатов атындағы ІІМ Академиясы,
киберқауіпсіздік және ақпараттық технологиялар
кафедрасының оқытушысы. Алматы.
zhanna_madalieva@mail.ru

КОНЦЕПЦИЯ КИБЕРБЕЗОПАСНОСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН КАК ИНСТРУМЕНТ УСИЛЕНИЯ БОРЬБЫ С КИБЕРПРЕСТУПЛЕНИЯМИ

Аннотация: Сегодня одной из проблем, волнующих население, является интернет-мошенничество. Они широко распространены по всему миру, в том числе даже в самых технологически развитых странах. Большинство онлайн-мошенничеств, связанных с выдачей займов гражданам, а также кражей их банковских сбережений, совершаются “иностранными преступниками”. Они входят в состав транснациональных организованных преступных группировок, действующих по принципу “колл-центров”, с постоянной дислокацией в странах ближнего и дальнего зарубежья. Для противодействия им в стране реализован проект «Киберполе». Пилотный проект был реализован в рамках исполнения поручения Главы государства и распространен на все регионы.

Ключевые слова: киберпреступления, специальные технические средства, киберпреступность, компьютерные преступления, законные методы.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ КИБЕРҚАУІПСІЗДІК ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ КИБЕРҚЫЛМЫСТАРҒА ҚАРСЫ КҮРЕСТІ КҮШЕЙТУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Аңдапта: Бүгінгі таңда халықты толғандыратын мәселелердің бірі-Интернеттегі алаяқтық. Олар бүкіл әлемде, соның ішінде ең технологиялық дамыған елдерде де кең таралған. Азаматтарға несиелер мен несиелер беруге, сондай-ақ олардың банктік жинақтарын ұрлауға байланысты онлайн алаяқтықтардың көпшілігін "шетелдік қылмыскерлер"жасайды. Олар "Байланыс орталықтары" қағидаты бойынша жұмыс істейтін, жақын және алыс шетелдерге тұрақты орналастырылатын трансұлттық ұйымдасқан қылмыстық топтардың құрамына кіреді. Оларға қарсы тұру үшін елде "Киберполь" жобасы жүзеге асырылды. Пилоттық жоба Мемлекет Басшысының тапсырмасын орындау аясында жүзеге асырылып, барлық өңірлер бойынша ауқымды түрде жүзеге асырылды.

Түйін сөздер: киберқылмыс, арнайы техникалық құралдар, киберқылмыс, компьютерлік қылмыстар, құқықтық әдістер.

THE CONCEPT OF CYBERSECURITY OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AS A TOOL TO STRENGTHEN THE FIGHT AGAINST CYBERCRIME

Abstract: Today, one of the issues of concern to the population is Internet fraud. They are widespread all over the world, including even in the most technologically advanced countries. Most of the online scams related to the issuance of loans and loans to citizens, as well as the theft of their bank savings, are committed by “foreign criminals”. They are part of transnational organized criminal groups operating on the principle of “Call centers”, with permanent deployment in countries near and far abroad. To counteract them, the Cyberpole project has been implemented in the country. The pilot was implemented as part of the execution of the order of the Head of State and scaled across all regions.

Key words: cybercrimes, special technical means, cybercrime, computer crimes, legal methods.

Характерная для последних десятилетий общемировая тенденция внедрения достижений информационно-коммуникационных технологий с темпами, существенно опережающими формирование культуры их использования, и укоренения общественных и производственных отношений, характерных для «информационного общества», в первую очередь, в вопросах обеспечения кибербезопасности, в Казахстане также находит свое подтверждение [1].

За прошедший период электронные информационные ресурсы и информационные системы введены в хозяйственный оборот наряду с другими видами имущественных активов, расширена сфера их рыночного использования. Сфера автоматизации государственных услуг, рынок

электронной коммерции и электронных платежей развиваются на принципах обеспечения безопасности личности, общества и государства при применении информационно-коммуникационных технологий, а также осуществления деятельности на основе единых стандартов, обеспечивающих надежность и управляемость объектов информатизации и связи. С этапа становления вопросов информационной безопасности с учетом характера содержащейся информации дифференцированы правовые режимы общедоступных и конфиденциальных электронных информационных ресурсов и систем, установлены права и обязанности собственников, владельцев и пользователей по их защите [2].

Деятельность государственных органов и других субъектов по обеспечению информационной безопасности в области информатизации и связи осуществляется в соответствии с их отраслевой компетенцией, а также целями и задачами в предметных областях, связанных с использованием ИКТ (регулирование связи и информационных технологий, защита персональных данных, защита государственных секретов, противодействие деятельности иностранных технических разведок, оперативно-розыскная деятельность на сетях связи, расследование преступлений, совершаемых с использованием ИКТ и другие). В целом, в Республике Казахстан организационно-правовые и технические основы системы мер по обеспечению информационной безопасности в области информатизации и связи (кибербезопасности) формировались и законодательно закреплялись как составляющие информационной безопасности и обеспечения безопасности информационного пространства и инфраструктуры связи в соответствии с Законом Республики Казахстан «О национальной безопасности» [3, с. 291-292].

На законодательном уровне регламентировано функционирование системы мониторинга обеспечения информационной безопасности объектов информатизации «электронного правительства», включающих в себя как государственные, так и негосударственные информационные системы, интегрируемые с государственными. Проводится обширная работа по информированию населения о мерах предосторожности. В августе-сентябре прошлого года проведена обширная разъяснительная работа путем рассылки СМС-уведомлений. С операторами связи заключены меморандумы о противодействии фрод-звонкам. Во всех регионах созданы и действуют специализированные группы по расследованию интернет-мошенничеств. В частности, в столице запущен пилотный проект «Киберпол» [4, с.1-2].

Совершенствуются процедуры введения информационных систем в промышленную эксплуатацию. В этой связи, законодательно дифференцированы меры безопасности к информационным системам в

зависимости от их отнесения к определенному классу, ограничен срок нахождения информационной системы в режиме опытной эксплуатации. Основной акцент правоохранительные органы делают на усиление взаимодействия с другими госорганами, финансовыми учреждениями и частным сектором. Также они реализуют комплекс мер, направленных на выявление и раскрытие таких преступлений, а также задержание организаторов и соучастников. Так, в прошедшем году по результатам проведенных оперативных мероприятий в ряде городов страны пресечена преступная деятельность 6 групп, занимавшихся обналом похищенных у граждан денег. Среди них есть как казахстанцы, так и граждане бывшего союза. Последние занимались поиском и оформлением банковских карт, а также переводами денег организаторам мошеннических схем [5, с.144-145].

С 1 января 2016 года информационные системы государственных органов, негосударственные информационные системы, интегрируемые с государственными информационными системами на этапе опытной эксплуатации, проходят испытания на соответствие требованиям информационной безопасности. Во время испытаний проверке подвергаются исходные коды, настройки функций безопасности, обследуется сетевое и серверное оборудование и осуществляется нагрузочное тестирование.

Результаты проведения испытаний отражаются в повышении защищенности и отказоустойчивости информационных систем, безопасности программного обеспечения информационных систем, снижении влияния факторов нарушений информационной безопасности информационных систем, внедрении механизмов контроля и мониторинга безопасности информационных систем. Система технического регулирования предусматривает подтверждение соответствия программного обеспечения и телекоммуникационного оборудования, в том числе с определением случаев их обязательной сертификации при использовании в государственном секторе. В этих целях ежегодно актуализируется свод национальных и гармонизированных технических стандартов в сфере информационной безопасности, защиты информации, безопасности информационных технологий.

Создана и совершенствуется система правовых, организационных, технических и криптографических мер защиты государственных секретов, обрабатываемых с использованием средств вычислительной техники.

Наиболее чувствительная для безопасности государства информация в электронной форме передается только через сети телекоммуникаций специального назначения, физически отделенные от Интернета и использующие криптографические средства защиты информации.

Подходы к обеспечению безопасности инфраструктуры связи и сетей телекоммуникаций общего пользования выстраиваются вокруг системы централизованного управления сетями телекоммуникаций, через возможности магистральных операторов связи, реализующих на пограничном оборудовании концепцию «электронной границы».

Если при мошенничестве, в ходе телефонного разговора преступником была получена информация о банковской карте, то необходимо позвонить по телефону, указанному на карте и заблокировать карту. В день совершения мошенничества необходимо обратиться в банк с заявлением о возврате денежных средств на карту, так как банк обязан возвратить денежные средства, если операция была оспорена владельцем карты в день операции.

Для предотвращения мошенничеств также рекомендуем не распространять в сети Интернет сведения о мобильных номерах с их привязкой к анкетным данным, не указывать мобильные номера на социальных страницах, в подаваемых в сети объявлениях не указывать рядом с номером сотового телефона Имя и Фамилию, адрес жительства и другую личную информацию. Не использовать в сети Интернет номера своих мобильных телефонов, к которым привязаны банковские карты и номера мобильных телефонов, которые используются для работы в «Мобильном банке».

Последнее время получают распространение мошенничества, совершенные в отношении пользователей сети Интернет продающих товары на сайтах бесплатных объявлений. Продавцу поступает звонок якобы от покупателя. Мошенник под видом покупателя сообщает, что желает приобрести товар, но проживает в другом городе и предлагает оплатить товар путем перечисления денежных средств на карту продавца. Для этого он просит продавца назвать номер карты, владельца карты, срок действия карты, код на обратной стороне, а также сотовый номер, привязанный к карте, либо по умолчанию использует номер, указанный в объявлении. После получения этих сведений мошенник использует данные о карте для оплаты покупок в сети Интернет. Другой вариант, когда на телефон продавца поступают коды от банка и мошенник просит сообщать их якобы для перевода денег, в этот момент мошенник подключает к телефону потерпевшего, либо к своему телефону услугу «Мобильный банк» и похищает деньги с карты. Третий вариант, когда мошенник, выступающий в роли «покупателя» предлагает продавцу пройти к банкомату и, якобы произведя некоторые операции, получить деньги, в трех указанных случаях мошенник похищает денежные средства продавца.

Признаками заражения мобильного устройства могут быть блокирование операционной системы, блокирование входящих СМС сообщений, отправка

искусственно сгенерированных мобильным устройством сообщений. Зараженный мобильный телефон следует немедленно выключить. Сим-карту перевыпустить у оператора, а телефон сохранить для последующего изучения полицией, если было совершено мошенничество, либо передать в сервисный центр, если деньги похищены.

Развитие данных видов мошенничества обусловлено человеческими факторами, такими, как желание сэкономить, отсутствие близко расположенных магазинов с таким товаром, полное отсутствие предложений на рынке. Основными приобретаемыми товарами являются предметы роскоши: дорогая цифровая техника, автомобили, шубы, брендовые вещи. Исключены полностью факты приобретения товаров первой необходимости. Желание сэкономить приводит зачастую к потере всех денежных средств, в связи с чем, первая и основная рекомендация - приобретать вещи за их реальную стоимость и не искать предложений с 30-50% выгодой, так как это противоречит в целом принципам рынка, либо присланный товар окажется подделкой, неисправным, либо не удовлетворяющим запросам покупателя.

В случае необходимости приобрести товар через социальную сеть необходимо тщательно проверить продавца, обязательно связаться с ним по телефону, расспросить подробности о товаре, потребовать фотографии товара в деталях, предложить отправить товар курьерской службой и наложенным платежом, обговорить возможность возврата товара, возможность самовывоза.

Широкое распространение в сети Интернет также приобретают мошенничества с привлечением средств пользователей для их приумножения в финансовых пирамидах, кооперативах, микрофинансовых организациях, биржах, букмекерских конторах, рынках электронных валют. Правоохранительные органы настоятельно рекомендуют не вступать в какие-либо отношения с такими организациями и лицами, предлагающими такие услуги, так как многие компании и интернет сайты данных компаний находятся за рубежом, организации работают по законам других государств, либо изначально мошеннические, и вернуть затраченные на данные проекты деньги практически невозможно.

По традиции АО «Государственная техническая служба» в начале года представляет для своих читателей очередной выпуск кибердайджеста, посвященного инцидентам в области информационной безопасности (ИБ) в Казахстане за прошедший период. В мире, где технологии играют все более ключевую роль в различных сферах нашей жизни, вопросы информационной безопасности становятся неотъемлемой частью нашего повседневного существования. Прошедший год оказался богатым на события и вызовы в области информационной безопасности, с которыми сталкиваются как

индивиды, так и организации. Угрозы информационной безопасности постоянно эволюционируют, а киберпреступники находят новые способы атак, чтобы получить доступ к чувствительной информации.

В инфраструктуре государственных организаций были выявлены иностранные кибершпионы. В марте 2023 года АО «ГТС» совместно с КНБ РК сообщило о выявлении хакерской группировки, которая осуществляла кибершпионаж путем негласного сбора документов из инфраструктур нескольких государственных органов и организаций. Злоумышленникам удалось скомпрометировать основные элементы информационно-коммуникационных инфраструктур государственных органов и организаций, в том числе были зафиксированы факты компрометации рабочих станций руководителей. Они вели высокотехнологичный кибершпионаж, при котором государственные организации не подозревали о наличии постороннего в своей инфраструктуре. Все работало, как и прежде, антивирусное программное обеспечение выявляло только ранее известное вредоносное программное обеспечение, электронные документы на компьютерах не пропадали, инфраструктура работала стабильно, и не возникало подозрений, что некие сторонние силы крадут сведения, циркулирующие в организации. Хакеров интересовала только «чувствительная» информация, они не крали все подряд.

На наш взгляд, основной причиной реализации инцидентов является несоблюдение кибергигиены. Команда АО «ГТС» регулярно проводит работу по оповещению, разбору инцидентов и проведению лекций по кибергигиене, включая основные аспекты безопасного использования интернета, защиты от фишинга, обзор современных угроз информационной безопасности и т.д. Лекционные мероприятия направлены на повышение общей осведомленности и обучение практическим навыкам безопасности пользователей в цифровом мире. В настоящее время растет процентная доля целевых фишинговых атак, организуемых через рассылку писем по электронной почте, мессенджерам и т.д. Люди получают тщательно разработанные фишинговые сообщения, провоцирующие их вводить конфиденциальные/персональные сведения – логин и пароль, которые дают доступ к чувствительной информации, в том числе к корпоративным сетям или базам данных организаций и компаний. Целевые фишинговые письма могут содержать ВПО, в большинстве случаев это программное обеспечение для удаленного доступа, вредоносного программного обеспечения.

Регулярный анализ в течение года международных угроз и событий в области информационной безопасности оправдан по ряду ключевых причин. В первую очередь, динамичная природа угроз информационной безопасности требует регулярного мониторинга, так как злоумышленники постоянно

совершенствуют свои методы атак. Только систематический анализ поможет выявлять новые угрозы и эффективно реагировать на них. В 2023 году в международном сообществе были распространены следующие типы угроз и инцидентов информационной безопасности, направленные на крупных игроков мирового рынка:

1. Атаки на конечные точки *(Endpoint-Based Attacks)*
2. Атаки с использованием программ-вымогателей
3. Атака на цепочку поставок 3CX
4. Утечка данных (data leak)
5. Несанкционированный доступ (кибератаки)
6. Уязвимости
7. Облачные кражи информации

Анализ ситуации, связанной с вопросами противодействия правонарушениям и преступлениям в сфере информационной безопасности, а также противодействия распространению информации, противоречащей законодательству Республики Казахстан, свидетельствует о необходимости уточнения и дополнения уголовно-правовых норм, предусмотренных УК РК. В условиях расширения видов массовой коммуникации, в первую очередь, широкого использования сети Интернет, назрела необходимость концептуального пересмотра норм действующего уголовного законодательства. Существующие уголовно-правовые нормы в сфере киберпреступности разрознены и не связаны между собой единым смысловым значением как преступления в сфере информационных технологий, нарушения информационной безопасности, защиты охраняемой законом информации, а также защиты прав и свобод граждан в информационной сфере.

В качестве одной из причин данного процесса достаточно назвать бурное и ускоряющееся развитие информационных технологий, приводящее к стремительному изменению форм преступного поведения, на которое любая уголовно-правовая система должна адекватно и столь же стремительно реагировать». Действительно, революционные изменения, происходящие в сфере информационных технологий в последнее время, требуют срочного реагирования на возникающие проблемы. Они определяют насущную необходимость включения в правовую систему Республики Казахстан юридических норм, которые бы регулировали правоотношения, возникающие в сфере сбора, обработки, накопления, хранения, распространения и передачи информации, а также использование компьютерной техники, средств хранения информации, носителей информации и каналов связи телекоммуникаций.

Концепция призвана обеспечить единство подходов к мониторингу обеспечения информационной безопасности государственных органов, физических и юридических лиц, а также выработку механизмов

предупреждения и оперативного реагирования на инциденты информационной безопасности, в том числе в условиях чрезвычайных ситуаций социального, природного и техногенного характера, введения чрезвычайного или военного положения. При разработке Концепции изучен международный опыт в области формирования подходов к защите национальной информационно-коммуникационной инфраструктуры государств-лидеров в сфере разработки и использования информационно-коммуникационных технологий, так и стран, стремящихся расширить сферу их применения для достижения целей социально-экономического развития.

В заключение отметим, что Концепция кибербезопасности («Киберщит Казахстана») была разработана в соответствии с Посланием Президента Республики Казахстан «Третья модернизация Казахстана: Глобальная конкурентоспособность» с учетом подходов Стратегии «Казахстан-2050» по вхождению Казахстана в число 30-ти самых развитых государств мира. Концепция основана на оценке текущей ситуации в сфере информатизации государственных органов, автоматизации государственных услуг, перспектив развития «цифровой» экономики и технологической модернизации производственных процессов в промышленности, расширения сферы оказания информационно-коммуникационных услуг.

Список литературы:

1. Постановление Правительства Республики Казахстан от 30 июня 2017 года № 407 “Об утверждении Концепции кибербезопасности (“Киберщит Казахстана”)” // https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000407.

2. Постановление Правительства Республики Казахстан от 12 декабря 2017 года № 827 Об утверждении Государственной программы “Цифровой Казахстан” (утратило силу) // https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000827

3. Dumchikov M., Fomenko A., Yunin, O. et al. The essence and classification of cybercrime in the field of computer information // Amazonia Investiga. – 2022. – No.11(51). – Pp. 291-299.

4. Aslan Ö., Serkant S., Ozkan-Okay M. et al. A Comprehensive Review of Cyber Security Vulnerabilities, Threats, Attacks, and Solutions (in Eng.) // Electronics/ – 2023. – No. 12(6). – Pp. 1-42. https://doi.org/10.3390/electronics12061333.

5. Skopik F., Pahi T. Under false flag: using technical artifacts for cyber attack attribution // Cybersecurity. – 2020. – No. 3. https:// doi.org/10.1186/s42400-020-00048-4.

МРНТИ 10.77.51

Мадалиев Т.П.,
доцент кафедры оперативно-розыскной
деятельности Алматинской Академии
МВД им.М. Есболатова, полковник полиции
г.Алматы, Республика Казахстан
Пархатжан Исламбек,
преподаватель кафедры кибербезопасности

и информационных технологий Алматинской
Академии МВД им.М. Есболатова
г.Алматы, Республика Казахстан
zhanna_madalieva@mail.ru

ОРГАНИЗАЦИЯ РОЗЫСКА БЕЗ ВЕСТИ ПРОПАВШИХ ЛИЦ, В ТОМ ЧИСЛЕ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ

Аннотация: Сегодня одной из проблем, волнующих население, является розыск без вести пропавших лиц, в том числе несовершеннолетних. Расследование преступлений - это творческий процесс, в котором недопустимы схематизм, непродуманные аналогии. Частная криминалистическая методика не должна сковывать инициативу следователя, исключать нестандартные решения возникающих следственных задач. Также при розыске без вести пропавших, подключают волонтеров и добровольцев, для оперативной и слаженной работы розыска пропавшего человека, существует алгоритм взаимодействия с добровольцами при осуществлении розыска человека. В зависимости от обстоятельств расследуемого события и его особенностей очередность первоначальных и последующих действий и их перечень могут варьироваться.

Ключевые слова: организация, тактика, без вести пропавшие, оперативные действия, розыск.

ЖОҒАЛҒАН АДАМДАРДЫ, ОНЫҢ ІШІНДЕ КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫ ІЗ-ТҮЗСІЗ ІЗДЕСТІРУДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ

Аңдапта: Бүгінгі таңда халықты толғандыратын мәселелердің бірі жоғалған адамдарды, оның ішінде кәмелетке толмағандарды іздестіру болып табылады. Қылмыстарды тергеу-бұл схемаға, ойластырылмаған ұқсастықтарға жол берілмейтін шығармашылық процесс. Жеке сот-медициналық әдістеме тергеушінің бастамасына кедергі келтірмеуі керек, туындайтын тергеу міндеттерінің стандартты емес шешімдерін болдырмауы керек. Сондай-ақ, хабар-ошарсыз кеткендерді іздестіру кезінде еріктілер мен еріктілер қосылады, жоғалған адамды іздеудің жедел және үйлесімді жұмысы үшін адамды іздестіру кезінде еріктілермен өзара әрекеттесу алгоритмі бар. Тергеліп жатқан оқиғаның мән жайына және оның ерекшеліктеріне байланысты бастапқы және кейінгі іс қимылдардың кезектілігі және олардың тізбесі әр түрлі болуы мүмкін.

Түйін сөздер: ұйымдастыру, тактика, хабар-ошарсыз кеткендер, жедел әрекеттер, іздестіру.

ORGANIZATION OF THE SEARCH FOR MISSING PERSONS, INCLUDING MINORS

Abstract: Today, one of the problems of concern to the population is the search for missing persons, including minors. Crime investigation is a creative process in which schematism and ill-conceived analogies are unacceptable. Private forensic techniques should not constrain the investigator’s initiative, exclude non-standard solutions to emerging investigative tasks. Also, when searching for missing

persons, volunteers and volunteers are involved, for the prompt and well-coordinated work of searching for a missing person, there is an algorithm for interacting with volunteers when searching for a person. Depending on the circumstances of the event under investigation and its specifics, the order of initial and subsequent actions and their list may vary.

Key words: organization, tactics, missing persons, operational actions, search.

Первоначальный этап расследования требует от следователя максимальной оперативности действий. Он должен составить себе представление о событии, которое ему предстоит расследовать, успеть выявить и собрать максимум доказательств, которые в противном случае могут исчезнуть или быть уничтожены, приложить интенсивные усилия к раскрытию преступления по горячим следам, установлению и задержанию виновных, обеспечению возможности возмещения ущерба, причиненного преступлением. Для того чтобы решить все эти задачи, следователь должен обладать сведениями о типичных средствах и путях их решения, о типичных осложняющих обстоятельствах, с которыми он может столкнуться. Все это и содержится в рассматриваемом элементе структуры частной методики [1, с.20].

На базе этого раздела методики разрабатывают алгоритмы действий следователя на начальном этапе работы по уголовному делу, содержащие указания на подлежащие выяснению обстоятельства дела и пути их исследования: те или иные типичные, следственные действия и оперативно-розыскные меры.

Задача последующих следственных действий- дальнейшее собирание, исследование, оценка и использование доказательств, установление всех элементов предмета доказывания. Именно на последующем этапе расследования в конечном счете решается судьба дела и принимаются наиболее ответственные процессуальные решения. Тактика действий, одноименных с теми, которые проводятся на начальном этапе, может быть совершенно иной, поскольку могут измениться их задачи, объем информации, которой к этому времени уже располагает следователь, будет нейтрализовано или, наоборот, проявится противодействие расследованию со стороны заинтересованных лиц и т.п. [2, с.19].

1. При получении информации о безвестном исчезновении человека оперативный дежурный разъясняет заявителю возможность привлечения в случае необходимости добровольцев к осуществлению поисковых мероприятий, о чем делается отметка в типовом заявлении о розыске лица, пропавшего без вести, здесь же фиксируется согласие (или отказ) заявителя.
2. Вместе с тем заявителю может быть предоставлена контактная

информация координатора добровольческого отряда, действующего на данной территории, для самостоятельного обращения. При этом согласовывается порядок обращения исходя из обстоятельств исчезновения и личности пропавшего.

В случаях, когда предполагается некриминальный характер исчезновения, решение о привлечении добровольцев также может быть принято или сотрудником полиции, отвечающим за розыск. Представляется целесообразным привлекать добровольцев к поисковым мероприятиям во всех случаях исчезновения лица при некриминальных, в том числе очевидных, обстоятельствах либо в случае, когда на основе первоначальной информации возможно предположить территорию его вероятного нахождения.

В случае возбуждения уголовного дела решение о необходимости использования помощи добровольцев, а также ее направленности принимается по согласованию со следователем, в зависимости от конкретной ситуации. В противном случае деятельность добровольцев может спровоцировать действия преступников по принятию дополнительных мер по сокрытию следов преступления, изменению местонахождения похищенного человека, совершению в отношении его преступления. При принятии решения о привлечении к поисковым мероприятиям добровольцев об этом незамедлительно информируется координатор отряда добровольцев (или другой член отряда).

По прибытии координатора в оперативный штаб руководитель штаба или сотрудник, ответственный за розыск, незамедлительно организует краткий инструктаж, определяет первоначальный план работы добровольцев, их цели и задачи, обеспечивает необходимой информацией, фотографиями разыскиваемого лица, знакомит с единой картой поиска, выдает ориентировки, снабжает иными материалами, которые необходимо распространить, дает конкретные рекомендации об объеме и характере поисковых мероприятий, инструктирует о способах их выполнения [3, с.57].

Устанавливается периодичность связи добровольцев со штабом для корректировки, обновления данных и организации мероприятий, обмена информацией, контроля (в случае необходимости назначается время очных встреч). При принятии решения о необходимости привлечения к поисковым мероприятиям добровольцев перед ними ставятся следующие задачи:

1) поиск пропавшего лица или следов, указывающих на его возможное местонахождение либо на совершение в отношение лица преступления, на территории, прилегающей к вероятному месту исчезновения (для решения задачи рекомендуется обследовать территорию, прилегающую к месту исчезновения (чердаки, подвалы, вентиляционные шахты, расположенные в

доме или недалеко от дома, где проживал пропавший), место, где пропавшего без вести видели в последний раз, места, которые обычно посещал разыскиваемый; осмотреть контейнеры вблизи дома, канализационные колодцы, выгребные ямы, свалки мусора, пустыри, парки, участки лесонасаждений, заброшенные строения и другие места, которые могут быть использованы преступником для сокрытия трупа и иных вещественных доказательств, лесные массивы, болота, заросли кустарника, овраги по маршруту направления движения пропавшего без вести) [4, с.247].

При обнаружении следов, указывающих на возможное местонахождение пропавшего лица либо на совершение в отношении его преступления, добровольцы принимают меры к их сохранению, и незамедлительно сообщают об обнаруженном в штаб розыска. Рекомендуется составить опись всех обнаруженных предметов. В целях обеспечения возможности отработки обнаруженных следов служебно-розыскной собакой необходимо ориентировать добровольцев на недопустимость изъятия, порчи следов, самовольного проведения каких-либо действий при их обнаружении. Добровольцы, в том числе журналисты, которые могут среди них находиться, должны быть ориентированы на недопустимость разглашения информации об обнаруженных следах;

2) поиск максимально достоверной информации о последнем местонахождении разыскиваемого и обстоятельствах его исчезновения (для решения задачи добровольцам рекомендуется осуществлять поиск очевидцев исчезновения, выявлять видеокамеры, находившиеся в предполагаемом районе исчезновения, осуществлять мониторинг ресурсов Интернета и других источников с целью выявления информации, относящейся к исчезновению лица, и т.д.) [5, с.91].

Для выявления возможных свидетелей произошедшего добровольцы осуществляют поиск лиц, которые видели разыскиваемого последними и могут дать показания об обстоятельствах его исчезновения. В этих целях добровольцам рекомендуется проводить доверительные беседы среди людей, знакомых с разыскиваемым, а также на территории его возможного появления (как до, так и после поступления заявления об исчезновении). В ходе бесед следует установить, кто, в какое время и где видел разыскиваемого.

В зависимости от последнего места пребывания разыскиваемого, очевидцы могут выявляться по месту проживания, учебы, работы, по пути следования к указанным местам, в том числе на объектах транспорта. При выявлении очевидцев необходимо записать их данные и надежный способ связи (номер мобильного и домашнего телефона, адрес). При этом еще раз необходимо отметить, что цель действий добровольцев - найти, выявить

очевидцев. Следует ориентировать добровольцев на недопустимость разглашения информации, ставшей им известной в ходе проведения бесед. Добровольцы должны быть нацелены на незамедлительную передачу в штаб розыска добытой информации, в том числе об обнаруженных очевидцах, для последующей организации следственных и оперативно-розыскных мероприятий; 3) распространение информации о пропавшем в районе проведения поисковых мероприятий (задача решается посредством изготовления и размещения объявлений о розыске в местах, предназначенных для размещения информации, распространения листовок-ориентировок в местах наибольшего скопления людей - в организациях, учреждениях, торговых центрах, на рынках, объектах транспорта), размещения объявлений в СМИ и Интернете (содержание объявлений, район размещения, перечень СМИ должен быть предварительно согласован со штабом); выставления авто-постов, оборудованных громкоговорителями, у лесных массивов, на окраинах населенных пунктов, вокзалах и других местах возможного появления разыскиваемого и т.д.).

Следует отметить, что организация взаимодействия с добровольцами при розыске лиц, пропавших без вести при криминальных и некриминальных обстоятельствах, имеет определенные особенности. Привлечение добровольцев к решению задач, обозначенных выше, целесообразно при осуществлении розыска лиц, исчезнувших как при криминальных, так и при некриминальных обстоятельствах. При отсутствии необходимости постоянного участия добровольческих отрядов в поисковых мероприятиях по розыску лица, пропавшего без вести, (такая ситуация возникает, как правило, при исчезновении лица при криминальных обстоятельствах, когда нет оснований для проведения широкомасштабных, непрерывных поисковых мероприятий), для выполнения разовых поручений можно рекомендовать закрепление конкретного добровольца (старший отряда, группы и т.д.) для постоянного взаимодействия с ответственным за розыск сотрудником полиции, поддержания связи с заявителем и т.д. Ответственный за взаимодействие по розыску конкретного лица доброволец также может быть определен самим заявителем и представлен сотруднику полиции, ответственному за розыск данного лица.

При осуществлении розыска лица, предположительно пропавшего при некриминальных, в том числе очевидных, обстоятельствах, либо в случае, когда на основе полученной информации возможно определить и ограничить территорию его вероятного нахождения, добровольцы могут привлекаться к решению задачи осуществления поисковых мероприятий на больших участках местности (обследование, «прочесывание» лесных массивов, безлюдных мест,

участков городской территории и т.д.).

Как в городе или ином населенном пункте, так и в безлюдной местности, в лесу пропавшему человеку, особенно ребенку, может угрожать опасность стать жертвой преступления, несчастного случая и т.д. При наличии данных о том, что пропавший оказался в условиях, угрожающих его жизни и здоровью, для организации поисково-спасательных работ привлекаются подразделения МЧС Казахстана. Могут быть также привлечены силы и средства внутренних войск, армейских подразделений. Для отработки труднодоступных участков местности привлекаются члены обществ охотников и рыболовов, работники лесного хозяйства, жители близлежащих населенных пунктов. К поисковым мероприятиям на больших территориях следует привлекать авиацию органов внутренних дел.

Все привлеченные подразделения поступают в распоряжение руководителя поисково-спасательных работ. Проведение специализированных мероприятий по поиску не отменяет всех остальных работ. Координация работы различных подразделений осуществляется в целях повышения эффективности поиска. Поисково-спасательные работы для всех участников поиска заканчиваются по решению руководителя поисково-спасательных работ.

В состав отрядов добровольцев при обследовании больших участков местности («прочесывании») целесообразно включать сотрудников полиции или МЧС, участковых уполномоченных полиции, местных жителей, хорошо знающих особенности обследуемой территории. При наличии возможности следует оснащать отряды навигаторами. Рекомендуемая численность отрядов - 10-12 человек, находящихся в зоне видимости друг друга. При этом прежде всего следует обращать внимание на обеспечение безопасности добровольцев, поддержание с ними постоянной связи через ответственного группы. Для наиболее эффективного поиска следует по карте локализовать территорию поиска, исключив участки, ограниченные непреодолимыми преградами (река, болото, обрыв и т.д.), обозначить маршруты, удобные для движения пропавшего, а также места возможного отклонения от маршрута (где пропавший мог заблудиться), потенциально опасные участки.

Между отрядами, участвующими в «прочесывании», должна быть установлена постоянная связь. Отряд, обнаруживший разыскиваемого, оповещает остальные; в случае отсутствия связи - подает условный сигнал. Радиус поиска должен увеличиваться пропорционально расстоянию, которое мог пройти разыскиваемый. Труднопроходимые участки могут обследовать только специально подготовленные группы. При «прочесывании» лесных массивов разыскиваемому могут подаваться световые, звуковые сигналы, с

обязательным соблюдением «минут тишины» для ожидания отклика. Добровольцы могут быть привлечены к выставлению автомашин с громкоговорящими динамиками у лесных массивов, где пропал человек, в местах скопления людей - на вокзалах, у торговых центров (если пропал ребенок) и т.д., через которые периодически подают позывные сигналы для оповещения граждан о пропавшем человеке, а также указывают направление, куда следует двигаться разыскиваемому. В целях решения обозначенных выше задач координатору рекомендуется разделить добровольцев на отряды (если позволяет численность), с учетом их физической и специальной подготовки, технических возможностей, оснащения, поставив перед каждым конкретную задачу в рамках рекомендаций руководителя штаба или сотрудника полиции, отвечающего за розыск лица.

Координатор поддерживает постоянную связь с добровольцами, регистрирует добытую информацию, незамедлительно передает ее в штаб розыска. Вместе с тем в связи с розыском конкретного лица, пропавшего без вести, или вне такой связи, добровольцам может быть рекомендовано, осуществляя мониторинг сети Интернет, а также используя данные СМИ, общественных объединений, иных источников, мониторинговых центров и т.д., банков данных о пропавших детях, выявлять информацию о фактах насилия, сексуальной эксплуатации, совершении других преступлений в отношении несовершеннолетних. Используются служебно-розыскные собаки, устанавливаются причины ухода, лица, которые последние контактировали с пропавшим, проводится осмотр последнего места пребывания разыскиваемого, устанавливается куда намеревался идти пропавший, с какой целью, организуется прочесывание местности в районе последнего местонахождения пропавшего, проверяются чердаки домов, канализационные люки и выгребные ямы. В случае исчезновения несовершеннолетнего в сельской местности, проводится проческа лесных массивов, горной местности, степи, задействуются сотрудники ЧС и спасатели, которыми проводится осмотр водоемов.

Пропавших без вести можно разделить на следующие группы:

- пожилые люди;
- люди с психическими заболеваниями;
- несовершеннолетние, сбегающие в поисках приключений, дети из интернатов, детских домов;
- охотники, рыбаки, грибники, собиратели ягод, пропавшие в безлюдной местности;
- утопленники, тела которых унесены течением и не обнаружены;
- люди, погибшие в местах, куда исключен или затруднен доступ (подвалы, электрощитовые, коллекторы городских коммуникаций).

Пропадают люди также при вооруженных конфликтах, стихийных бедствиях, крушениях самолетов и судов.

Первый признак пропажи - исчезновение из поля зрения близких, нехарактерное привычному поведению (вышел из дома в магазин и не вернулся, ушел с работы и не появился дома в привычное время, задерживается после учебных занятий, не доехал до места назначения).

Другие критерии:

- человек не выходит на связь длительное время – не отвечает на звонки, СМС, сообщения в соцсетях;
- никто из друзей и родных не имеет сведений о его местонахождении;
- отсутствие на рабочем месте;
- документы потерявшегося находятся дома, а также его вещи и деньги;
- остались без присмотра любимые домашние животные, машина брошена не на привычном месте и т.п.

Любой из этих поводов для беспокойства может стать причиной обращения в полицию с заявлением о розыске без вести пропавшего. При пропаже человека необходимо первым делом сообщить в полицию, позвонив на номер «102» или лично в ближайшем отделении. Информация, которую важно предоставить в полицию, следующая:

- личные данные пропавшего – имя, фамилия, отчество, возраст, цвет волос, особые приметы в виде родинок, шрамов или татуировок;
- сведения об обстоятельствах, при которых исчез человек.

В полиции обязаны незамедлительно принять и зарегистрировать заявление независимо от продолжительности отсутствия и места предполагаемого исчезновения человека. Для подачи такого заявления не существует временных ограничений. Ошибочно полагать, что обращаться можно лишь по прошествии 3 дней с момента исчезновения человека. В это же время надо начать проводить собственное мини-расследование - обзванивать друзей, коллег, места, где любил бывать человек, проехать маршрутом, которым исчезнувший пользовался ежедневно и т.п.

Как найти самостоятельно человека, пропавшего без вести.

- поиск при помощи специализированных интернет-сервисов;
- привлечение добровольческих отрядов — волонтеров;
- разработка макета листовки о поиске, размещение объявления в социальных сетях (городские паблики, специализированные группы) с просьбой о репостах;
- обращение в местные СМИ с просьбой о размещении рекламной бегущей строки о поиске, или даже целого репортажа в новостях;
- расклейка листовок;

- периодический обзвон и по возможности личное посещение медицинских учреждений;
- изучение сводок.

Важно, чтобы именно сотрудники правоохранительных органов координировали поисковую операцию. Если ушел из дома и не вернулся вовремя человек, страдающий старческой деменцией, психическими отклонениями, то необходимо:

- оповестить о случившемся медицинское учреждение, где пациент стоит на учете;
- обзвонить больницы;
- обойти места, где человек любил прогуливаться;
- привлечь к поиску добровольческие организации.

О наличии психического отклонения у потерявшегося лица следует предупредить сотрудников полиции, в некоторых ситуациях такие люди могут сами стать опасными для окружающих. Место нахождения человека можно определить по включенному мобильному устройству. Каждое мобильное устройство имеет индивидуальный IMEI-код. IMEI-код можно проверить онлайн здесь Сервис проверки регистрации IMEI. Сведения о местонахождении абонента и детализация звонков - частная информация, поэтому получить их возможно после получения специального судебного разрешения. Если человек пропал, находясь за рубежом, необходимо обратиться в местную полицию и дипломатическое представительство (посольство). Посольство будет согласовывать работу местной полиции, поддерживать связь с родственниками пропавшего гражданина, окажет помощь при составлении необходимых заявлений и сбору документов.

Если дело касается несовершеннолетних детей, то нужно придерживаться правил:

- всегда знать, куда собирается пойти ребенок, кто будет при нем в качестве сопровождающего лица, и в какое время сын или дочь должны вернуться домой;
- установить опцию «быстрый набор» в сотовом телефоне на контакты родителей и полиции;
- чаще фотографировать своих детей;
- запоминать одежду, в которой дети выходят из дома;
- выучить с ребенком его имя и домашний адрес;
- постоянно проводить с малышом беседы о соблюдении мер личной безопасности;
- рассказать, к кому несовершеннолетний может обратиться за помощью в случае форс-мажора;

- если возможности мобильного устройства позволяют, то стоит установить специальное приложение, делающее возможным определение местоположения его владельца.

Для пожилых людей правила следующие:

- дома должны быть копии медицинских документов, касающихся состояния здоровья пожилого человека и принимаемых им препаратов;
- желательно быть в курсе всех мест, посещаемых пенсионером;
- иметь контакты его соседей, договориться с ними о важности своевременного оповещения в случае любой нестандартной ситуации — например, если престарелый родственник долго не выходит из дома, или свет в его окнах не включен даже вечером;

Если пожилой человек имеет все признаки начинающейся деменции, то позаботиться о том, чтобы в карманах его вещей (сумке, портмоне) была записка, содержащие данные о нем (Ф.И.О., контакты родных) или такие сведения пришивать к предметам одежды.

В заключение отметим, что следственно-оперативная группа устанавливает общие сведения о человеке: возраст, рост, вес, телосложение, цвет волос и глаз, в чем был одет, номера сотовых телефонов, круг друзей и коллег и так далее, проверяются больницы, морги и другие спецучреждения. Также пропавшего проверяют по сводкам происшествий. При поиске детей совместно с инспекторами ювенальной полиции отрабатывается круг одноклассников, однокурсников, друзей, проверяются торговые дома, компьютерные клубы, игровые детские площадки, подъезды, парки скверы и так далее. Подключаем волонтерские организации.

Список литературы:

1. Варшавец Д.Б. Соотношение розыскных мероприятий и мероприятий по раскрытию убийств, замаскированных под безвестное исчезновение граждан // Оперативник (сыщик). – 2018. – № 1. – С.20-22.

2. Гончар В.В. Некоторые аспекты рассмотрения заявлений, сообщений о безвестном исчезновении лиц // Современная наука. – 2019. – № 1. – С.19-22.

3. Исмаилов Ч.М. Проблемы определения правовой природы проверочных (поисковых) действий розыска безвестно исчезнувших лиц // Российская юстиция. – 2020. – № 11. – С.57-60.

4. Кузнецов Е.В. Первоначальные мероприятия по розыску детей, самовольно покинувших специализированные учреждения для несовершеннолетних // Евразийский юридический журнал. – 2021. – № 9. – С. 247-249.

5. Лепехин Д.И. Вопросы организации внешнего взаимодействия при розыске несовершеннолетних, пропавших без вести // Вестник Калининградского филиала Санкт-Петербургского университета МВД России. – 2022. – № 3. – С.91-95.

Соңғы сөз.

Ұлы Абай бар асыл ойын өз халқына, келер ұрпағына арнады. Ол педагогикалық психологияның қалыптасуына зор үлес қосып, бұл салада аса құнды пікірлер айтты. Сөйтіп ұлы ойшыл өз халқаның педагогикалық ой-парасаты ақыл тезі, жүрек қылынан өткізі келе, өзіне дейінгі әлем ойшылдарының еңбектерімен таныса отырып, келешек ұрпаққа ғибрат боларлық ой өрбітеді. Көреген ақынның педагогикалық-психологиялық пікірлеріне ой жүгіртіп, астарына терең үңілсек, оның бүгінгі заман талап-тілектерімен жан-жақты астасып жатқанын байқаймыз.

Ақын адамның ең қымбат кезі – жастық шақты оқуға, ғылымға, жұмсауды еске салады. Ойын-сауықты кейін қоя тұрып, алдымен ғылым жолында еңбек ет, ізден, білімдіден үйрен, үлгі ал, солардай болуға тырыс дей келе:

«Дүние де өзі, мал да өзі
Ғылымға көңіл бөлсеңіз…», — деген тұжырым ұсынады.

Бұл Абайдың айтып отырған педагогикалық ой толғамдары, келер ұрпаққа беріп отырған кеңесі болатын.

Абай Құнанбаевтың жастарға үлгі етіп ұсынған адал еңбек, ар-ождан, ғылым-білім, қанағат-инабат, әділет-шапағат, шынайы достық қай дәуірде болсын көнермейтін, адамды қиыншылық атаулыдан аман-есен алып шығатын тіршіліктің тұтқасы, жастарды алға жетелер жарық жұлдыз нысанасы екені даусыз.

Толық адам болғысы келген әрбір жастың алдына мақсат қойып, соған жету үшін талпынуы, ізденуі, ерінбей еңбек ету керектігін ескертеді. «Егер де есті кісілердің қатарында болғың келсе, күніне бір мәртебе, болмаса жұмасына бір, не болмаса айына бір өзіңнен өзің есеп ал» - дейді. Ұлы ғұлама надандықты, еріншектікті, зұлымдықты «күллі адам баласын қор қылатынкеселдер» деп есептейді. (38-ші қара сөзінде)

Абай адал еңбекті адамның барлық рахатының көзі санайды.

Әділетті Қазақстан қалыптастырудың өзекті мәселелерінің бірі - жемқорлыққа қарсы күресті одан әрі терендете түсу. Бұл бағытта ұлы Абайдың өсиеттері - өскелең ұрпаққа арналған адамгершілік бағдар. Қазақстанның егеменді ел болудың бастауларында небір қиын күндерді бастан кешіп, бүгінде әлем назарына іліне бастаған еліміздің әлеуметтік-экономикалық жаңаруы мен саяси демократияланған кезеңінің тағы да бір жаңа бағыттары ұсынылып отыр.

Сондықтан да, сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті арттыру, тәрбиелеу және білім беру шараларын жүйелеу, мемлекеттік аппарат пен бизнес-қоғамдастық өкілдерін парасатты мінез-құлыққа ынталандыру арқылы сыбайлас жемқорлықты мүлдем қабылдамауға қол жеткізілетін болады.

Ұсынымдар:

- Қазіргі таңдағы мемлекеттік деңгейдегі құқықтық идеологияның басымдықтары Абайдың құқықтық философиясының негіздерінде жатыр.

- Ұлы ойшыл халықты оянуға, үздіксіз білімге шақырды, сол кезеңдегі қазақ қоғамында болып жатқан кемшіліктерді батыл сынады, адам бойындағы кемшіліктерді жою керектігі туралы ойлары қазіргі заманғы құқықтық сананы қалыптастыру мен адамгершілік құндылықтарды дамыту үшін маңызды сабақтар.

- Абайдың әділет туралы ойларының негізгі бағыттары оның философиялық көзқарастары мен моральдық танымдарының өзегі болып табылады.

- Абай үшін әділет тек қоғамдағы құқықтық тәртіпті қамтамасыз ететін құрал ғана емес, адамның ішкі әлемінде болатын негізгі рухани құндылық.

- Абай қоғамдағы теңсіздік пен әділетсіздікті ашып, әділеттілікке жетудің жолын әрбір адамның өз бойындағы моральдық құндылықтарды жетілдіру арқылы іздеген. Бұл жағдайда әділеттілік – қоғамның жақсы жаққа өзгеруіне әсер ететін негізгі күш болып табылады.

- Абай әділеттіліктің тек әлеуметтік тұрғыдан ғана емес, адамгершілік тұрғысынан да жүзеге асырылуын ұсынған.

- Абай жазаның мақсатын тек қана кінәлі адамды жазалау емес, оның жүрегіне әділеттілік пен адамгершілікті ұялату деп түсінеді. Ол жазаның өрескел болмауы керек екенін, оның мақсаты адамды түзеу екенін атап көрсетеді.

- Абайдың әділет туралы ойлары тек қазақ қоғамына ғана емес, жалпы адамзаттық құндылықтарды сақтап, әділеттілік қағидаттарын түсінуге көмектесетін маңызды философиялық тұжырымдамалар болып табылады.

- Жастардың бет түзейтін қағбасы - Абай өсиеттері, парасаттылықтың, биік адамгершіліктің басты жолы - ұлтқа қызмет ету жолы болып қалу керек.

- Ұлттық сананы сақтау және оны заман талабына сай бейімдеу мемлекеттік маңызы бар мәселе, сананы жаңғырту арқылы XXI ғасырда еліміздің серпінді дамуына жол ашамыз, осы орайда Абай мұрасының маңызы өте зор.

- Абай шығармалары бізге тек теориялық қағидаларды емес, өмірлік ұстанымдарды да береді. Ол әділдіктің өмірдің барлық салаларында көрініс табуын талап етеді: отбасында, достықта, білім мен еңбекте. Қазіргі заманда Абайдың адамгершілік туралы ойлары өзекті болып қала береді, өйткені олар қоғамның тұрақты дамуына және рухани жаңғыруына ықпал етеді.

- Ақын еңбек – адамды жетілдіретін, өмірінің сапасын арттыратын негізгі құндылық. Сонымен қатар, ақын адал еңбектің ғана нағыз игілік әкелетінін айтып, арам жолмен табылған дүниенің баянсыз екенін ескертеді. Ерінбей еңбек етудің жеке тұлғаның ғана емес, бүкіл қоғамның дамуына ықпал ететінін айтады.

- Абайдың еңбек пен адалдық туралы ойлары бүгінгі күнде де өзектілігін жоғалтпай, еңбек мәдениетін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Адами құндылық рухани ішкі мәдениеттің жемісі ретінде қарастырылып, оны – Абай сүйіспеншілік, махаббат, достық, адалдық арқылы халыққа насихаттайды.

- Абай адамзат арасындағы мейірімділік пен жанашырлықтың қоғамдағы үйлесімділікті сақтаудағы рөлін айрықша атап көрсетеді. Оның шығармаларында достық тек жеке адамдар арасындағы қарым-қатынас емес, бүкіл қоғамның тұтастығын қалыптастыратын негізгі құндылық ретінде көрініс табады.

- Абай мұрасына сүйене отырып, қазіргі қоғамның рухани-адамгершілік тұрғыда дамуына үлес қосуға болады. Сондықтан да оның еңбектерін жан-жақты зерттеп, насихаттау – әрбір саналы азаматтың міндеті.

- Кемелдену, жетілу – адам өмірінің мақсаты екенін айтады Абай. Абайдың пікірі бойынша адамгершілік нормалары мен принциптерін күнделікті өмір сүру тәсіліне айналдырған адамды ғана нағыз адам деп есептеуге болады.

- Сыбайлас жемқорлыққа қарсы тұру мәселелерінде жазалау шараларынан алдын алу шараларына көшу, яғни қоғамда адалдық және парасаттылық қағидаларын насихаттау және қолданудың кешенді әдістерін қолдану.

Қорыта айтқанда, Абай тағылымы арқылы бүгінгі ұрпақ тәрбиесіне қажет рухани мұраларды сіңіру, жастарымыздың бойына ізгіліктің, адамгершіліктің рухани нәрлі дәнін егу – мүлт кетпес мүддеміз деп білеміз. Ұлы дана мұрасы білім, ғылымның ғана көзі емес, оның тағылымы - тәрбиенің де қайнар бұлағы. Мына өтпелі дәуірдің кейбір келеңсіз жағдайларының жас ұрпақтың аман алып қалудың да бірден-бір емі - Абайға жүгіну, Абайға үңілу дер едік.

Абай мұраларын тану, өскелең ұрпаққа танытып, бойына сіңдіру - қазақ халқының сан ғасырлық дәстүрін, тілі мен мәдениетін сақтап, түлете отырып, ұлылар үлгісі арқылы жас ұрпақты тәрбиелеп, егемен еліміздің ілгері дамытудың шамшырағы.

Абайдың 180 жылдығына арналған "Ұлы Абайдың өсиеттері - өскелең ұрпақ үшін адамгершілік бағдар" тақырыбы бойынша республикалық ғылыми–практикалық дөңгелек үстел жұмысының көріністері.

Alikhan Bokeikhan University

Абайдың 180 жылдығына арналған
"Ұлы Абайдың өсиеттері - өскелең ұрпақ үшін адамгершілік бағдар"
ғылыми-практикалық дөңгелек үстел
МАТЕРИАЛДАРЫ

24.02.2025

МАТЕРИАЛЫ
круглого стола по теме:
«Заветы великого Абая - нравственный ориентир для подрастающего поколения», посвященного 180-летию со дня рождения Абая

ISBN 978-601-08-5018-7

Басуға 08.04.2025 ж. қол қойылды. Пішімі 60x84/16.
Қағазы офсеттік. Көлемі 16,1 баспа табақ.
Таралымы 100 дана. Тапсырыс № 076

071400, Семей қаласы, Шугаев көшесі, 4, тел.: 63-12-17
«ИНТЕЛЛЕКТ» баспа үйі